Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԿԱԶՄԵՑ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՆԱԶԸՄ ՓԱՇԱ *ԶՕՐ*

Կ. Պ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐՁՈՒՄԱՆ
№ 148

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Քիչ պատերազմներ միանգամայն այնքա՛ն յուզումնալից, վրդովիչ ու հետաքրքրական եղած են, քիչ պատերազմներ այնքան խոշոր քաղաքական նշանակութիւն ունեցած են որքան ներկայ Պալքանեան Պատերազմը։

Չորս փոքր ու երիտասարդ պետութեանց դաշնակցութիւնն ու ծառացումը դարաւոր Օսմ. Կայսրութեան դէմ, որուն նահանգներն էին դեռ երէկ, ապշեցուցիչ յաջողութիւնները որոնցմով պսակուեցան իրենց յանդգնութիւնն ու յանձնապաստանութիւնը, պատմութեան նոր էջ մը կը բանան, և մանաւորապէս Արեւելեան Խնդիր կոչուած յաւիտենապէս կնճռոտ ու անլուծելի հարցը կը մտցնեն լուծման ճամբու մը մէջ որ վերջնականը ըլլալ կը թուի։

Երբոր մտածենք թէ մօտաւորապէս չորս դարէ ի վեր Եւրոպական դիւանագիտութիւնը, զարհուրագին մաքառումներու և անհաշուելի զոհողութեանց ենթարկուելով, ի զուր կ՚աշխատէր այդ արդիւնքին ժամանելու, երբոր մտաբերենք մանաւանդ այն անսպասելի ու գրեթէ կայծակնային եղանակը որով այդ արդիւնքը ձեռք բերուեցաւ, այն ատեն մանաւանդ պիտի կրնանք լաւագոյն կերպով մը ըմբռնել նշանակութիւնը այս պատերազմին որ ամէնէն փորձ մանրադէտներն անգամ յանկարծակիի բերաւ, և ապշութեան մատնեց բովանդակ աշխարհը։

Անկախաբար այս անակնկալ արդիւնքէն, ներկայ պատերազմը տակաւին բազմաթիւ զարմանալի կողմեր ունի, ամէնքն ալ արժանի հետաքրքրութեան ու մանաւանդ խոկման։

Ուշադրութեան արժանի առաջին կէտ մը նոյն ինքն կնքուած դաշնակցութիւնն է պալքանեան չորս պետութեանց միջև։ Այդ չորս պետութիւնները տակաւին երէկ իրարու թշնամի ազգեր էին։ Պուլկարիա և Սերպիա, իրենց անկախութեան վաղորդայնին իսկ պատերազմած էին իրարու դէմ, և Սերպերը, մինչև վերջին տարիները, իրենց պարտութիւնը մոռցած ըլլալ չէին թուեր։ Յոյներն ու Պուլկարները պարզապէս իրար կը ջարդէին տակաւին մէկ քանի տարի առաջ։ Գարատաղցիք ու Սերպերը, հակառակ իրենց արենակցութեան, մշտապէս իրար կը նեղէին, ու նաև իրար կը սպաննէին։ Ինչպէ՞ս իրականացաւ այս այլամերժ ու իրերատեաց պետութեանց միութիւնը միակ նպատակի մը շուրջը, ինչպէ՞ս մանաւանդ կրցան համաձայնիլ այդ նպատակին նկատմամբ, որ մինչև այսօր բուն իսկ կռուախնձորն էր իրենց հակամարտութեանց։ Ատելութեան պատճառէ մը ինչպէ՞ս կրցան ազգային իտէալ մը գոյացնել, ինչպէ՞ս յաջողեցան քնացնել իրենց հերուան ոխն ու քէնը և համախումբ ու միաբան այդ իտէալին նուիրուիլ այս աստիճան հոյակապ եղանակով մը։

Ուշադրութեան արժանի երկրորդ պարագայ մը՝ Թուրքիոյ տկարացումն ու պարտութիւնն է, ինչ որ նո՛յնքան զարմանք առթած է աշխարհի որքան դաշնակից փոքր պետութեանց յաջողութիւնը։ Տարակոյս

չկայ որ Թուրքիա չատ մը արդարացուցիչ պարագաներ ունի իր կողմը։ Ատոնց մէջ կը գտնուին նախ քառորդ դարու բռնակալութեան մը ստեղծած ջլատիչ պայմանները որոնք կաշկանդեցին երկրին թէ՛ քաղաքական, թէ՛ իմացական, թէ՛ տնտեսական և թէ մանաւանդ զինուորական ոյժերը, ու բացարձակապէս անհնարին դարձուցին անոնց զարգացումն ու բարգաւաճումը։ Յետոյ յաջորդեց հինգ տարուան Ժէօն-Թիւրք վարչութիւնը, Սահմանադրութեան դիմակին տակ, — իր ապիկարութեամբ, իր անհեռատեսութեամբ ու սխալներով նոյնքան վնասակար երկրին յառաջդիմութեան ու զօրացման համար՝ որքան իր տապալած բռնակալութիւնը։ Իր պատասխանատուութեան չափը աւելի մեծ է անշուշտ անոր համար որ գոնէ ինք զուրկ չեղաւ անկեղծ ու անշահախնդիր խորհրդատուներէ, որոնք այս օրուան անկումը գուշակեցին և երբեք չդադրեցան զինքը այդ ահաւոր վաղորդայնէն զգուշացնելու, հակառակ անոր որ ինք միշտ խուլ մնաց, իմաստնագոյն խորհուրդներէ նախընտրելով իր սեփական տխմարութիւնը։ Բոլոր ասոնք արդարացուցիչ պարագաներ են Թուրքիոյ արդի վարիչներուն համար։ Ու տակաւին անուրանալի է որ, հակառակ ձախողուածներու շարքի մը, Թուրք բանակը կրցաւ իրական դիւցազնութիւն մը ցոյց տալ պատերազմին ամէնէն դժուարին և յուսահատական րոպէներուն մէջ։ Բայց քաղաքականութիւնը զգացման խնդիր չէ. պատերազմը իր արդիւնքէն միայն կը դատուի, և այսօր՝ արդիւնքը բացարձակապէս աննպաստ է Թուրքիոյ։ Հաշուեյարդարութեան ժամուն՝ ոչ ոք կը հետաքրքրուի թէ ինչո՞ւ պարտուեցաւ այս կամ այն կողմը։ Այլեւս մէկ բան միայն կը գրաւէ մտքերը. — Ի՞նչ պիտի ըլլայ պարտութեան հետեւանքը, ի՞նչ պիտի տուժէ պարտուողը, ի՞նչ պիտի մնայ իրմէ...

Այս բոլոր վրդովիչ հարցումներուն պատասխանն է որ պիտի գտնեն ընթերցողները ներկայ ընդարձակ ու մանրակրկիտ աշխատութեան մէջ, զոր կը կազմենք հիմնուելով ամէնէն արժանահաւատ և անկողմնակալ աղբիւրներուն վրայ, առանց կողմնակալութեան, սոսկ ճշմարտութիւնը, նոյն իսկ դառն ճշմարտութիւնը պարզելու մտահոգութեամբ։ Ու տակաւին՝ այս աշխատութեան ընթացքին առիթ պիտի ունենանք պատկերացնելու ներկայ պատերազմին ունենալիք քաղաքական հետեւանքներն ու յարուցանելիք միջազգային կնճռոտութիւնները, ինչպէս նաև այն նոր վարչական դրութիւնը որուն պիտի ենթարկուի Թուրքիա։

Մեզի, Հայերուս համար ալ այս աշխատութիւնը պիտի ունենայ իր հետաքրքրական կողմը, որովհետեւ քիչ մըն ալ Հայութեան ճակատագրին հետ կը խաղան ներկայ անցքերը։ Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրենք, վաղուան ըլլալիքը անյայտ է անշուշտ, բայց տարակոյս չկայ որ վաղընջուց յոռի կարգերու այս շրջափոխութենէն բարիքի բաժին մըն ալ մեր դժբախտ ազգին պիտի վիճակի։ Ինչ որ ալ ըլլայ Թուրքիոյ ապագան, անշուշտ իր վարիչները պիտի ջանան օգտուիլ ներկայի դառն դասէն, ճշմարտապէս տանելի կեանքի պայմաններ ստեղծելով երկրին մէջ, ամէն կողմ և ամէն ցեղի համար ալ անխտիր։

Այս բոլոր հետաքրքրական կողմերով, ներկայ աշխատութիւնը

պիտի դառնայ ժամանակին լաւագոյն գիրքը և իրաւունք պիտի ունենայ հանրային լայն օժանդակութեան, ինչ որ կը յուսանք թէ չպիտի զլացուի։ Մեր կողմէ՝ ոչինչ պիտի խնայենք զայն միշտ աւելի շահեկան ու գրաւիչ դարձնելու համար, և մասնաւոր հոգ պիտի տանինք անոր պատկերազարդութեան. այդ մտքով՝ յարաբերութեան մէջ մտած ենք արդէն Եւրոպացի և Ամերիկացի նշանաւոր հրատարակիչներու հետ, որոնց մեզի հասցնելիք «քլիշէ»ները հետզհետէ լոյս պիտի տեսնեն յաջորդ պրակներու մէջ։

***

Անցեալին հետախուզութեամբ մանաւանդ կարելի է լաւագոյն կերպով մը ըմբռնել ներկան։ Դէպքերը որոնք կայծակնային արագութեամբ մը իրարու կը յաջորդեն այսօր և մեզ կ'ապշեցնեն իրենց առաջ բերած քաղաքական յեղաշրջութեամբ, շատ բնական պիտի թուին մեզի, եթէ երբեք վերյուշենք մերձաւոր անցեալին մէկ քանի նշանակելի անցքերը, որոնք իրական սկզբնակէտերն են արդի պատերազմին, և որոնք, քառորդ դար առաջ, այսօրուանին պէս ծանր տագնապ մը առաջ բերին Արեւելքի մէջ, թէև իրենց արդիւնքով այնքան վճռական չեղան՝ որքան կը սպառնան ըլլալ հիմակուան դէպքերը։

Մեր գծած ծրագրին հաւատարիմ մնալու համար՝ բուն պատերազմի անցքերուն անցնելէ առաջ, հարեւանցի ակնարկ մը պիտի ձգենք այդ մերձաւոր անցեալին վրայ, որպէս զի ընթերցողները կարենան հեշտիւ գտնել ներկայ դէպքերուն բուն պատճառները և աւելի խորապէս ու գիտակցութեամբ ըմբռնեն զանոնք։

Ամիս մըն է որ սկսաւ այս պատերազմը, և ահա արդէն իսկ տակնուվրայ ըրած է դիւանագէտներու բոլոր հաշիւները, քանդած է «Սթաթու քուօ»ի ամէն խոստում, խորապէս յեղաշրջած է Եւրոպայի քարտէսը և որոշ չափով փոխած եւրոպական հաւասարակշռութիւնը. և այս ամէնը կատարուած լմնցած է՝ առանց մեծ տէրութեանց միջամտութեան պէտք մնալու, —ինչպէս դիտել կուտար Ֆրանսական թերթ մը՝ Նոյեմբեր 21ին։

Ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ այս հրաշքը։ Ներկայ աշխատութիւնը ահա ճիշդ ատիկա պիտի յայտնէ մանրախիղճ ու մանրակրկիտ կերպով մը։

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻԻՆ ԱՆՑԵԱԼԸ

Բովանդակ Եւրոպայի, թերեւս բովանդակ աշխարհի մէջ չկայ աւելի փորձանաւոր երկրամաս մը քան այս Պալքանեան Թերակղզին որուն անուան կը կապուի այսօր արդի ժամանակներու մեծագոյն դէպքը։ Մանուածապատ ու խառնափնթոր պայմաններու և սահմանագծումներու ենթարկուած այդ թերակղզին բաժնուած էր Թուրքիոյ, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ, Սերպիոյ, Յունաստանի և Գարատաղի միջեւ, բայց այս երկիրներէն ոչ մէկը իր բնական սահմաններուն մէջ հաստատուած էր իրապէս։ Ռումանացիներ կը գտնուէին Ռումանիայէն դուրս, Պուլկարներ՝ Պուլկարիայէն դուրս, Սերպեր և Յոյներ Սերպիայէն ու Յունաստանէն դուրս, վերջապէս ամէնքն ալ աւելի կամ նուազ թուով ազգակիցներ ունէին իրենց սեփական երկրին սահմաններէն անդին։

Թերակղզիին լեռները բացուած հովահարի մը ձեւով կը տարածուին, իրենց կեդրոն ունենալով Սոֆիայի հարաւակողմը գտնուող Մոէզիայի հովիտը, և բնակութեան անյարմար ըլլալով անանցանելի պատուարներ դարձած են Պալքանեան զանազան ժողովուրդներուն միջեւ։ Այս վերջինները, իրարու հետ հաղորդակցութենէ ու շփումէ զրկուած, չէին կրցած ստեղծել այն տեսակ կեանքի պայմաններ որոնք զիրենք մէկզմէկու մօտեցնէին. ընդհակառակը միշտ իրարմէ անջատ և հեռու ապրած ու մէկզմէկու թշնամի մնացած էին։

Յարաբերութեանց դժուարութիւնը չէր միայն որ իրենց կռիւներուն պատճառ կը դառնար։ Ատկէ անկախաբար՝ միշտ գոյութիւն ունէին ցե-

Ն. Կ. Վ. ՄԷՀՄԷՏ ՐԷՇԱՏ Ե.
ԿԱՅՍՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ

ղերու, կրօնքներու և ձգտումներու հակամարտութիւններ, որոնք յաւիտենական վէճերու առիթ կը ստեղծէին չարունակ։ Եւրոպայի և Ասիոյ սահմանածայրերուն վրայ հաստատուած ըլլալով, Թերակղզին արշաւանքի բնական ճամբայ մը դարձած էր ամէն տեսակ պատերազմիկներու և կրօնքի քարոզիչներու համար. անոնցմէ իւրաքանչիւրը իրմէ մաս մը բան կամ իր քարոզութենէն որոշ հետք մը կը թողուր այնտեղ։ Այս պայմաններուն մէջ՝ բնական է որ Պալքանեան Թերակղզին այլազան և տարակրօն ժողովուրդներու խառնուրդ մը պիտի ձեւացնէր։

Այդ ժողովուրդներուն մէջ նախ կը գտնուէին Թուրքերը՝ որոնց տիրապետութիւնը երբեմն մինչեւ Հունգարիա կը տարածուէր և որոնք դեռ երէկ ետ մղուած էին մինչեւ Ռոտոբի լեռնաշղթային հարաւակողմը, որ տեսակ մը բնական պատուարի պէս Մահմէտական Թուրքիան կ'անջատէր Օրթոտոքս տարրէն։ Ետքը կու գային Ռումանացիները որոնք Հին Հռոմի գաղթականներէն ձեւացած և Դանուբի ու Քարբաթեան լեռներուն միջեւ հաստատուած ժողովուրդ մըն են, կրօնքով օրթոտոքս, բայց զգացմամբ և արենակցութեամբ ջերմապէս Լատին։ Ռումանացիներէն վերջ կու գային Պուլկարները որոնք Է. դարուն եկած էին Ուրալի եզերքներէն և կը գրաւէին ո՛չ միայն պալքանեան լեռնաշղթային երկու կողերը, այսինքն բուն Պուլկարիան, այլ նաև Արեւելեան Ռումէլին որ իրենց տիրապետութիւնը կը տարածէր մինչեւ Մակեդոնիա։ Պուլկարները մերձաւոր ազգակիցներ են Սլաւներուն որոնցմէ փոխ առած են իրենց լեզուն և կրօնքը։ Սերպերը՝ որոնք Մորավայի ընդարձակ հովիտը կը գրաւէին, տարածուած էին մինչեւ Գարատաղ՝ Նովի Բազարի Սանճագին միջոցաւ, թէեւ Աւստրիա այս բնական կամուրջը խլած էր իրենցմէ՝ նախ ինք գրաւելով զայն, յետոյ՝ Պոսնա-Հերսէքի վերջնական կցման առթիւ՝ Թուրքիոյ վերադարձնելով։ Սերպերը Սլաւ ընտանիքին կը պատկանին և ընդունած են Օրթոտոքս կրօնքը։ Գարատաղցիք ալ Սլաւ ընտանիքին մէկ ճիւղն են։ Սերպերուն և Գարատաղցիներուն դրացի էին Ալպանացիները որոնց գըլխաւոր զանգուածը հաստատուած էր Տրինի հովտին մէջ։ Ալպանացիները մեծ մասամբ մահմէտական են, կռուազան, միշտապէս զինուած, միշտ պատրաստ թալլելու. իրենք մանաւանդ հակառակութեան մեծագոյն աղբիւրները եղած են միշտ։ Իսկ հարաւի կողմը՝ Օրթոտոքս Յոյները կը գրաւէին Հին Յունաստանն ու կղզիները՝ թէեւ իրենց ազդեցութիւնը այդ պզտիկ հայրենիքէն շատ աւելի հեռուները կը տարածուէր, շնորհիւ բազմաթիւ Հէլլէն հասարակութեանց որոնք կը վխտան Միջերկրականի արեւելեան աւազանին ծովեզերքներուն վրայ և կղզիներուն մէջ։

Մենք այստեղ թուեցինք միայն ցեղային խոշոր բաժանումները. պէտք չէ մոռնալ թէ իւրաքանչիւր ցեղ ինք իր մէջ ունէր բազմաթիւ տարանջատ ու տարակրօն ստորաբաժանումներ. իսլամացած Սերպեր կողք կողքի կը բնակէին կաթոլիկ Ալպանացիներու հետ. նոյն ինքն Օսմանեան Կայսրութեան նահանգներուն մէջ միեւնոյն ցեղին օրթոտոքս և իսլամ տարրերը քով քովի կ'ապրէին. Մալիսօրներ, Միրտիթներ, Մակեդոնացիներ և Յոյներ յաւիտենական վէճի մէջ էին իրարու հետ։ Պէտք

չէ զարմանալ ուրեմն այս փորձանաւոր երկրամասին մէջ ծագած հակառակութեանց և պայքարներու անհատնում առատութեան վրայ։ Աշխարհագրական պայմանները, ցեղերու բազմազանութիւնը, կրօնքներու տարբերութիւնները անպատճառ կռուախնձոր մը կը դնէին մէջտեղ, ու Թերակղզին շփոթութեանց և յաճախ արիւնալի ընդհարումներու զահանդական թատերավայր մը կը դարձնէին։ Յետոյ իւրաքանչիւր ցեղ իր կրօնակից, նոյն իսկ արենակից պաշտպան տէրութիւնները ունէր. և այս վերջիններուն համար, բոլոր այդ վէճերն ու ընդհարումները անհրաժեշտաբար պէտք էին տեւել, որպէսզի կարենան զանոնք պատրուակ դարձնելով իրենց քաղաքական յետին մտքերուն իրականացման աշխատիլ։ Ահա թէ ինչո՛ւ Արեւելեան Խնդիրը եւրոպական քաղաքականութեան ամէնէն կենսական և ամէնէն կարեւոր առանցքներէն մէկը դարձած էր։

Օսմ. անդրանիկ հետաղօտիչ խումբը որ թշնամիին դիրքերը երեւան հանելու պաշտօնը ունէր պատերազմին սկզբնաւորութեան միջոցին և որ Պուլկար ջոկատի մը հետ ընդհարելով, կատաղի և հերոսական կռուէ մը վերջ բնաջինջ եղաւ։

Փորձանաւոր երկիր մը բնական է որ պիտի ունենար նաև փորձանաւոր պատմութիւն մը։ Պալքանեան Թերակղզիին աշխարհագրական դիրքն իսկ պատճառ մըն էր որ փոթորիկը մշտապէս անպակաս մնայ անոր վրայէն։ Այնտեղ կը ժամանէին շարունակ երկու հակընդդէմ հոսանքներ, մէկ կողմէն՝ Արեւմտեան Եւրոպայի ժողովուրդները՝ Արեւելքի մէջ շահաւէտ տիրապետութիւն մը ապահովելու ըղձանքով, և միւս կողմէ ասիական ցեղերը՝ Եւրոպան աշխարհակալելու տենչանքով։ Այս պայմաններուն մէջ՝ Պալքանեան Թերակղզին երկու թշնամի աշխարհներ իրարու միացնող կամուրջ մը դարձած էր։

Եւ սակայն՝ ոչ մէկ տիրապետութիւն կրցաւ ամրապէս հաստատուիլ այդ երկրամասին վրայ։ Երկու հակընդդէմ յորձանքները, Արեւմուտքն ու Արեւելքը, չարունակ իրարու ձեռքէ խլեցին զայն, վտանգելով նոյն ինքն Բիւզանդական Կայսրութեան գոյութիւնը։ Պուլկարներու անդրանիկ գաղթականութիւնը՝ Յուստինիանոս կայսեր օրով, յետոյ՝ արաբական արշաւանքը զոր Լեւոն Իսաւրացի դժուարաւ կրցաւ խորտակել, ու մանաւանդ ռուսական յորձանքը շատ ծանր զոհողութիւններ արժեցին Կայսրութեան։ Միջոց մը նոյն ինքն Պոլիս վտանգուեցաւ երբ Պուլկարներու Սիմէօն Զարը կրցաւ իր մականին տակ համախմբել Պուլկարներն ու Սերպերը եւ Էտիրնէն գրաւելով (917) պաշարեց մեծ մայրաքաղաքը։

Յետոյ, յաջորդաբար, Պալքաններու մէջ երեւան եկան կարճատեւ իշխանապետութիւններ, զուրկ հաստատ կազմակերպութենէ. անոնցմէ շատերը կորան այլեւս բնաւ չվերականգնելով։ ԺԲ դարուն վերջերը՝ Հէմանիայի եւ Սթէֆան Ա.ի իշխանութեան տակ՝ Սերպերը յաջողեցան կազմել բաւական կարեւոր պետութիւն մը որ ընկլուզեց բովանդակ Տալմացիան։ Միեւնոյն թուականին՝ Պուլկարներն ալ, այս անգամ Ռումանացւոց հետ դաշնակցելով, Պէրհէայի մէջ պարտութեան մատնեցին Յոյները, յետոյ, — ճիշդ այս օրուան պէս, — Թրակիան եւ Մակեդոնիան ասպատակելով վերստեղծեցին իրենց պետութիւնը, որ սակայն դարձեալ հիւծեցաւ Խաչակիրներու դէմ մղուած կռիւներու մէջ։ Այս դիւրաբեկ պետութեանց մէջ ամէնէն փայլունը հաստատեց Սերպիոյ Տուշան Զարը՝ ԺԴ դարուն. Սերպերը մինչեւ այսօր կը փառաբանեն այդ յանդուգն վեհապետին քաջութիւնն ու անմոռանալի հպարտութիւնը։

Բիւզանդական կայսրութեան յուլացած անիշխանութեան յաջորդեց Թուրք տիրապետութեան ամեհի խստութիւնը։ Օսմանեան Սուլթանները, իրենց ծանր լուծին տակ, ամբողջ երեք դար կրցան խաղաղ ու լուռ անշարժութեան մը մէջ պահել պալքանեան անհանդարտ ժողովուրդները։ Բայց 1770ին՝ երբ ռուսական նաւատորմիղը երեւցաւ Մորէայի առջեւ, Յոյները ոտքի ելան, իրենց հետ ապստամբութեան մղելով նաեւ դրացի ժողովուրդները։ ԺԹ դարուն սկիզբները, շատ սուր խռովութիւններ ծայր տուին Պալքաններու մէջ։ Բասվան Օղլու, քաղաք առ քաղաք յառաջանալով, փորձեց վերակազմել վաղընջուց Պուլկար կայսրութիւնը։ Իր ծրագիրը չկրցաւ լիովին իրականացնել, բայց յաջողեցաւ կիսանկախ դիրք մը պահել մինչեւ 1807։ Վլատիքա Բիէր, այդ շրջանին, Ռուսեւգարատաղեան անդրանիկ դաշնակցութեան հիմերը դրաւ։ Թուրքիա հետզհետէ կ'ընկճուէր արտաքին ու ներքին թշնամութիւններու տակ։ Գարաճորճի արիաբար գրաւեց Պէլկրատը, եւ Սերպ թագաւորութիւն մը ձեւացուց։ Յետոյ, Միլօշ Օպրէնօվիչ երկրորդ ապստամբութեան մը գլուխ կանգնելով՝ յաջողեցաւ Սերպիան վերածել ժառանգական վօյվօտայութեան մը, որ օժտուած էր Սքուբշինայով։ Թուրքիա միայն անուանական գերիշխանութիւն մը կը պահէր Սերպիոյ վրայ, եւ Թուրք փաշա մը՝ Պէլկրատի մէջ։

Էտիրնէի դաշնագիրը՝ 1829ին բոլորովին ազատեց Յունաստանը։

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ. — ՆԻՔՕԼԱ (Ղարատաղի), ՖԷՐՏԻՆԱՆՏ (Պուլկարիոյ), ԲԷԹԱՐ (Սերպիոյ), ԺԷՈՐԻՈՍ (Յունաստանի)

Յետոյ, 1858ին Ղարատաղցիները վար իջան իրենց լեռներէն, Սերպերը աւելի լայն անկախութիւն մը ձեռք բերին, և 1862ին ալ՝ Մօլտօ-Վալաքիոյ նահանգներուն մէջ մարմին առաւ Ռուման իշխանապետութիւնը որ ետքէն անկախ պիտի հռչակուէր։ Այս բոլոր մանր պետութիւնները մըշտական խլրտումի մէջ էին, չարունակ անհանդարտ ու պահանջկոտ, և ամէն նոր առիթ մաս մը բան աւելի կը բերէր իրենց։ Վերջէն անոնց վրայ պիտի աւելնար նաև Պուլկարիան, և ամէնէն անհանդարտն ու փոթորկայարոյցը ինք պիտի ըլլար այդ բոլոր անհանդարտ պետութեանց մէջ։ Իսլամները, երիտասարդ ու տարածուելու, ընդարձակուելու, իրենց պատմական սահմաններուն հասնելու անհամբեր այս երիտասարդ երկիրներու մղման տակ՝ քայլ առ քայլ, թէև յաճախ դիւցազնական դիմադրութեամբ, կը նահանջէին դէպի հարաւ, դէպի ծով։ Սակայն իրենց նահանջը ո՛չ միայն չէր նպաստեր Պալքանեան Թերակղզիին խաղաղացման, այլ ընդհակառակը, Թուրքերուն մեկնելէն վերջ մանաւանդ կռիւը աւելի բուռն ու կատաղի կը դառնար այնտեղ։

ԶՕՐԱՎԱՐ ՖԻՉԷՖ

Պետ Պուլկարական Սպայակոյտին
Պատրաստած է պատերազմին յատակագիծը

Բոլոր պատերազմներուն, բոլոր դաշնագիրներուն հակառակ կարելի չէր եղած վերջնական հաշուեյարդարութեան մը առարկայ դարձնել Արեւելեան Խնդիրը։ Մանաւորաբար կարելի չէր եղած քիչ շատ կայուն ու տեւական բաժանման մը ենթարկել Պալքանեան Թերակղզին, որ Արեւելեան Խնդրին մեծագոյն վառարանն էր իրաւամբ։ Եւ ասոր գլխաւոր պատճառը Աւստրիոյ և Ռուսիոյ շահերուն հակամարտութիւնն էր, — ճիշտ ինչպէս այսօր ալ նոյն հակամարտութիւնն է որ քաղաքական հորիզոնը կը մթագնէ և կը սպառնայ եւրոպական ընդհանուր պատերազմի մը գետինը հարթել։

Սլաւները՝ իրենց պետերուն միջոցաւ կանուխէն վարժուած էին պատրաստ որս մը նկատելու Պոլիսը, — «Ցարիկրատ»ը։ Յետոյ Իվան Գ. Բալէօլօկներու Սօֆիա իշխանուհիին հետ ամուսնանալով, ինքզինքը Բիւզանդական կայսրութեան օրինաւոր ժառանգ հռչակած էր։ Անկէ Ռուսերուն ձգտումը դէպի Պոլիս, որ դարերու ընթացքին իրենց աշխարհակալական ըղձանքներուն մէջ գլխաւոր տեղը պիտի բռնէր։ Բայց Ռուսերէն աւելի Աւստրիան է որ Թուրքիոյ կողոպուտին ճամբան հարթեց։ 1706ին՝

Սիթվաթորոքի դաշնադրութեամբ, Հապսպուրկեան գերդաստանը ազատ կացուցուած էր այն հարկէն զոր ամէն տարի կը վճարէր Սուլթանին։ Մէկ քանի տարուան վարանոտ յաջողութիւններէ վերջ Աւստրիացիք որոշեցին քանդել Թուրքիոյ անպարտելիութեան նախապաշարումը, կրցան եւ առ-

Գարատաղցիք իրենց արծիւի բոյներուն վրայ

նել Պուտաբէշթը ու պաշարեցին Պէլկրատը։ Աւստրիոյ կայսրը, Քարլովիցի մէջ կնքուած համաձայնութեան շնորհիւ, տէր մնաց Հունգարիոյ եւ Թրանսիլվանիոյ։

Աւստրիոյ այս յաջողութիւնները մեծապէս վրդովեցին Մեծն Պետրոսը։ Վախցաւ որ երկար ատենէ ի վեր Ռուսիոյ տենչանքին առարկան ձեռքէ կ'ելլէ, եւ սկսաւ դէպի Սեւ Ծով իջնել, հակառակ անոր որ շատ ծանր ու նուաստացուցիչ պարտութիւն մը կրած էր Ազովի առջեւ։ Աւստրիա՝ Ռուսիոյ յառաջխաղացութեան պատասխանեց նորէն շարժման մէջ դնելով իր բանակը։ Իշխան Եօժէն, նոյն ժամանակներու լաւագոյն ռազմավարներէն մէկը, աւստրիական յաղթական բանակը մտցուց Օսմ. Կայսրութեան սահմաններէն ներս եւ Բ. Դուռը ստիպեց կնքելու Բասա-

ՆԱԶԸՄ ՓԱՇԱ

Պատերազմական նախարար և Սպարապետ

բօվիչի դաշնագրութիւնը (յուլիս 1718) որ Աւստրիոյ կը թողուր Պանաթն ու Թամսվարը, ինչպէս նաեւ հիւսիսային Սերպիան ու Վալաքիոյ մեծ մասը։ Այս կերպով՝ Աւստրիա կը հակակշռէր իր մրցակցին՝ Ռուսիոյ ձեռք բերած առաւելութիւնը։

ՍԵՐՊԻՈՅ ԲԷԹԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐԸ
1877ի Ռուսական Պատերազմին մէջ

Կատարինէ Ա.ի օրով սակայն, երկու յաւիտենական հակառակորդները պահ մը դաշնակցեցան իրարու հետ՝ յանդուգն փորձ մը ընելու նպատակով։ Մինչդեռ մէկ կողմէ Ռուսները Խրիմը կ'ապատակէին, միւս կողմէ ալ Աւստրիա կը պահանջէր Նովի Բազարը։ Երկու դաշնակիցները հոգեվարք կը նկատէին Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ ամէն կերպով ապահով էին իրենց յաջողութեան։ Բայց Թուրքիա՝ գերագոյն ճիգով մը կրցաւ երկուքն ալ պարտութեան մատնել։ Այդ ճիգը սակայն չկրցաւ փրկել զինքը. տարած յաղթութիւնը աւելի սպառիչ եղած էր իրեն համար՝ քան պարտութիւնը դաշնակիցներուն համար։ Ռուսիա համբերատարութեամբ կը սպասէր իր գլխուն վերեւ, ճիշդ ու ճիշդ անգղի մը պէս, պատ-

բաստ խոյանալու իր որսին վրայ։ 1770ին յարձակեցաւ դէպի Արշիպեղագոս և հրդեհեց Օսմ. նաւատորմը։ Աւստրիոյ Յովսէփ Բ. կայսրը իրար անցաւ, յայտարարեց թէ պատրաստ է Թուրքիոյ աջակցելու. բայց չկրցաւ արգիլել Քուչուգ-Քայնարճի դաշնագրին կնքումը որ ռուսական մաքիավելութեան գլուխ-գործոցն էր, և որ՝ կրկնիմաստ ու տարտամ բացատրութեանց շնորհիւ՝ ռուսական գերիշխանութեան կ'ենթարկէր Մեծն Սուլէյմանի հայրենիքը։ Աղեքսանդր Ա. կայսրը, Նափոլէոնի հաւանու-

Թուրք պահակախումբ մը սահմանագլխին վրայ

թեամբ խլրացուց Մոլտօ-Վալաքեան նահանգները, յետոյ գրաւեց նաև Դանուբի ամրոցները։ Աւստրիա-Հունգարիա չուտով ռուսական գրաւումները հակակշռող առաւելութիւններ ձեռք բերաւ իր կարգին, վերջնականապէս խլրացնելով Քարէնթիան, Քարնիօլը, Իլլիրիան, Խրուաթիան և Տալմացիան։

ԺԹ. դարուն, ռուսաւստրեան այս հակամարտութիւնը աւելի խոր պատճառներ ունեցաւ և բոլորովին չեչտուեցաւ. ու Ռուսիան էր որ յաղթական ելաւ այդ նոր բաղխումէն։ Զօրավար Տիպիչ, կայծակնային արշաւով մը գրեթէ Պոլսոյ դուռներուն առջև հասած էր, ինչ որ առիթ դարձաւ Էտիրնէի դաշնագրին վաւերացման։ Ռուսիա ճշմարիտ դիտանոց մը ձեռք կը բերէր Դանուբի գետաբերաններուն մէջ. միւս կողմէ՝ Անդրկովկասի մէջ կը գրաւէր բազմաթիւ ամրոցներ և իր ազդեցութիւնը Պէլկրատի մէջ՝ չիտկէ չիտակ խնամակալութեան մը հանգամանքը կը ստանար։ Այս կերպով՝ Սլաւ տարրը դարձեալ կը զօրանար Պալքանեան թերակղզիին մէջ, ի վնաս Գերման տարրին, որուն առջև կը սպառնար փակել ծաւալման ամէն ճամբայ և հաւանականութիւն։

1853ի գարնան, Ռուսիա աւելի յանդուգն քայլ մը առաւ այդ տեսակէտով։ Իշխան Մէնշիքօֆ Բ. Դրան վրայ ճնշում բանեցնելով ուզեց ստիպել զայն որ Ռուսական կայսրութեան հետ «առժամեայ դաշնակցու-

թիւն մը» կ՚ըսէ․ այդ դաշնակցութիւնը Ռուսիոյ Ցարին պաշտօնական պաշտպանութեան պիտի ենթարկէր Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ բնակող տասներկու միլիոն Սլաւները։ Վերջնագրի ձեւով եղած այս առաջարկը պատճառ դարձաւ Խրիմի պատերազմին։ Ռուսիա պարտուեցաւ դաշնակից տէրութեանց գրոհին տակ։ Սլաւ ազդեցութեան ծաւալումը պահ մը կասեցաւ, բայց կարելի չեղաւ բոլորովին արգիլել զայն։ Ոչ Բարիզի դաշնագիրը որ ծանրապէս կը հարուածէր Ռուսիոյ ձգտումները, ոչ ալ Լոնտոնի համեմատապէս աւելի նպաստաւոր դաշնագիրը կրցան պատուարներ դառնալ իր ծաւալման։

Շուտով վրայ պիտի հասնէր 1877ի արեւելեան պատերազմը, այնքան աղետալի Թուրքիոյ, և այնքան թոյլատու Ռուսիոյ յաւակնութեանց, մանաւանդ Սան Սթէֆանօի համբաւաւոր դաշնագրին կնքումէն վերջ։ Եւրոպա՝ որ ռուսական յաջողութենէն աւելի ահաբեկած էր քան նոյն ինքն Թուրքիա, չթողուց որ այդ դաշնագիրը իրականանայ։ Անգլիոյ ճնշումներուն և սպառնալիքներուն վրայ՝ Սան Սթէֆանօի դաշնագիրը սրբագրուեցաւ Պէրլինի Վեհաժողովին մէջ և նոր դաշնագիր մը, որ կը խղդէր նաև մեր սեփական ազգին բարօրութեան համար Սան Սթէֆանօի դաշնագրին պարունակած խոստումները, քանդեց ռուսական յառակագիծը։

Ներկայ պատերազմը ուրիշ բան չէ, այլ ուղղակի հետեւանքը այդ երկու դաշնագիրներուն։ Քսաներորդ դար առաջուան ռուսական յառակագիծն է որ կ՚իրականանայ այսօր, աւելի լայն հիման վրայ։ Եւ ուղղակի իրենք, բուն իսկ շահակից մանր պետութիւններն են որ ձեռք առած են իրենց ճակատագրին հարցը, առանց պէտք ունենալու իրենց ազդեցիկ պաշտպաններուն գոնէ զէն ի ձեռին աջակցութեան։ Ընթերցողները աւելի հեշտիւ պիտի կրնան ըմբռնել ներկայ դէպքերը և վաղուան շրջափոխութիւնը որուն պիտի ենթարկուի Արեւելք, եթէ հակիրճ կերպով մը ներկայացնենք այստեղ թէ ինչ էր Սան Սթէֆանօի դաշնագիրը, ինչ սրբագրութիւններ կրեց Պէրլինի դաշնագրին մէջ և թէ ինչպէ՞ս գործադրուեցաւ այս վերջինը։ Այսօրուան պատերազմին բանալին եօթանասնական թուականներու անցքերուն մէջն է։

Պուլկար պահեստիներու մարզանքը

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՈՅԻ ՎԱՂՈՐԴԱՅՆԸ

1878 յունուար 20ին, Ռուս զօրավար Կուրքօ կը մտնէր Էտիրնէ, Պալքանեան արդի պատերազմին Բօրթ Արթիւրը, որ այս տողերը գրուած միջոցին տակաւին հերոսաբար կը դիմադրէ Պուլկար բանակին խստագոյն պաշարման: Երկու ամիս կար որ Ռուսները վերջնականապէս խորտակած էին Օսման փաշայի դիւցազնական դիմադրութիւնը, և չորս օր առաջ ալ Շիփքայի մէջ պարտութեան մատնած էին Սիւլէյման փաշայի բանակը, որ 25,000 գերի ձգելով ետ քաշուած էր, Պոլսոյ ճամբան բաց թողլով ռուսական բանակներուն առջեւ: Կուրքօ առանց մեծ դիմադրութեան հանդիպելու մտած էր Էտիրնէ որ այն ժամանակ օժտուած չէր արդի ամենհի ամրութիւններով: Յաջորդ օրը, երկու Թուրք նախարարներ՝ հակառակ ուղղութենէ մը, — Պոլսոյ ճամբէն, — իրենց կարգին Էտիրնէ կը մտնէին, բանագնացի սպիտակ դրօշ մը պարզած: Սուլթան Համիտ զինադադար կը խնդրէր՝ հաշտութեան բանակցութեանց ձեռնարկելու համար:

Բլէվնայի անկումէն վերջ՝ ռուսական բանակներուն յառաջխաղացումը մինչև Էտիրնէ, և Էտիրնէէն ալ մինչև Պոլիս, այլեւս կասկած չէր վերցներ: Եւրոպա, մանաւորաբար Անգլիա որ ծայր աստիճան վրդովուած էր Ռուսիոյ յաջողութիւններէն, ինչպէս նաև Հիւսիսի մեծ կայսրութեան աւանդական թշնամին՝ Աւստրիա, վաղուց պատրաստուած էին այդ օրուան: Անգլիա իր նաւատորմիղը շոգիի վրայ կը պահէր Պէշիքայի առջեւ, պատրաստ Տարտանէլ մտնելու. իսկ Աւստրիա, ճիշտ այսօրուան պէս, զօրահանութեան ձեռնարկած էր և կը սպասէր սպառնալից: Ռուսական բանակներուն ընդհանուր հրամանատար Նիքօլա Մեծ-Դուքսը, փառաւոր գործողութեամբ մը կ'ուզէր պսակել իր յաղթանակը, որ շատ սուղ արժած էր արդէն Ռուսիոյ: Մի՛ միայն Բլէվնայի յաջողութիւնը

խոշոր պարտութեան մը չափ աղետալի եղած էր իրեն։ Մեծ-Դուքսը անհամբեր էր Պոլիս մտնելու. Այա Սոֆիան կը հրապուրէր զինքը. և որքան ալ որ Ռուսիա նախապէս խոստացած էր ո՛չ Պոլսոյ, ոչ ալ Տարտանէլի դպչելու, կրկին կը փորձուէր ետ ճամբելու Սուլթանին պատուիրակները, և անոնց ետևէն Պոլիս մտնելու, այնտեղ կատարելու համար հաշտութեան բանակցութիւնները։ Իր մուտքը Պոլիս՝ Մեծն Կոստանդիանոսի մայրաքաղաքին անկումէն 425 տարի վերջ, ճշմարիտ պսակումը պիտի ըլլար ռուսական յաղթութեանց։

Ռուսիոյ վարչապետ Կորչաքոֆ իշխանը սակայն իրաւունք ունենալ կը կարծէր խոհեմութեամբ շարժելու։ Երբոր Մեծ-Դուքսը Բեթերսպուրկէն հրահանգ խնդրեց Կէլիպօլուն գրաւելով անգլիական մարտանաւերու ճամբան կտրելու և յառաջանալու մինչև Պոլիս, պատասխանը շատ քաջալերական չեղաւ։ Սուլթան Համիտի պատուիրակները յունուար 30ին աւետեցին վերջապէս թէ զինադադարը կնքուած է։ Ատով սակայն չէին անհետանար Անգլիոյ երկիւղները։ Ի՞նչ պայմաններով Ռուսիա հաշտութիւն պիտի կնքէր։ Տարակոյս չկայ որ՝ դանակը Թուրքիոյ վզին դրած, պիտի կրնար ձեռք բերել իր բոլոր ուզածը, հակառակ պարագային սպառնալով Պոլիս մտնել։ Այս պատճառաւ Անգլիա հրամայեց իր նաւապետին որ անցնի Տարտանէլը։ Հազիւ զինադադարը կնքուած՝ ահա նոր կնճռութիւն մը կը ծագէր այդպէսով։ Անգլիական նաւերը Իշխանաց Կղզիներուն առջև երկաթ նետած էին, ռուսական բանակին յառաջխաղացումը արգիլելու յայտնի մտադրութեամբ։

Երբ այս իրողութեան լուրը Բեթերսպուրկ հասաւ, մեծ սրտմտութիւն առաջ բերաւ Զարին և իր անմիջական խորհրդականներուն շրջանակին մէջ։ Ռուսիա չափաւորութիւն ցոյց տուած էր, հակառակ անոր որ իր ծանրագնի յաղթանակները իրեն իրաւունք կուտային մինչև Պոլիս առաջ երթալու։ Եւ ահա ատոր փոխարէն՝ Անգլիա իր նաւերը կը մտցնէր նեղուցէն, անշուշտ ռուսական յաղթութեան արդիւնքը կարելի եղած չափով չքացնելու մտադրութեամբ։ Աղեքսանդր Զարը չգոհացաւ սոսկ կրաւորական սրտմտութեամբ. ընդհակառակը, Անգլիոյ սպառնալիքը առ ոչինչ գրելով, իմացուց Նիքօլա Մեծ-Դուքսին թէ ազատ է յաղթական բանակը Պոլիս մտցնելու ամէն գնով, նոյն իսկ եթէ ատոր համար պէտք ըլլայ ռուսական զէնքերը դարձնել անգլիական նաւերուն դէմ։ Մեծ-Դուքսը հրամանը կրկնել չտուաւ. քանի մը օր ետք, բանակը մտցուց Սան Սթէֆանօ և կը պատրաստէր Պոլսոյ վրայ ըլլալիք յարձակումը, երբ անգլիական նաւերը յանկարծ մեկնեցան Պոլսէն։ Սուլթանը ինք՝ կայսրութեան մայրաքաղաքը փրկելու համար, աղաչած էր անգլիական դեսպանին որ հեռացնէ նաւերը։ Նիքօլա Մեծ-Դուքսը «Զարիկրատ» չմտաւ, թէև ատիկա պատճառ մը չեղաւ որ Ռուսիա ծանրագոյն պայմաններ չառաջարկէ Թուրքիոյ։ Նոյն տարուան մարտ 3ին կնքուած դաշնագիրը Օսմ. կայսրութեան համար մահուան դատավճռի պէս բան մըն էր։ Ռուսիա հինգ ու կէս միլիառ ֆրանք պատերազմական տուգանք կը պահանջէր, և որովհետև վստահ էր թէ Թուրքիա երբեք չպիտի կրնայ

այդ գումարը հատուցանել, պայման կը դնէր որ տուգանքը չվճարելու պարագային իրեն թողու Փոքր Ասիոյ մէջ Պաթումը, Արտահանը, Կարսը և Պայազիտը, ու Եւրոպայի մէջ ալ Տօպրուճան՝ զոր Ռուսիա իր կարգին Ռումանիոյ պիտի թողուր Պեսարապիոյ փոխարէն։ Այսպէսով՝ Ռուսիոյ սահմանը կը տարածուէր մինչև Դանուբ։ Ամէնը այս չէր։ Պալքանեան երեք կիսանկախ պետութիւններ՝ Ռումանիա, Սերպիա և Գարատաղ, բոլորովին անկախ կը դառնային ու մանաւանդ կ'ընդարձակուէին. Ռումանիա, ինչպէս ըսինք, Տօպրուճան կը ստանար, Սերպիա՝ Նիշի ու Միթրօվիցայի շրջանակները, և Գարատաղ՝ մաս մը հող Պօսնայէն ու երկու նաւահանգիստ Ադրիականի վրայ, Անթիվարին ու Տուլչինիօն։ Իսկ Պօսնա Հէրսէք որ Աւստրիոյ աշխարհակալական ըղձանքին գլխաւոր առարկան էր, կը դառնար ինքնավար՝ միանգամայն թէ՛ Աւստրիոյ և թէ Ռուսիոյ հսկողութեան տակ։ Թուրքիա տակաւին աւելի մեծ զոհողութեան մը ենթարկուած էր, Պուլկարական մեծ իշխանապետութեան մը կազմութեամբ։ Այն Պուլկարիան որուն սահմանները գծուած էին Սան Սթէֆանօի դաշնագրով, և որ իրաւամբ «Մեծ Պուլկարիա» կոչուած է, կը տարածուէր Դանուբէն մինչև Ադրիական, իր մէջ բովանդակելով նախ բուն Պուլկարիան, յետոյ Ռումէլին և ի վերջոյ Մակեդոնիան։ Ինչպէս կը տեսնուի մեր հրատարակած քարտէսէն (էջ 22) Եւրոպական Թուրքիան այդ կերպով կը բաժնուէր երկու անջատ ու հեռաւոր բեկորներու. արեւմտեան կողմը կը մնար Ալպանիան, իսկ արեւելեան կողմն ալ Թրակիան (Էտիրնէի նահանգն ու Պոլիսը)։ Նորակազմ Պուլկար իշխանապետութիւնը Թուրքիայէն անկախաբար, կ'ենթարկուէր Ռուսիոյ խնամակալութեան։ Ինչպէս յայտնի է, Սան Սթէֆանօի դաշնագրին 16րդ յօդուածով՝ հայկական նահանգներն ալ Ռուսական հովանաւորութեան կ'ենթարկուէին. Սուլթանը՝ յաղթական կայսրութեան հետ համախորհուրդ՝ բարեկարգութիւններ պիտի մտցնէր այդ նահանգներուն մէջ, և պիտի ստեղծուէին այն տեսակ պայմաններ որոնցմով հնարաւոր դառնար Հայ ազգին խաղաղ զարգացումը ու բարգաւաճումը։ Զանց կ'ընենք Սան Սթէֆանօի դաշնագրին միւս տրամադրութիւնները, որոնք մերձաւոր առնչութիւն մը չունին ներկայ պատմութեան հետ։

Տարակոյս չկայ որ Արեւելեան Եւրոպայի դրութիւնը տակն ու վրայ ընող այդ դաշնագիրը ռումբի մը տպաւորութիւնը պիտի գործէր արեւմտեան երկիրներուն մէջ։ Սան Սթէֆանօի դաշնագիրը մինակ Թուրքիոյ գոյութիւնը չէր վտանգեր, այլ նաև հիմնովին կը խանգարէր Արեւելքի մէջ շահեր ունեցող բոլոր եւրոպական տէրութեանց հաշիւները։ Ասոնց մէջ, բնական է Անգլիան առաջին կարգին վրայ կը գտնուէր։ Պիքընսֆիլտի դահլիճը, դաշնագրին պայմաններուն տեղեկանալով, իսկոյն ռազմաշունչ սպառնալիքներ տեղացուց Ռուսիոյ գլխուն։ Անգլիական նաւատորմիղը պատերազմական վիճակի մէջ դրուեցաւ, Ճիպրալթարի և Մալթայի ամրոցները զօրեղ սպառազինութեանց առարկայ դարձան. Լորտ Պիքընսֆիլտ նոյն իսկ յայտարարեց թէ Հնդկաստանի անգլիական բանակը Եւրոպա պիտի կանչէ, ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ գըտ-

նուելու համար, թէև իրականին մէջ, հազիւ 6000 զինուոր միայն կրցաւ բերել, վախնալով որ Հնդկաստանը պարպելով՝ ռուսական արշաւանքի մը ասիթը ստեղծած կ'ըլլայ։

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՕԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՎ

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Եւրոպական Թուրքիան բաժնուած էր երկու անջատ մասերու, որոնք ցամաքէն անջատուած էին իրարմէ։

Այս բոլորը անուղղակի սպառնալիքներ էին տակաւին, և Ռուսիա բնաւ տրամադիր չէր երևւար անոնց կարևւորութիւն ընծայելու։ Միջոց մը, Անգլիա փորձեց Աւստրիոյ հետ ձեռք ձեռքի տալով անգլօ-աւստրիական խնամակալութեան մը տակ առնել բովանդակ Օսմ. Կայսրութիւնը և այդ կերպով Ռուսիան զրկել իր յաղթութեան պտուղներէն, սակայն Աւստրիոյ վարչապետ Անտրաշի կոմսը զգուշացաւ այդ յանդուգն քայլէն, որ կրնար անակնկալ դաշնակիցներ ստեղծել Ռուսիոյ, և այլապէս վտանգաւոր կացութիւն մը գոյացնել Եւրոպայի մէջ։ Անգլիա, ճարահատ, Թուրքիոյ դիմեց, և անոր գոյութիւնը ապահովելու, մանաւորաբար Ասիական Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու խոստման վրայ կնքեց Կիպրոսի գաղտնի դաշնագիրը, որ իրեն կ'ապահովէր այդ կղզիին անմիջական գրաւումը, և որ վերջէն՝ իր աշխարհակալութեան առջև պիտի բանար Եգիպտոսը։ Այդ դաշնագրին ապաւինելով է որ Պիքընսֆիլտի Դահլիճը, արտաքին գործոց նախարար Լորտ Սալզպըրիի միջոցաւ խիստ ծանուցագիր մը տուաւ Ռուսիոյ, պատերազմի յայտնի սպառնալիքով մը՝ եթէ երբեք Ցարը պնդէր անխախտ պահել Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը։ Անգլիոյ տեսակէտը շատ մանուածապատ չէր. Ջպարզ ու մեկին՝

ինչպէս կը ներկայացնէր զայն, կը սահմանափակուէր սոսկ Սեւ Ծովու տիրապետութեան հարցին մէջ: Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը՝ այդ ծովին բացարձակ տէր կը դարձնէր Ռուսիան, ինչ որ Օսմ. Կայսրութեան անկախութիւնը կը չքացնէր բոլորովին. այս հիման վրայ, Անգլիա կը պահանջէր սրբագրել դաշնագիրը, նկատելով որ Թուրքիոյ այդ ողորմուկ վիճակէն մեծապէս պիտի վնասուէին Անգլիոյ շահերը Արեւելքի մէջ:

Ի՞նչ կերպով տեղի պիտի ունենար այդ սրբագրութիւնը: Անգլիայէն առաջ՝ Ռուսիոյ վաղեմի հակառակորդը, Աւստրիա, այդ հարցը լուծած էր արդէն, պահանջելով որ եւրոպական վեհաժողով մը գումարուի Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը վերաքննելու, ինչպէս նաև եւրոպական տէրութեանց Արեւելքի մէջ ունեցած շահերը Թուրքիոյ ստացած նոր վիճակին պատշաճեցնելու համար: Աւստրիա մասնաւորաբար կը պահանջէր գրաւել Պոսնան ու Հերսէքը. միւս կողմէ Ռուսիոյ կողմէ Պուլկարիոյ վրայ ի գործ դրուելիք խնամակալութիւնը հակակշռելու համար, կ'ուզէր իր կարգին իր հովանաւորութեան տակ առնել Գարատաղն ու Սերպիան, և Սելանիկի ու Արշիպեղագոսի ճամբան բաց պահել իր տնտեսական ու քաղաքական յառաջխաղացութեան առջեւ:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՎ

Այս քարտէսը ցոյց կուտայ թէ ի՞նչ շահեցաւ Թուրքիա Պերլինի դաշնագրին մէջ և թէ ի՞նչ կորսնցուց Պալքանեան ազգերէն իւրաքանչիւրը:

Եթէ սոսկ Անգլիան ունենար իր դէմը, Ռուսիա բնաւ տեղի չպիտի տար, որովհետև հեռաւոր Անգլիոյ հետ պատերազմի մը հաւանականութիւնը զինքը այնքան չէր խրտչեցներ: Սակայն սահմանակից Աւստրիան

իրաւամբ մտահոգութիւն կը պատճառէր իրեն, մանաւանդ որ, Սան Ստեֆանօի դաշնագրին յայտնութենէն վերջ, Աւստրիա աւելի մեծ չափով առաջ տարած էր իր զօրահանութիւնն ու սպառազինութիւնները

Պուլկար բօբ մը կ'օրհնէ պատերազմի գացող պահեստիները

հարաւային սահմաններուն վրայ։ Ռուսիոյ այս տրամադրութեան ապացոյցներէն մէկն ալ այն է որ միջոց մը առաջարկեց Գերմանիոյ որպէս զի ճնշում բանեցնէ Աւստրիոյ վրայ՝ և զայն ստիպէ չէզոք մնալու, մինչև որ ինք ասդին իր հաշիւը տեսնէ Անգլիոյ հետ։ Սակայն Պիզմարք՝ որ Արևելքի մէջ սլաւ ազդեցութեան տարածումը վտանգ մը կը նկատէր

գերման ազդեցութեան ծաւալման դէմ, չհաճեցաւ. ընդհակառակը, իր կարգին ոյժ տուաւ Վեհաժողովի առաջարկութեան, յայտարարելով թէ Գերմանիա բացարձակ անշահախնդրութեամբ պիտի վարուի Վեհաժողովին մէջ, և թէ ինք, անձնապէս, «պատուաւոր միջնորդի» դերէն դուրս չպիտի ելլէ բնաւ։ Ռուսիոյ կը մնար կա՛մ իր յաջողութիւնները վտանգել բոլորովին, և կամ զիջիլ։ Վերջին ճամբան է որ ընտրեց, այն վստահութեամբ թէ Վեհաժողովին մէջ իր կողմը պիտի ունենայ Պիզմարք Իշխանը որ նախագահը պիտի ըլլար, և որուն անձնական ազդեցութիւնը մեծապէս կրնար ազդել բանակցութեանց ընթացքին վրայ։

Այս տեսակէտով՝ մեծապէս յուսախաբ պիտի ըլլար։ Յունիս 13ին (Ն. Տ.) գումարուած Վեհաժողովը, — որուն Թուրքիա իր կողմէ ղրկած էր երեք պատուիրակ՝ Մէհմէտ-Ալի և Գարաթէօտօրի փաշաները ու Սատուլլահ պէյը, և որուն դուռը ափ առած էր նաև Խրիմեան Հայրիկի նախագահութեան տակ գտնուող Հայ պատուիրակութիւն մը, — հիմնովին սրբագրեց ու քայքայեց Սան Ստէֆանոյի դաշնագիրը։ Մեր ծրագրէն դուրս է այստեղ թուել Ռուսիոյ եղած զրկանքները, ինչպէս նաև Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ և Աւստրիոյ ձեռք բերած նիւթական ու բարոյական առաւելութիւնները։ Սաչափ միայն ըսենք թէ ամիս մը ետքը՝ Յուլիս 13ին՝ վերջնական հանգամանք ստացած Պէրլինի դաշնագիրը, որքան ալ աննպաստ Թուրքիոյ, կրկին կը փրկէր զայն այն խեղճ դրութենէն՝ որուն ենթարկուած էր Սան Ստէֆանոյի դաշնագրով։ Եւրոպայի մէջ՝ Ռուսիա սոսկ Պեսարաբիան կը պահէր, որով իր սահմանը կ'ընդարձակուէր մինչև Դանուբի հիւսիսային գետաբերանը։ Այսքան մը առաւելութեան փոխարէն՝ Աւստրիա անհունապէս աւելի փառաւոր պատառ մը կ'իւրացնէր, ո՛չ միայն անորոշ ժամանակի մը համար գրաւելով Պոսնան ու Հէրսէկը, այլ տակաւին ազատութիւն ձեռք բերելով գրաւելու նաև Նովի Բազարի սանճագը, եթէ երբեք պէտք տեսնէր։

Մեր ձեռնարկած պատմութեան համար ամէնէն աւելի հետաքրքրական է Պալքանեան ժողովուրդներու կրած հիասթափութիւնը։ Որովհետև Պէրլինի դաշնագիրը կրճատեց այն բաժինները զորս պիտի ստանային Թուրքիոյ կողոպուտէն, Սան Ստէֆանոյի դաշնագրին շնորհիւ։

Յունաստան՝ ցեղակցութեան իրաւունքին վրայ հիմնուելով, կը պահանջէր Կրէտէն, Եպիրոսը, Թէսալիան և Մակեդոնիոյ մէկ մասը, առնուազն Կալքիտեան թերակղզին (Սելանիկ). ու դիտելի է որ ներկայ պատերազմին մէջ, ի բաց առեալ Եպիրոսի մէջ Եանինան՝ որ արի դիմադրութիւն մը ցոյց կուտայ մինչև այս տողերը գրուած պահուն, յունական բանակները այդ վայրերը գրաւեցին արագ ու փայլուն գործողութեանց շարքով մը, որուն յաջողութեան մեծապէս նպաստեց նաև իրենց դէմ ճակատած թրքական ոյժերուն համեմատական սակաւութիւնն ու տկարութիւնը։ Ռուսիա՝ 1878ին դեռ լաւ տրամադրուած չէր Յունաստանի նկատմամբ. միայն Սլաւ տարրը նպաստաւորել կ'ուզէր. այս պատճառաւ առաջինը ինք ընդդիմացաւ յունական յաւակնութեանց, և յայտնապար հակառակ ընթացք բռնեց Վեհաժողովին բանակցութեանց մէջ։ Այն ատեն,

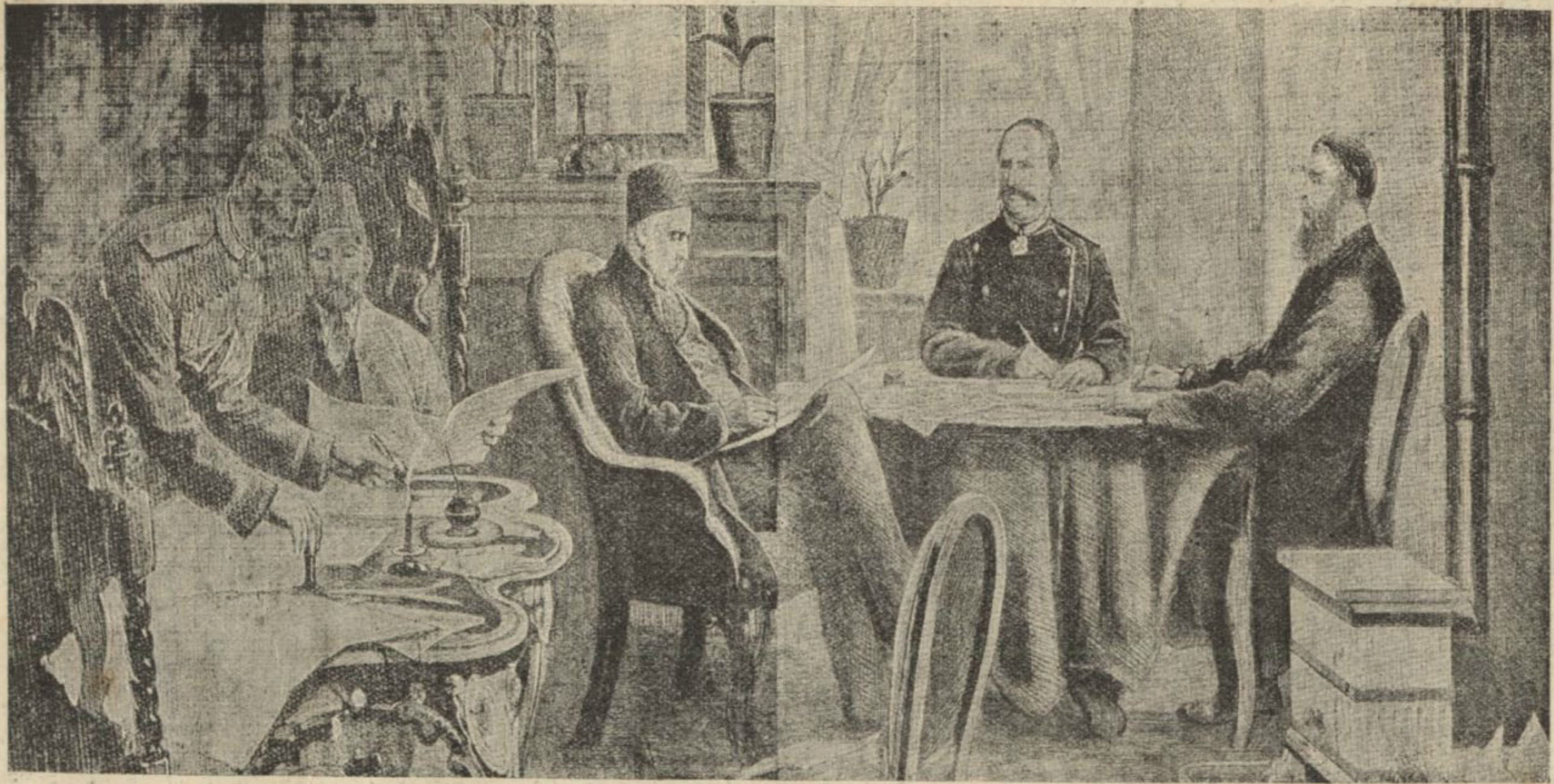

ԻՆՉՊԷ՞Ս ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԵՑԱՒ ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Ինչպէս յայտնի է, Սան Սթէֆանոյի նշանաւոր դաշնագիրը ստորագրուեցաւ Տատեաններու բնակարանին մէջ։ Պատկերին մէջ կ'երեւան ձախ կողմէն՝ Զօրավար Իկնաթիէֆի քարտուղարը, Սաատուլլահ փաշա, Սավֆէթ փաշա, Զօրավար Իկնաթիէֆ եւ Զօրավար Նէլիտօֆ։

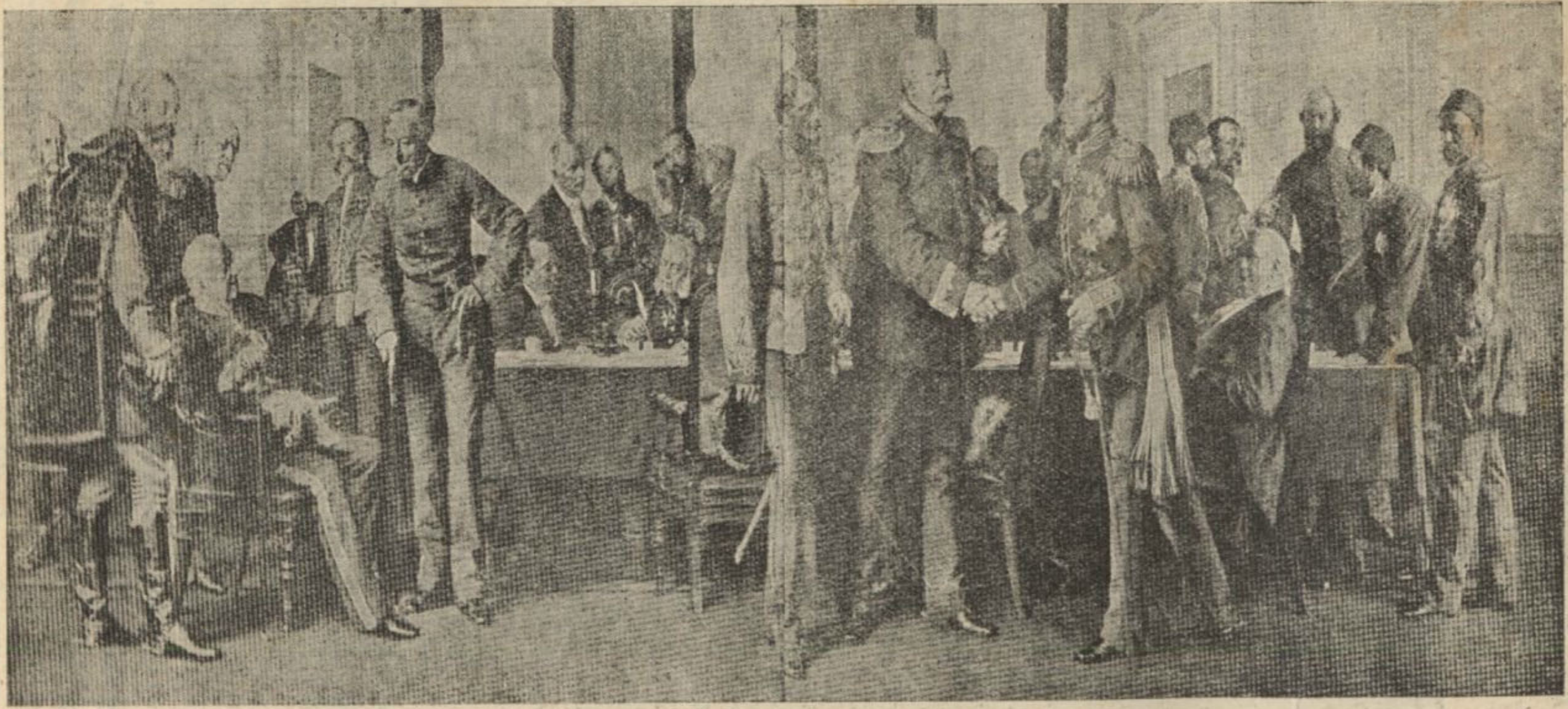

ԻՆՁՊԷՍ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԵՑԱՒ ՊԷՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Ձախ կողմէն Պարոն Հայմէրլի, Կոմս Քարօլի, Կոմս Լօնէյ, Իշխան Կորչաքօֆ, Պ. Վատինկթըն, Լորտ Պիքընսֆիլտ, Պարոն Ֆօն Ռատօվից, Իշխան Հօէնլօէ, Կոմս Քորթի, Պարոն Ուպրիլ, Կոմս Մույ, Կոմս Սէն-Վալիէ, Պ. Տէպրէ, Կոմս Անտրաշի, Պ. Լօթար Պուխըր, Իշխան Պիզ-մարք, Ֆօն Հօլսթայն, Տոքթ. Պուխ, Կոմս տը Պիզմարք, Կոմս Շուվալօֆ, Սատուլլահ պէյ, Լորտ Ըրսէլ, Ֆօն Պիւլօվ, Լորտ Սալզպըրի, Գարաթէօտօրի փաշա, Մէհմէտ Ալի փաշա։

Յոյները միջոցը գտան Ֆրանսան սիրաշահելու, և առաւելապէս ֆրանսացի պատուիրակներուն պնդումներուն շնորհիւ է որ Յունաստան արտօնուեցաւ իր սահմաններուն ընդարձակման մասին ուղղակի բանակցելու Թուրքիոյ հետ։ Վեհաժողովը մերձաւոր սահման մըն ալ որոշեց այդ բանակցութեանց համար, — Քալամաս-Սէլէմպրիա գիծը, — որոշելով որ եթէ երկու կողմերը չկարենան համաձայնիլ, տէրութիւնները միջամտեն իբր իրաւարար։ Իսկ Կրէտէն մնաց Թուրքիոյ, պայմանաւ որ 1868ի բարենորոգումները գործադրուին այնտեղ։

Գարատաղ որ ցնծութեան մէջ էր Սան Ստէֆանօի դաշնագրին վաղորդայնին, իրեն խոստացուած երկիրներէն միայն Հէրսէքէն մաս մը բան, — Նիքշիցի ու Բիլայի շրջանակները, — և Ադրիականի վրայ ալ Անթիվարիի ու Տուլչինիօի նաւահանգիստները ստացաւ։ Սերպիոյ թողուեցաւ Բիրօթի պուլկարական շրջանակը, Նիշն ալ հետը, այսինքն Նիշչավայի հովտին գրեթէ ամբողջութիւնը։ Ռումանիա ստիպուեցաւ Ռուսիոյ թողուլ հարաւային Պեսարապիան, փոխարէնը ստանալով Դանուբի գետաբերաններն ու Տօպրուճան՝ մինչեւ Սիլիսթրէի բարձունքը։ Գոնէ Գարատաղ, Սերպիա և Ռումանիա սա առաւելութիւնը ձեռք բերին որ Պէրլինի դաշնագիրը զիրենք բացարձակապէս անկախ հռչակեց։

Կը մնար Պուլկարիան, և վեհաժողովին խորհրդակցութեանց մեծագոյն առանցքը ան էր արդէն։ Այն խոշոր իշխանապետութեան տեղ՝ զոր կը փափաքէր ստեղծել Սան Ստէֆանօի դաշնագիրը, — Մեծ Պուլկարիային տեղ, — նեղկճուկ հողամաս մը միայն վերածուեցաւ պուլկարական առանձին իշխանապետութեան մը. այդ հողամասը, ինչպէս կը տեսնուի մեր հրատարակած քարտէսէն (էջ 23) սեղմուած էր Դանուբի և Պալքաններուն միջեւ, մէկ կողմէն ունենալով Սօֆիան ու Իսքէրի աղբիւրները, և միւս կողմէն ալ Սթրուման։ Ինք պիտի կազմակերպէր իր քաղաքական հիմնարկութիւնները, ո՛չ թէ սոսկ Ռուսիոյ, այլ եւրոպական միջազգային յանձնաժողովի մը հսկողութեան տակ, և հարկատու պիտի ըլլար Թուրքիոյ։ Իսկ իր հարաւակողմը՝ Մարիցայի վերին հովտին վրայ գտնուող Արեւելեան Րումէլիի նահանգը, Ֆիլիպէն ալ հետը, ինքնավար վարչութեամբ մը պիտի օժտուէր, քրիստոնեայ կառավարչով մը զոր Սուլթանը պիտի ընտրէր հինգ տարուան համար, եւրոպական տէրութեանց հաւանութեամբ։

Այսպէս ուրեմն՝ Պէրլինի վեհաժողովը Օսմ. Կայսրութեան կը թողուր Մակեդոնիան՝ զոր Սան Ստեֆանօի դաշնագիրը Պուլկարիոյ բաժին հանած էր։ Պահելով Մակեդոնիան՝ Թուրքիա, թէեւ նեղ, բայց բաւարար երկիր մը կ՚ունենար Ալպանիոյ շրջանակն ու Եպիրոսը մայրաքաղաքին կապող, և Եւրոպական Թուրքիան, որքան ալ բզքտուած ու մաս մաս յափշտակուած, նորէն բաւական կարեւոր, գեղեցիկ ու հարուստ ստացուածք մըն էր, որուն շնորհիւ Օսմանեան կայսրութիւնը կրնար իր եւրոպական տէրութեան հանգամանքը պահպանել։

Գալով հայկական նահանգներուն, Պէրլինի դաշնագրին տխրահռչակ 61րդ յօդուածին պատմութիւնը արդէն չափազանց ծանօթ է մեր ազգին,

և հարկ չի մնար, որ այստեղ մանրամասնօրէն ծանրանանք անոր մասին։ Համիտ խոստացաւ կեանքի դիւրատար և բարեկարգ պայմաններ ստեղծել անոնց մէջ. պաշտպանել Հայ ժողովուրդը աւարառութեանց, սպա-

Զօրակոչը Օսմանեան ոստաններու մէջ

նութեանց դէմ, և չխեղդել անոր քաղաքակրթական ճիգերը վայրենի և յետամնաց ոստաններու մէջ։ Գիտենք արդէն թէ այս խոստումները ինչպէ՞ս յարգուեցան նախ համիտեան բռնակալութեան, և ետքն ալ դայն տապալող այն միւս բռնակալութեան՝ Ժէօն-Թիւրք վարչութեան օրով։

Պէրլինի Վեհաժողովին խորհրդակցութեանց մէջ տիրող ոգին աւելի տէրութեանց փոխադարձ նախանձը եղած էր, քան Արեւելեան Վտանգը եթէ ոչ միանգամ ընդմիշտ, գոնէ քիչ շատ տեւական կերպով մը բառնալու անկեղծ փափաք մը։ Դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պատուիրակները գիտէին որ հոգ չէ թէ երեւութապէս տոկուն խաղաղութեան գործը չեն տեսներ, և թէ այն սահմանագծումները որոնց ենթարկած էին Եւրոպական Թուրքիան, շատ հեռու էին գոհ ձգելէ Պալքանեան ազգերը։ Ո՛չ նորակազմ Պուլկար իշխանապետութիւնը, ո՛չ Սերպիա, ո՛չ Գարատաղ, ոչ ալ Յունաստան կրցած էին ժամանել իրենց բնական սահմաններուն, որպէս զի ընդարձակման ամէն ըղձանք մէկ կողմ թողլով իրենց խաղաղ բարգաւաճման նուիրուէին վերջնականապէս, ու նորանոր խռովութեանց չմատնէին այդ փորձանաւոր թերակղզին, ուր ծագած փոթորիկ մը կրնար շուտով ծաւալիլ բովանդակ Եւրոպայի վրայ և ծանրապէս վտանգել աշխարհի խաղաղութիւնը։

Դաշնագրին ամէնէն վտանգաւոր մասը երեք անջատ Պուլկարիաներու ստեղծումն էր, մէկը այն՝ որ իշխանապետութեան կը վերածուէր, երկրորդը՝ Արեւելեան Ռումէլին որ այդ իշխանապետութենէն անջատ կազմակերպութիւն մը կը ստանար, և երրորդը այն որ Մակեդոնիոյ ամէնէն ընդարձակ մասը կը կազմէ, և որ Թրքական նահանգ մը կը մնար։ Այս Թրքական Պուլկարիան, և Արեւելեան Ռումէլին միւսէն տարբերութիւն չունէին։ Մակեդոնիոյ և Ռումէլիի Պուլկարները այն էին՝ ինչ որ են բուն Պուլկարիոյ իրենց եղբայրները։ Նոյն լեզուն կը խօսէին, նոյն բարքերը ունէին, նոյն տարազը կը կրէին, նոյն տառապանքին ու հարստահարութեանց առարկայ դարձած էին իրենց ազատագրուած ցեղակիցներուն հետ։ Այս համարիւն ու միեւնոյն հոգւով տոգորուած, միեւնոյն իտէալով լեցուած ժողովուրդը երեք մասի բաժնել, մէկը դարձնել անկախ, միւսը անջատել և երրորդը դատապարտել հերուան տաժանագին գերութեան, բնական է խաղաղութիւն երաշխաւորելու միջոց մը չէր կրնար դառնալ։ Ի՞նչ ոյժ պիտի յաջողէր արգիլել այդքան ամուր ու անջնջելի կապով մը իրարու զօդուած պուլկար զանգուածները, այն որ անկախ դարձած էր, այն որ բռնի անջատուած էր և այն որ Թուրքիոյ մականին տակ կը մնար։ Միեւնոյն պայմաններուն մէջ էին նաև Պալքանեան միւս ժողովուրդները. Սերպիա, Գարատաղ և Յունաստան՝ իրենց արիւնին ու ծանրածանր զոհողութեանց գնով յաջողած էին անկախութիւն ձեռք բերել, բայց ատիկա ո՛չ բոլոր Սերպերուն, ո՛չ բոլոր Գարատաղցիներուն, ոչ ալ բոլոր Յոյներուն ազատագրութիւնը եղած էր։ Գերութենէ ազատած Յոյներուն, Գարատաղցիներուն ու Սերպերուն առընթեր՝ ուրիշ Յոյներ, Գարատաղցիներ ու Սերպեր գերի կը մնային։ Դարձեալ ոչ մէկ ոյժ կրնար երբեք արգիլել որ նոյն ցեղին այդ տարանջատ հատուածներէն անբախտը բախտաւորին վիճակը ձեռք բերելու չճգնէր և բախտաւորն ալ անբախտին այդ ըղձանքը չփութացնէր ամէն հնարաւոր միջոցներով։

Այսպէս ուրեմն, Պէրլինի Վեհաժողովին մէջ եղած կարգադրութիւն-

ները ո՛չ միայն խաղաղութիւնը երաշխաւորելու միջոցներ չէին, այլ ընդհակառակը կը հաստատէին այն տեսակ պայմաններ, որոնք ապագայ խառնակութեանց սերմեր միայն կրնային դառնալ, ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ արդէն։

Եւ ասիկա զարմանալի չէ։ Վեհաժողովին մասնակցող տէրութիւնները, մանաւորաբար Անգլիա և Աւստրիա, և այս վերջինին ետին ալ Գերմանիա,— ո՛չ այնքա՛ն ապագայ խաղաղութեան կամ արդարութեան գործ մը տեսնելու համար Պէրլին ժամադիր եղած էին, որքա՛ն ո՛ և է գնով Սան Ստէֆանոյի դաշնագիրը քանդելու նպատակով։ Իրենց համար կենսականը ատ էր. վայրկեանին վտանգը Սան Ստէֆանոյի դաշնագրէն կու գար, և այդ վտանգը բառնալը՝ աւելի անմիջական պահանջ էր իրենց համար քան մտահոգութիւնը հեռաւոր վտանգին որ կրնար ծագիլ թերատ, միանգամայն անարդար ու անգործնական նոր դաշնագրի մը կնքումէն։ Ատոր մանաւանդ աշխատեցան ամբողջ ամիս մը տեւող խորհրդակցութեանց ընթացքին, սրբագրելով, կտրատելով, ջնջելով անընդհատ, առանց բարակը նայելու, առանց մանաւանդ վաղորդային հաւանական պատահականութիւններէն խրտչելու։ Պէրլինի դաշնագիրը ապագան մութ ու խռով կը դարձնէր. բայց այդպէս մութ ու խռով ապագայ մը յարմարագոյնը չէ՞ր շահակից տէրութիւններուն՝ իրենց արեւելեան որսորդութեանց համար։ Օսմ. կայսրութեան կողոպուտը քիչ մը ամէնքն ալ կը յանկուցանէր. և անոնց համար որ պիտի թալլէն՝ ի՞նչ աւելի նպաստաւոր քան մթութիւնն ու խռովութիւնը։

Մէկ կողմէ այդ ապագայ կողոպուտը, և միւս կողմէ ալ տէրութեանց արդէն իսկ Արեւելքի մէջ գոյութիւն ունեցող շահերուն ապահովութիւնը վտանգելուն համար է որ Սան Ստէֆանոյի դաշնագիրը այնքան խոր վրդովում առաջ բերած էր Եւրոպայի մէջ։ Եւրոպական տէրութիւնները անհագին շահեր ունէին Արեւելքի մէջ. չէին կրնար այդ շահերը զոհել ո՛չ մէկ գնով, որովհետև անոնք իրենց գոյութեան, իրենց բարգաւաճման հետ շատ կենսական կերպով մը կապուած են։ Եօթանասնական թուականներուն՝ կացութիւնը տարբեր չէր. վէճերը այդ շահերուն շուրջ՝ որոնցմէ ոմանք վերջնականապէս ձեւաւորուած չէին, աւելի սուր բնոյթ ունէին։ Ռուսիա՝ Սան Ստէֆանոյի դաշնագրով Թուրքիոյ ճակատագրին տէր կը դառնար, որքա՛ն Եւրոպայի, այնքան նաև Ասիոյ մէջ. Թուրքիոյ անկախութիւնը կը վերածուէր անուանական բանի մը, և Արեւելքի մէջ տէրութեանց ունեցած շահերը կը կործանէին։ Ասկէ այն հապճեպը՝ որով քանդուեցաւ Սան Ստէֆանոյի դաշնագիրը։

Առաջինը այս քանդման գործին գլուխ կեցող՝ Անգլիան եղաւ։ Օսմ. կայսրութիւնը թանկագին զօրավիգ մը գտաւ Պիքօնսֆիլտի դահլիճին մէջ, և Վեհաժողովին խորհրդակցութեանց ընթացքին ոչ ոք այնքան ջերմիւ պաշտպանեց Թուրքիոյ ամբողջութեան պահպանման սկզբունքը որքան անգլիական պատուիրակները։ Ոչ մարդասիրութիւն կար Թուրքիոյ ընծայուած այդ պաշտպանութեան մէջ, ո՛չ ալ մասնաւոր գուր-

գուրանք: "Անգլիա սոսկ իր շահուն համար կ'աշխատէր ամբողջ և ամ-րապինդ պահելու Թուրքիան, ինչպէս բացորոշ կերպով կը յայտնէր Պոլ-սոյ անգլիական դեսպան Պ. Լայարտ՝ 1877 յունիսին, ռուսեւթուրք

Գարատաղցի զինուորներու զէնքերուն քննութիւնը

թշնամութեանց նախօրեակին. —«Թուրքիոյ զօրավիգ ըլլալու քաղաքա-կանութիւնը որ գնահատուած և իւրացուած է ամենամեծ պետական մարդոց կողմէ, և որուն կը հետեւինք ո՛չ թէ Թուրքերուն և իրենց կրօնքին նկատմամբ վերացական սէր մը տածելնուս, այլ սոսկ մեր սե-փական նպատակներուն ու ապահովութեան համար, անոնցմէ չէ զօրս

պիտի կրնային տապալել սա վերջին ամիսներու դէպքերը, որոնք արդէն ընաւ առընչութիւն չունին անոր հետ։ Այդ քաղաքականութիւնը մասամբ հիմնուած է այն հաւատքին վրայ թէ Թուրքիա պատուար մըն է Ռուսիոյ Արեւելքի մէջ հետապնդած փառասիրական նպատակներուն դէմ, և թէ Սուլթանը՝ իբր պետ մահմէտական կրօնքին, եթէ ոչ օգտա-

Թուրք զինուորներ դէպի կռուի դաշտը

կար, գոնէ անհրաժեշտ դաշնակից մըն է Անգլիոյ համար, որ միլիոնաւոր Մահմէտականներ ունի իր հպատակներուն մէջ...»։ Օժանդակելով Թուրքիոյ, Անգլիա ծառայած կ'ըլլար իր իսկ շահերուն, որովհետեւ Թուրքիա բնական ամրոց մըն էր իր հնդկական ստացուածքին համար, միշտ ենթակայ ռուսական արշաւանքի մը սպառնալիքին։

Եւ արդէն՝ հոն ուր Ռուսիա իր շահը կը փնտռէր, անպատճառ դէմ առ դէմ կուգար Անգլիոյ հետ. իր շահերը սակ Անգլիոյ վնասովը միայն կրնային իրականանալ. և ահա թէ ինչո՛ւ Բրիտանական Կայսրութիւնը միշտ իր ճամբան կը կտրէր։ Ծովն էր Ռուսիոյ ըղձանքը. անսահման ցամաքը որուն կը տիրէր, պէտք ունէր բաց ճամբու մը դէպ ի ովկիանոսներու անսահմանութիւնը. տիրանալ նեղուցներուն ու մտնել Եգէական, ուրկէ այլեւս Միջերկրականը կը բացուէր իր առջեւ. ատոր կը տենչար, ատոր կը ձգտէր նաեւ Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը։ Իսկ Անգլիա այն վախը ունէր որ Ռուսիա Հնդկական կայսրութեան բանալիները ձեռք կը բերէ՝ հաստատուելով Պոլսոյ, Հայաստանի, Պարսկաստանի և կամ Աֆղանիստանի մէջ. նեղուցները բաց՝ Պոլիս Ռուսիոյ տիրապետութեան ենթակայ կը մնար։ Մինակ աս չէր Սան Ստեֆանոյի դաշնագրին վտանգը։ Անոր 16 րդ յօդուածով Ռուսիա իր թեւարկութեան տակ կ'առնէր Հայաստանը։ Եւ այս երկու վտանգներն ալ ուղղակի Հնդկաստանի ապահովութեան կը սպառնային։ Ահա թէ ինչո՛ւ ջնջուեցաւ Ներսէս Պատ-

րիարքի մեծ ձեռնարկութեան պսակումը եղող համբաւաւոր 16 րդ. յօդուածը։ Անգլիոյ համար՝ խնդիրը միայն Ռուսիոյ վրայ չէր. եւրոպական ո՛ և է տէրութիւն որ Թուրքիոյ ժառանգ պիտի դառնար, նոյնքան վտանգաւոր պիտի երեւար իրեն և նոյն ընդդիմութիւնը պիտի յարուցանէր անոր դէմ։ Թուրքիոյ լաւագոյն տէրը Թուրքիան էր. քանի Թուրքիա կար՝ կրնար ապահով ըլլալ. ասոր համար է որ միշտ աշխատած է Թուրքիոյ գոյութիւնը պահպանելու, և, քրիստոնեայ ցեղերու գանգատներէն ու խլրտումներէն առաջ գալիք վտանգը անհետացնելու համար ալ, խորհուրդ տուած է ազատական ու թոյլատու կարգերով օժտելու երկիրը։ Կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայունն ու Թանզիմաթը իր գործն են մեծ մասամբ։

Անցողակի ըսենք որ Անգլիոյ այդ տրամադրութիւնը Թուրքիոյ նկատմամբ՝ նոյնը չէ այսօր։ Եւ պատճառը, ինչպէս պիտի տեսնենք, Թուրքիան էր, ոտքով գլխով գերման ազդեցութեան գիրկը ինկած Թուրքիան։ Գերման մրցակցութիւնը Արեւելքի մէջ՝ Սլաւ մրցակցութեան հաւասար վտանգաւոր դարձաւ Անգլիոյ, որ ստիպուած՝ փոխեց իր քաղաքականութիւնը՝ նախ 1904 Ապրիլ 8ին Ֆրանսայի և յետոյ՝ 1907 Օգոստոս 31ին Ռուսիոյ հետ կնքելով պայմանագրութիւններ, որոնք նոր էջ մը բացին մասնաւորաբար Արեւելեան խնդրին համար, գոյացնելով Երրեակ Համաձայնութիւնը։ Անգլիա և Ռուսիա՝ իրարու մօտենալով՝ կրցան բառնալ փոխադարձ կասկածները, և համաձայնութեան գալ նաև Հնդկաստանի հարցին նկատմամբ, ինչ որ գործնական ձեւի մը վերածուեցաւ Պարսկաստանի բաժանմամբ։ Շատ հաւանական է որ Ռուսիոյ դիտումները փոքր Ասիոյ մէջ, այլեւս բնաւ արգելքի չհանդիպին Անգլիոյ կողմէ, ինչպէս եղաւ 1878ին, Պէրլինի Վեհաժողովին մէջ, և անկէ առաջ ալ՝ 1854ին, Խրիմի պատերազմին ընթացքին։

Տեղեկացանք այն նկատումներուն՝ որոնցմով Անգլիա հակառակեցաւ Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին և զայն քանդեց։ Հիմայ ծանօթանանք նաև Աւստրիոյ նկատումներուն, որոնք նուազ կենսական չէին որքա՛ն իրեն, այնքան նաև բովանդակ Գերման ցեղին, մասնաւորաբար Պիզմարքի հանճարին շնորհիւ դարբնուած Գերման կայսրութեան համար։ Կ'արժէ այստեղ դիտել տալ որ մինչդեռ եօթանասնական թուականներուն Անգլիոյ ունեցած նկատումները հիմնովին շրջուած են այսօր, Հնդկաստանի մասին Ռուսիոյ հետ համաձայնութեան մը գալէն ի վեր, ընդհակառակը, Աւստրիոյ և ընդհանուր Գերման տարրին նկատումները կը մնան անփոփոխ։ Աւստրեւսերպ վէճը որ հիմայ քաղաքական հորիզոնը կը մթագնէ, և որ վաղը կրնայ աւստրեւռուս վէճի մը վերածուիլ, նոյն պատճառները ունի էապէս, ինչ պատճառներ որ ունէր աւստրիական ընդդիմութիւնը 1878ի Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին։

Եւ այդ պատճառները ուրիշ բան չեն՝ այլ Գերման ու Սլաւ տարրերուն դարաւոր մրցակցութեան արդիւնքները։ Կայ հազար տարի մը որ Գերմաններն ու Սլաւները կատաղի պայքար մը կը մղեն Կեդրոնական Եւրոպայի տիրապետութեան համար։ Սկիզբէն՝ Գերման ցեղը, մանաւանդ Հռոմէական կայսրութեան շրջանին, յաղթական տարրն էր Եւրո-

պայի այդ մասին վրայ. բայց տակաւ սկսաւ դէպի արեւմուտք տարած-ուիլ, և Սլաւները իրեն հետեւեցան Դանուբի եզերքէն։ Նոյնիսկ մերձա-

Գոհաբանական աղօթք Սթարա Զակօրայի Սանթա Մարիա Եկեղեցիին մէջ
ի ներկայութեան Պուլկարիոյ Վեհապետին

ւոր ժամանակներու մէջ՝ Աւստրիոյ տիրող Հապսպուրկեան գերդաստանը երկար ատեն տէր մնաց Իտալիոյ և Սպանիոյ։ Սակայն քիչ առ քիչ լա-տին մեծագոյն երկիրը, Ֆրանսա, նախ Լուի ԺԴ.ի և յետոյ Մեծն Նա-պօլէօնի օրով, Գերման տարրը վանեց դէպի Արեւելք՝ Սլաւներուն վրայ։

Եւ ահա Գերմանները շատ աննպաստ դիրքի մը մէջ գտան ինքզինքնին։ Հարաւէն Լատին ցեղին, հիւսիսէն ալ Սլաւ ցեղին միջեւ սեղմուած՝ երբ դարձան Պալքաններու վրայ, տեսան որ Արեւելքի կողմէն ալ ճամբան գոցուած է Պալքանեան սլաւ մանր ազգութեանց կողմէ։ Եթէ ակնարկ մը ձգէք Եւրոպայի քարտէսին վրայ, դիւրաւ պիտի կրնաք ըմբռնել Գերմաններու կացութեան բովանդակ տաժանագին դժուարութիւնը։ Ամբողջ Եւրոպայի վրայ՝ նրբանցք մը միայն կը մնայ իրենց, ամրապէս փակուած միանգամայն թէ՛ աջէն, թէ ձախէն և թէ ստորոտէն։ Եւ այս նրբանցքը հետզհետէ կը սեղմուի ու կը սպառնայ զիրենք խեղդել։ Վըտանգը կու գայ մասնաւորաբար Սլաւ տարրէն, որ ոչ միայն այդ նրբանցքին երկու կողմերը մէկանց կը փակէ, այլ Գերման տարրին առջեւ կը գոցէ նաև այն մէկ հատիկ ճամբան որ իրեն առիթ պիտի տար ազատելու հարաւէն և հիւսիսէն եղած սեղմումէն, ու շունչ առնելու։ Այդ ճամբան, հարկ կա՞յ ըսելու, Արեւելքի ճամբան է. և այն պատուհանը ուրկէ շունչ պիտի առնէր՝ Սելանիկը՝ Եգէական ծովուն վրայ։ Սլաւ տիրապետութիւնը Արեւելքի ու Պալքանեան Թերակղզիին մէջ, վտանգաւոր էր անո՛վ մանաւանդ որ մինակ այդ անհրաժեշտ պատուհանը չէր գոցեր Գերման տարրին առջեւ, այլ՝ Սլաւոնական եզերքներուն գրաւմամբ, Ադրիական Ծովն ալ կը փակէր անոր առջեւ։

Գերմանները նոր չէ որ կը զգային Արեւելքի ճամբուն անհրաժեշտութիւնը։ «Տրանկ նախ Օսթըն»ը, — «Մղում դէպի Արեւելք», — իրենց համար դարաւոր քաղաքականութիւն մըն է։ Հարաւային Եւրոպայի մէջ կատարուած արկածախնդրութիւններ, մանաւանդ Օսմ. Կայսրութեան սկզբնական շրջաններու անպարտելի զինուորական զօրութիւնը զիրենք թէեւ անկէ հեռու պահած էին, բայց Պալքաններու վրայ իյնալնէն անմիջապէս վերջ իսկոյն իրենց աչքը դէպ ի Արեւելք ձգած էին նորէն, ուր շուտով իրենց դէմ պիտի գտնէին Սլաւ մրցակցութիւնը։ Ու դարձեալ Պիզմարքի հանճարն է որ այդ բնական ճամբուն մուտքը բացաւ Գերման տարրին առջեւ, այնտեղ մղելով Աւստրիան, որ յառաջապահը պիտի մնար Արեւելքի տիրապետութեան։

Ուրկէ՛ ուր Պիզմարքի այս շահագրգռութիւնը Արեւելքի մասին, ինք որ երբեմն չէր վարաներ յայտարարելու թէ Արեւելքի բոլոր գործերը Բոմէրանիացի զինուորի մը կեանքը չեն արժեր։ Պիզմարք անսխալական չէր։ Գերման Կայսրութեան կազմութիւնը իրականացնելէ վերջ, սկսած էր հոգալ նաև անոր ապագան. և ահա շուտով զգացած էր թէ պիտի գայ օր մը ուր Գերմանիա, իր տնտեսական բարգաւաճման համար պէտք պիտի ունենայ ցամաքային ճամբու մը որ Հիւսիսային Ծովը Միջերկրականի կապէր։ Այդ ճամբան Համպուրկ - Սելանիկ գիծն էր, որ Ադրիականի միջոցաւ կրնար ուղիղ Միջերկրական իջնել։ Բաց ի այս նկատումէն ուրիշ անհրաժեշտութիւն մը զինքը կը ստիպէր Աւստրիոյ բովանդակ ուշադրութիւնը դէպի Արեւելք կեդրոնացնելու։ Սատովայի պարտութենէն ի վեր՝ Աւստրիա սպառնալիք մըն էր նորակազմ Գերման Կայսրութեան համար։ Պիզմարք միշտ այն վախը ունէր թէ Աւստրիա պիտի ուզէ վրէժ

առնել, ի հարկին միանալով Սէտանի պարտեալին, Ֆրանսայի, որ նոյնպէս վրէժի ծարաւի էր։ Եւ Գերման Կայսրութիւնը ներքնապէս տակաւին այնքան ամուր հաստատութիւն մը չունէր որ Երկաթեայ Նախարարապետը այդ սպառնալիքը արհամարհէր։ Աւստրիան մղելով դէպ ի Արեւելք, Գերմանիա թէ՛ այդ սպառնալիքէն ազատած, եւ թէ միանգամայն իր կենսական շահերուն ճամբան հարթած կ՚ըլլար։

Թուրք զինուորներ խրամի մը մէջ

Ահա այս տրամադրութեանց մէջ էր Պիզմարք, երբ Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը իբր ռումբ պայթեցաւ Եւրոպայի գլխուն, եւ Անգլիոյ հետ սկսաւ պոռչտալ նաեւ Աւստրիա։ Հաւատարիմ Պիզմարքի թելադրութեանց, Աւստրիա արդէն իսկ խոշոր քայլ մը առած էր դէպի Արեւելք, օգտուելով Պոսնա-Հերսէքի եւ բովանդակ Պալքանեան երկիրներու խլրտումներէն։ 1876 յուլիսին, Ռէյշթատի մէջ, այդ անդրանիկ քայլը բոլորովին ամրապնդուած էր Ֆրանց-Եօզէֆ եւ Աղեքսանդր Բ. կայսրերուն տեսակցութեամբ։ Ռուսիա Թուրքիոյ հետ պատերազմի ձեռնարկելէ առաջ, կ՚ուզէր ապահովել Աւստրիոյ չէզոքութիւնը։ Ֆրանց-Եօզէֆ կայսրը պայման դրած էր որ ի փոխարէն իր չէզոքութեան, Ռուսիա Պոսնա-Հերսէքի նկատմամբ հրաժարի ամէն յաւակնութենէ, ի շահ Աւստրիոյ։ 1877 յունուարին այս համաձայնութիւնը գրաւոր պայմանագրութիւն մը դարձած էր արդէն, ինչ որ Աւստրիա իրաւամբ յաղթանակ մը կը նկատէր դէպի Արեւելք իր յառաջխաղացութեան մէջ։ Պոսնա-Հերսէքի գրաւմամբ իր առջեւ կը բացուէր Ալպանիոյ ճամբան, ուրկէ դէպի Սելանիկ, դէպի անհրաժեշտ պատուհանը Եգէականի վրայ՝ քայլ մը միայն կը մնար առնելիք։

Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը ճիշդ այդ ճամբան էր որ կը փակէր Գերման տարրին առջեւ։ Իր ձեւացուցած Մեծ Պուլկարիան, բոլորովին

կը կղզիացնէր Սելանիկը, և առանց Սելանիկի՝ Գերման արշաւը դէպի Արեւելք՝ բոլորովին անպէտ կը դառնար։ Այս չէր միայն դաշնագրին բովանդակ վտանգը։ Ռուսիա՝ Նովի Բազարի նեղ անցքն ալ, — Ալպանիոյ ճամբան, — կիսովին կը փակէր Աւստրիոյ առջեւ, անոր ամէնէն դիւրամերձ վայրերը Գարատաղի ձգելով։ Ասոնցմէ զատ, նոյն ինքն Աւստրիոյ կողմէ դէպ Արեւելք առնուած անդրանիկ քայլը կը կաշկանդէր, Պօսնա-Հէրսէքի մէջ հաստատուելու վրայ եղող աւստրիական թեւարկութեան միացնելով նաև ռուս թեւարկութիւնը։ Սան Սթէֆանօի դաշնագիրը, սլաւ տարրին տիրապետութիւնը հաստատելով Արեւելքի մէջ, վերջնական ու անդարմանելի կերպով մը անոր ճամբան կը փակէր Գերման տարրին առջեւ։

ԳԱՐԱՏԱՂԻ ՆԻՔՕԼԱ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Գերմանիա նոյնքան իրաւունք ունէր բուն իսկ Գերման ցեղին սպառնացող այս դաշնագրէն վրդովուելու, որքան Անգլիա և Աւստրիա։ Բայց Պիզմարք չուզեց իր ներքին վախերը զգացնել և յայտնապէս հակառակիլ Ռուսիոյ, որովհետեւ կը վախնար ուրիշ հետեւանքէ մը, որ անխուսափելի արդիւնքը պիտի ըլլար իր հակառակութեան, — այսինքն մերձեցում մը Ռուսիոյ և Ֆրանսայի միջեւ, թերեւս նաև Ֆրանքեւռուս Զինակցութիւն մը։ Իր յայտարարութիւնը թէ ինք սոսկ անշահախնդիր «պատուաւոր միջնորդ»ի դեր մը միայն պիտի խաղայ խորհրդակցութեանց ընթացքին, խաբեց Ռուսիան, որ փութաց ընդունիլ Վեհաժողովի առաջարկը, այն յոյսով թէ Պիզմարք իր կողմը պիտի առնէ։ Իրօք ալ Երկաթեայ Նախարարապետը՝ Վեհաժողովին մէջ միշտ զգուշացաւ յայտնապէս հակառուս

ընթացք բռնել է, թէեւ երեսանց Ռուսիոյ թոյլատու երեւալով հանդերձ, գերման շահերէն մաս մը բան անգամ չզոհեց, եւ միւս կողմէ աշխատեցաւ վառ պահելու Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող հակառակութիւնը, իրաւամբ մտածելով որ անգլեռուս թշնամութիւն մը ապագային բոլորովին պիտի դիւրացնէր գերման ազդեցութեան ծաւալումը Արեւելքի մէջ։

Այն հայեցակէտին մէջ՝ որով քանդուեցաւ Սան Սթէֆանօի դաշնագիրը, Ռուսիայէն զատ ամէն տէրութիւն լինք շահաւոր եղած ըլլալ կը կարծէր։ Այդ համոզումով է որ մանաւանդ Լորտ Պիքընսֆիլտ, Սլաւ վտանգէն խուսափելու իր փութկոտութեան մէջ, թանկագին օժանդակ մը եղած էր Աւստրիոյ, հետեւաբար նաեւ Գերման տարրին։ Վերջէն սակայն Անգլիա հասկցաւ որ շատ խոշոր սխալ մը գործած էր։ Պէրլինի դաշնագրէն իրապէս ո՛չ լինք բան մը շահած էր, ոչ Թուրքիա, ոչ ալ ուրիշ ոչ ոք, այլ սոսկ Գերմանիա։ Իրաւ է որ Լորտ Պիքընսֆիլտ յաջողած էր Սուէզի ջրանցքէն եւ Հնդկաստանի ճամբաներէն հեռացնել ռուսական վտանգը, նոյն իսկ՝ Ռուսիոյ դիտումներուն վրայ աւելի մօտէն հըսկելու համար՝ ձեռք ձգած էր Կիպրոսը, բայց այդ ամէնը չէին կրցած Հնդկաստանի գլխէն սպառնալիքը անհետացնել։ Ջէզոքացուած էր Սլաւ Վտանգը, բայց ահա անոր ետեւէն կը ծագէր նոյնքան սպառնալից եւ ահաւոր ուրիշ վտանգ մը, Գերման Վտանգը։ Ի փոխարէն իր կարծեցեալ «անշահախնդրութեան», Գերմանիա քիչ առ քիչ սկսաւ ծաւալիլ Թուրքիոյ մէջ. իբր փրկիչ երեւցած էր անոր աչքին, եւ Թուրքիա սիրով իր գիրկը կը բանար, հրապուրուած մանաւանդ այն աննկատ բարեկամութենէն զոր Վիլհէլմ Կայսր անձնապէս ի սպաս դրած էր Սուլթան Համիտի։ Ժամանակ անցնելով, Գերմանիոյ այդ ծաւալումը Թուրքիոյ մէջ՝ դարձաւ համապարփակ։ Գերման արշաւը դէպի Արեւելքի գլխաւոր շահաստանները՝ ճշմարիտ ողողման մը հանգամանքը ստացաւ։ Գերման դրամագլուխը ձեռք անցուց բազմաթիւ ձեռնարկութիւններ, գլուխ կանգնեցաւ երկաթուղիներու շինութեան, եւ մրցակից տէրութեանց ընդդիմութեան հակառակ՝ յաջողեցաւ կորզել նաեւ Պաղտատի գիծին մենաշնորհը, որ Ասիական Թուրքիոյ ամէնէն կենսական մասը իր տնտեսական ու քաղաքական ազդեցութեան կ'ենթարկէր։ Այս ծաւալումը լրացնելու համար՝ Գերմանիա ձեռք անցուց նաեւ Օսմանեան բանակին վերակազմութիւնը։ Գերման սպաներու խումբ մը փութաց Թուրքիոյ զինուորական ծառայութեան մտնել, իրեն գլուխ

Պուլկար պահեստի մը

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ԹՆԴԱՆՕԹՆԵՐՈՒՆ

Թնդանօթի գերազանցութիւնն ալ իր որոշ դերը ունեցաւ ներկայ պատերազմին մէջ։ Քրուփի գերման թնդանօթները արժէքով աւելի ստորին եղան քան ֆրանսական Քրէօզօի թնդանօթները։ Ներկայ պատկերը ցոյց կուտայ անոնց զանազան ձեւերը, ինչպէս նաեւ պուլկար թնդանօթներու հասողութեան առաւելութիւնը։

ունենալով համբաւաւոր Ֆօն տէր Կօլց փաշան, — մարաջախտ գերման բանակին մէջ, — որ այս վերջերս սակայն, Թրքական բանակին անյաջողութեանց առթիւ, ամենախիստ քննադատութեանց առարկայ դարձաւ նոյնիսկ գերման մամուլին կողմէ։ Նոյն քննադատութիւնները եղան նաև Գրուփի համբաւեալ ռազմանիւթերուն, մասնաւորաբար թնդանօթներուն դէմ, որոնցմով Գերմանիա «օժտած» էր Թրքական բանակը, և որոնք՝ դաշնակից բանակներու գործած ֆրանսական թնդանօթներէն շատ ետ կը մնային մանաւանդ իրենց հաստղութեամբ, ինչպէս ցոյց կուտայ մեր հրատարակած պատկերը (էջ 40)։

Գերմանիոյ այս ծաւալումը Արևելքի մէջ, ամէնէն աւելի ուղղակի Անգլիոյ կը վնասէր։ Մենք պարզեցինք այն կենսական պատճառները՝ որոնցմով Անգլիա, ի գին ամէն զոհողութեան, կ'ուզէր պահպանել Թուրքիոյ ամբողջութիւնը, որովհետև Թուրքիա բնական պատուար մըն էր մանաւորաբար իր Հնդկական ստացուածքին ապահովութեան համար։ Ցարելով Անգլիոյ՝ Թուրքիա թերևս կարենար փրկել իր ամբողջութիւնը և անգլիացի խորհրդատուներու թելադրած բարենորոգումներուն գործադրութեամբ միանգամ ընդ միշտ ապահովել իր գոյութիւնը թէ ներքնապէս և թէ արտաքուստ։ Բայց փոխանակ այդ իմաստուն ուղղութեան հետևելու՝ ինկաւ Գերմանիոյ գիրկը։ Անգլիա, ստիպուած, փոխեց իր քաղաքականութիւնը և Ֆրանսայի հետ կնքած սիրալիր համաձայնութեան շնորհիւ կրցաւ համաձայնիլ նաև Ռուսիոյ հետ։ Ինչպէս որ 1878*ին՝ Սլաւ-Վտանգէն խրտչելով Գերմանիոյ մօտեցած էր, այնպէս ալ՝ Գերման Վըտանգէն խրտչելով մօտեցաւ Ռուսիոյ։ Պիզմարքի խաղերը երկրորդ անգամ մըն ալ օդը կ'ելլէին։ Երկու բան մանաւանդ իր մտահոգութեան առարկայ դարձած էին Պէրլինի Վեհաժողովին մէջ։ Չէր ուզած յայտնապէս Ռուսիոյ հակառակ ընթացք բռնել, վախնալով որ Հիւսիսի Կայսրութիւնը Ֆրանսայի կը մերձենայ ընդդէմ Գերմանիոյ։ Ռուսիա չէր խաբուած սակայն. իր կրած հիասթափութիւնը Պէրլինի Վեհաժողովին մէջ՝ չափազանց ծանր ու մեծ էր Պիզմարքի խաղը կլլելու համար։ Հակառակ Գերման վարչապետին հաշիւներուն, չուտով իրականացաւ Ֆրանքեռուս Զինակցութիւնը։ Դարձեալ Պիզմարք այն յոյսը սնուցած էր թէ գերման ազդեցութիւնը Արևելքի մէջ՝ անարգել պիտի ծաւալի, քանի որ Անգլիոյ և Ռուսիոյ շահերը Արևելքի մէջ՝ միշտ իրարու պիտի բաղխին, և այդ երկու երկիրները շարունակ իրարու դէմ պիտի մարտնչին, ճամբան բաց ձգելով Գերմանիոյ առջև։ Հակառակ այս հաշուին, կարելի կ'ըլլար նաև Անգլիոյ և Ռուսիոյ մերձեցումը։*

Ու պէտք չէ մոռնալ որ այն օրը ուր այս երկու վաղընջուց թշնամիները իրարու մօտեցան, Արևելեան Խնդիրը մտաւ բոլորովին նոր ճամբու մը մէջ, և Թուրքիոյ ապահովութեան հարցը ծանրապէս վտանգուեցաւ։ 1907 *Օգոստոս* 31*ին կնքուած Անգլեռուս համաձայնութիւնը ամէն կասկած կը բառնար Անգլիոյ և Ռուսիոյ միջև. երկու կառավարութիւնները Կեդրոնական Ասիոյ մէջ իրենց ազդեցութեան շրջանակը կ'որոշէին, Անգլիա իրեն կը պահէր Աֆղանիստանի լաւագոյն մասը՝ Ռուսիոյ թողլով*

Պարսկաստանը, և այդ կողմէն ապահով՝ երկուքը մէկ ձեռք ձեռքի կուտային մարտնչելու համար գերման ազդեցութեան համապարփակ ծաւալման դէմ, միայնգամայն թէ՛ Ասիոյ և թէ Պալքաններու մէջ։ Այս անգլեւռուս մերձեցումը՝ զոր Ժէօն-Թիւրքերու յիմարօրէն գերմանասէր ընթացքը բոլորովին ամրապնդեց, աղէտաբեր պիտի ըլլար Թուրքիոյ, ինչպէս դէպքերը ցոյց տուին անկէ ի վեր։

Պուլկար պահակախումբ մը

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԷՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Գերման ոգին որ գլխաւոր դարբնողը եղած էր Պէրլինի դաշնագրին, ճիշդ իր յետին մաքերուն յարմարող սահմաններու մէջ ամրափակեց Պալքանեան ազգերը։ Անոնց այնքան տեղ միայն տուաւ, որքան որ պէտք էր Գերման ծաւալման բնական ուղին բացարձակապէս ազատ պահելու համար։ Աւստրիա տիրացած էր Պոսնա Հէրսէքի և Նովի Բազարի որ ուղղակի Ալպանիա և անկէ ալ Սելանիկ առաջնորդող մէկ հատիկ անցքն էր։ Այլեւս անարգել կրնար այդ անցքն ի վար իր յառաջխաղացութիւնը շարունակել, տակաւ առ տակաւ իր ազդեցութիւնը տարածելով Ալպանիոյ վրայ, ուր կրնար հաստատուիլ յարմար առիթով մը։

Կար սակայն խոշոր վտանգ մը այս ծաւալման դէմ, և այդ ալ պալքանեան ազգերու դաշնակցութիւնն էր։ Բայց Պիզմարքի դիւային հանճարը այդ ալ նախատեսած և անոր առջեւ ալ թումբ մը բարձրացուցած էր։ Պերլինի դաշնագրին հողային բաժանումները անա՛նկ հաշուով մը՝ կատարուած էին որ Պալքանեան բոլոր ազգերը վիճելի շրջանակներ կ'ունենային իրարու միջեւ։ Սերպիոյ ձգուած հողի մը վրայ Պուլկարիա յաւակնութիւններ ունէր. դարձեալ Պուլկարիոյ ձգուած հողի մը վրայ Ռումանիա յաւակնութիւններ ունէր. վերջապէս ամէնքն ալ անա՛նկ մը տեղաւորուած էին որ մշտապէս անհամաձայն պիտի գտնուէին իրարու հետ և իրենց ժամանակը պիտի անցընէին մէկզմէկու դէմ մաքառելով։ Այդ միջոցին՝ Աւստրիա, անոնց հակառակութիւնը բոլորովին գրգռելու միջոցներ պիտի գտնէր և միւս կողմէ անխօսուկ պիտի շարունակէր իր ծաւալումը։ Այս խաղը կը դիւրանար անո՛վ մանաւանդ, որ վաղուցուան ատելութիւններ արդէն իսկ այդ ազգերը խորապէս կը բաժնէին իրարմէ։ Սերպերն ու Պուլկարները, Ռումէններն ու Յոյները, Յոյներն ու Պուլ-

կարները, նոյն իսկ Գարատաղցիք ու Սերպերը աւելի իրարու դէմ պայքարելու քան ձեռք ձեռքի դաշնակցելու տրամադրութիւններ ունէին. բնական է շատ հեշտ պիտի ըլլար անոնց միջև նոր վէճեր ու նոր ատելութիւններ ստեղծելը:

Եւ սակայն, կարելի չեղաւ Պէրլինի դաշնագիրը տառապէս գործադրել: Դժգոհ մնացած պալքանեան ազգերը, մէյ մէկ կերպով ըմբոստացան անոր դէմ, իւրաքանչիւրը իր հաշուին, յաճախ նաև իրարու դէմ կռուելով: Պալքանեան ազգերու ժամանակակից պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական էջերէն մէկն է ասիկա, և մեծապէս կը նպաստէ նաև արդի դէպքերուն հասկացողութեան: Այս պատճառաւ անոր ամփոփ պատկերացումը կը քաղենք Պ. Տրիօի Արևելեան խնդրին պատմութենէն, ուրկէ արդէն քանիցս օգտուեցանք ներկայ տեսութեան ընթացքին:

Ռումանիոյ Շառլ իշխանը 1881ին թագաւոր տիտղոսը առաւ ինքզինքին: Նոյն բանը ըրաւ նաև Սերպիոյ մէջ Միլան իշխանը՝ 1882ին. և ատկէ ետքը, երկուքն ալ կատարելապէս անկախ դարձան թէ՛ տիտղոսով և թէ գործքով: Պօսնացիք շատ գէշ ընդունելութիւն մը ըրին աւստրիական գրաւման Ջարէն քաջալերուած՝ երկար ժամանակ դիմադրեցին:

Գարատաղցի կիներ պատերազմին դաշտը

Վիեննայի արքունիքը աւելի սերտ համաձայնութեամբ մը կապուեցաւ Գերմանիոյ հետ, որ Պօսնայի գրաւումէն վերջ՝ իրեն դիւրացուց նաև Նովի-Բազարի սանճագին գրաւումը: Անկէ ամիս մը առաջ, երկու վարչապետները՝ Պիզմարք և Անտրաշի՝ բացորոշ դաշնակցութիւն մը կնքեցին՝ գոյութիւն ունեցող դաշնագիրները, այսինքն Ֆրանքֆօրթի և Պէրլինի՝ դաշնագիրները յարգել տալու համար: Հաւանական

է որ Զարը այդ միջոցին չպիտի վարանէր Գերմանիոյ հետ յարաբերութիւնները խզելու, եթէ երբեք չվախնար յեղափոխական կուսակցութեան յառաջդիմութենէն։ Նիհիլիզմը այդ միջոցին բացէ ի բաց կը պայքարէր Ռուս կառավարութեան դէմ. 1881 Մարտ 1ին՝ նոյն ինքն Աղեքսանդր Բ. պիտի իյնար անոր հարուածներուն տակ։

Գարատաղ մեծ դժուարութեամբ կրցաւ գրաւել այն երկիրները զորս իրեն կը թողուր Պէրլինի դաշնագիրը։ Մերձակայ Թուրք բնակիչները, «Ալպանական Դաշնակցութիւնը», նենգամտօրէն քաջալերուած Սուլթան Համիտէն, զէնքի դիմեցին և տէրութիւնները ստիպուեցան նաւային ցոյց մը ընել որպէս զի Նիքօլա իշխանը կարենայ իր պահակազօրքերը զետեղել Անթիվարիի և Տուլչինիօի մէջ (1880)։

Դուռը նոյնքան չկամութիւն ցոյց տուաւ նաև Եպիրոսն ու Թեսալիան Յունաստանի ձգելու, ինչպէս պայմանագրուած էր Պէրլինի մէջ։ Տէրութիւնները պարտաւորուեցան միջամտել. Թուրքիա մերժեց Եանեան թողուլ։ Նոր սահմանագլուխ մը գծուեցաւ 1881 Մայիս 22ի դաշնադրութեամբ, մէկ կողմէն Արթան և միւս կողմէն՝ Վօլուցա լեռներուն երկայնքէն անցնող գիծ մը՝ մինչև Ողիմպոսի հարաւային ծայրը։ Յոյները ուրիշ յաւակնութիւններ վերապահեցին ապագային։

Պուլկարներն ալ շուտով և առանց նկատումի բռնաբարեցին Պէրլինի դաշնագիրը։ Իրենց ազգը, հազիւ ծնած, իսկոյն դարձաւ զօրաւոր և հպարտ իր անկախութեամբ։ 1879ի սահմանադրութիւնը զոր ընտրովի խորհուրդ մը քուէարկած էր Ռուս առժամեայ կառավարչին ազդեցութեան տակ, հաստատեց պատասխանատու դահլիճ մը և Ազգային ժողով մը, «Սօպրանիէ»ն, որուն անդամներէն երեք քառորդը քուէարկութեամբ ընտրուեցան և մնացած մէկ քառորդն ալ անուանուեցաւ իշխանին կողմէ։ 1879 Ապրիլ 29ին Սօպրանիէն Պուլկարիոյ իշխան ընտրեց Զարին մէկ ազգականը, Պաթէնպէրկի Աղեքսանդր իշխանը։ Պուլկար քաղաքապահներ կազմակերպուեցան Ռուս սպաներու հրամանատարութեան տակ։ Ռուս կառավարութիւնը մտադրած էր լաւ պահպանել իր հովանաւորութիւնը նորակազմ պետութեան վրայ։

Բայց Պուլկարները չուզեցին համակերպիլ այդ հպատակութեան։ Թէ՛ ազգին և թէ Սօպրանիէին մէջ՝ ռուսական ազդեցութեան հակառակորդ ազգային կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ։ Պաթէնպէրկի իշխանը, գահընկեցութեան սպառնալիքին տակ, ստիպուեցաւ այդ կուսակցութեան գլուխը անցնիլ։ Հետզհետէ աւելի բուռն կռիւներ սկսան ծագիլ ռուսերուն և Պուլկարներուն միջև։ Երկու ռուս սպաներ՝ Սօպօլէֆ և Քաուլպարս զորս իշխանը նախարար անուանած էր, հրաժարեցան 1883 Սեպտեմբեր 19ին, և Քաուլպարս սրտմտած դուրս ելաւ Սօպրանիէին խորհրդակցութեանց սրահէն՝ պոռալով մեծամասնութեան. «Խոզե՛ր, սինլիքորնե՛ր, ստախօսներ...»։ Պուլկարները մոլեգին «Հուռռա՛»ներով պատասխանեցին իրեն։ Ռուսիոյ հետ խզումը արդէն իսկ կը սկսէր ատով։

Այդ միջոցին՝ Արևելեան Րումէլին ալ անկախ իշխանապետութեան մը կը վերածուէր՝ եւրոպական յանձնաժողովի մը հակակշռին տակ։ Ինք

ալ ազգային պահակազօրք, ընտրովի նահանգային խորհրդարան մը ունեցաւ, ինչպէս նաև Քրիստոնեայ կառավարիչ մը զոր Սուլթանը անուանած էր տէրութեանց հաճութեամբ։ Էն առաջ ընտրուեցաւ Ալէքօ փաշան ,Վօկօրիտէսի իշխանը։ Քիչ ետքը անոր յաջորդեց Կավրիլ փաշան։ Րումէլիի Պուլկարները սակայն կ'ուզէին միանալ Պուլկարիոյ։ Ատիկա իրենց համար առիթ մըն էր որ բոլորովին թօթափեն օսմանեան տիրապետութիւնը։ Խանդավառ հայրենասէր մը՝ Սթրանսքի՝ գըլուխը անցաւ այդ շարժման որ շուտով ծաւալեցաւ բովանդակ երկրին մէջ, այնքա՛ն անդիմադրելի ու ճակատագրական էր։ 1885 Սեպտեմբեր 18ին յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ Ֆիլիպէի մէջ։ Կատարելապէս խաղաղ յեղափոխութիւն մըն էր, որ ոչ իսկ կաթիլ մը արիւն արժեց։ Կավրիլ փաշա ձերբակալուեցաւ և հսկողութեամբ Պոլիս ղրկուեցաւ։ Սթրանսքիի նախագահութեան տակ կազմուած առժամեայկառավարութիւն մը՝ Պուլկարիոյ Աղեքսանդր իշխանը Րումէլիի կառավարիչ

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ՎԱԶՕՖ

անուանեց։ Աղեքսանդր՝ հակառակ Ռուսիոյ ընդդիմութեան՝ ազգային կուսակցութեան ճնշման տակ ընդունեց պաշտօնը, Ֆիլիպէ գնաց և այնտեղ յաղթանակով ընդունուելով՝ «Երկու Պուլկարիաներու իշխան» տիտղոսը առաւ։

Մեծ տէրութիւնները բողոքեցին այս բռնաբարման դէմ. արդարև ծանր բռնաբարում, որովհետև ատով Թուրքիա կը կորսնցնէր Պալքաններու պաշտպանողական գիծը զոր փափաքած էին թողուլ իրեն։ Բայց որովհետև նոր Պուլկարիան յայտնաբար կը խուսափէր ռուսական ազդեցութենէն, իրենց դիմադրութիւնը բոլորովին պղատոնական մնաց։ Աղեքսանդր Գ. Ջարը, միևնոյն պատճառներով, չափազանց սրտմտեցաւ, ետ կանչեց այն Ռուս սպաները որոնք տակաւին Պաթէմպէրկի իշխանին ծառայութեան մէջ կը գտնուէին, և այս վերջինին համար ալ յայտարարեց թէ Երկու Պուլկարիաներու իշխան չի ճանչնար զայն։ Դերերը շրջուած էին. հիմայ Ռուսիան կը մարտնչէր Պուլկարներուն դէմ, ու Եւրոպան էր որ անոնց զօրավիգ կ'ըլլար, կամ կը թողուր որ ուզածնին ընեն։

Յոյները բողոքեցին Պալքանեան հաւասարակշռութեան խանգարման դէմ, հողային գոհացումներ պահանջեցին և զինուոր ղրկեցին Թեսալիոյ

սահմանագլուխը: Եւրոպա հրաւիրեց զիրենք որ զինաթափ ըլլան: Եւ որովհետև իրենց վերջնագիրը արդիւնք մը չունեցաւ, գերման, աւստրո-հունգար, անգլիական, իտալական, ֆրանսական ու ռուսական նաւերէ բաղկացած միջազգային նաւատորմիղ մը ղրկեցին յունական ծովեզերքները, որոնք «խաղաղ պաշարման վիճակի տակ առնուեցան»: Ֆրանսայի բարեկամական միջամտութեան վրայ Յոյները տեղի տուին և այդ պաշարումը վերցաւ 1886 յունիս 8ին:

Սերպերն ալ բողոքեցին Պուլկարիոյ ընդարձակման դէմ, ու Մեծ տէրութիւնները չկրցան անոնց հետ ալ միևնոյն կերպով վարուիլ: Միլան իշխանը, իր բանակին գլուխը անցած, Պուլկարիա արշաւեց և սկսաւ դէպի Սոֆիա քալել: Աղեքսանդր իշխանը զայն պարտութեան մատնեց նախ Սլիվնիցայի մէջ, 1885 նոյեմբեր 19ին, յետոյ, քանի մը օր վերջը, Զարիպրոտի մէջ և իր կարգին սերպիական հողը մտնելով դարձեալ յաղթական եղաւ Բիրոթի մէջ և սկսաւ քալել դէպի Նիշ: Եւրոպական միջամտութիւն մը սակայն պարտաւորեց զինքը որ կանգ առնէ: Անկէ ասդին՝ Միլան շատ անժողովրդական դարձաւ Սերպիոյ մէջ. կինը՝ Նաթալի՝ որ ռուս սպայի մը աղջիկն էր, ինք ստանձնեց իրենց Աղեքսանդր զաւկին դաստիարակութեան հոգը, և Միլանի դէմ կազմուեցաւ ազգային կուսակցութիւն մը որ Ռուսիոյ յենած էր, որովհետև Աւստրիա չէր ուզած պաշտպանել Սերպիոյ յաւակնութիւնները: Միլան գահէն հրաժարեցաւ 1889 մարտ 6ին և իր զաւակը՝ Աղեքսանդր՝ Սերպիոյ թագաւոր հռչակուեցաւ:

Պուլկարիա իրապէս միացած մնաց Ռումէլիի հետ: Բաջալերուած իր յաջողութենէն, բոլորովին թօթափեց Ռուսիոյ պահանջկոտ խնամակալութիւնը: Ռուսասէր կուսակցութիւնը զոր տակաւին մէկ քանի սպաներ կը ներկայացնէին, վերջին ճիգ մը ըրաւ: 1886 օգոստոս 21ի գիշերը, դաւադիրներ մտան Պաթէմպէրկի իշխանին սենեակը, և ատրճանակը ձեռքերնին ստիպեցին զայն որ գահէն հրաժարելու թուղթ մը ստորագրէ: Իշխանը հնազանդեցաւ և իր ստորագրութեան տակ աւելցուց. «Աստուած պաշտպանէ Պուլկարիան»: Այն ատեն, զինքը դուրս հանեցին, իր Ֆրանց եղբօրը հետ, և անտառներու մէջէն տարին մինչև Դանուբ, ու դրին մակոյկի մը մէջ որ մինչև Ռէնի գետը յառաջանալով, Կալացի մօտ, ռուսական հողին վրայ հանեց զիրենք: Անկէ՝ վերին հրամանի մը վրայ՝ ոստիկան-զինուորներ երկու իշխանները առաջնորդեցին Աւստրիոյ Լէմպէրկ քաղաքը:

Պուլկարները մարդկային իրաւանց բռնաբարման այս լուրը առնելով բարկացան, վտարեցին ռուսասէր կուսակցութեան պետերը՝ Զանքոֆն ու Գլէմանթի մետրապոլիտը, առժամանակեայ կառավարութիւն մը կազմեցին Սթամպուլօֆի նախագահութեան տակ և հեռագրով հրաւիրեցին Պաթէմպէրկի իշխանը: Այս վերջինը, քանի մը օր ետքը, միահամուռ ծափահարութեանց մէջ Պուլկարիա դարձաւ և շատ խոնարհ հեռագիր մը ուղղելով Զարին, պահանջեց միայն որ դաւադրութիւնը դատապարտէ: Զարը սպառնալից պատասխան մը ղրկեց իրեն: Իշխանը, Պուլկարիոյ չա-

հուն համար, տեղի տուաւ այդ կատաղի ատելութեան, խնամակալութիւն մը կազմեց Սթամպուլոֆի նախագահութեան տակ և յուզիչ պարագաներու մէջ հրաժեշտ առնելով իր ժողովուրդէն, վերջնականապէս քաշուեցաւ (1886 Սեպտեմբեր 7)։

Իրեն հետ պարտուած էր նաև ռուսասէր կուսակցութիւնը։ Խնամակալ Սթամպուլոֆ նոր իշխանի մը ընտրութեան ձեռնարկեց։ Տանիմարքայի Վալտէմար իշխանը չուզեց ընդունիլ այդ թագը։ Սօֆիայէն՝ 1887 յուլիս 7ին ընտրեց Սաքս-Քօպուրկ-Կօթային Ֆէրտինանտ իշխանը, մօրը կողմէն թոռ Ֆրանսայի Լուի Ֆիլիփ թագաւորին։ Նորընտիր իշխանը սպայ էր Աւստրօ-Հունգար բանակին մէջ, և իր ընտրութիւնը հովանաւորուած էր Աւստրիոյ ու Գերմանիոյ կողմէ։ Պիզմարքի այս միջամտութիւնը որ գաղտնի չմնաց, պատճառեղաւ որ Զարը խզուի Գերմանիոյ հետ և Ֆրանսայի մօտենայ։

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ԻԼԻԱ ՏԻՄԻԹՐԻԷՖ
Վարեց բանակին պարենաւորման

Ֆէրտինանտ և իր գլխաւոր նախարարը՝ Սթամպուլոֆ, մէկ քանի տարի մաքառեցան ռուսասէր կուսակցութեան փորձերուն և դաւադրութեանց դէմ։ Այդ պայքարին մէջ՝ Սթամպուլոֆ չահեցաւ վայրագութեան համբաւ մը որ մասամբ իրաւացի էր. մանաւանդ 1890ին երբ մահուամբ պատժեց հազարապետ Բանիցան, բուռն ատելութիւններ գրգռեց իրեն դէմ։

Եւ սակայն այս բարբարոսը մեծ ծառայութիւններ մատոյց Պուլկարիոյ. ջանաց ազատել օտար խնամակալութեան մը վտանգէն, անոր տալու իր ազգայնութեան, իր անձնականութեան գիտակցութիւնը, զանիկա ի վիճակի դրաւ իր սեփական ոյժերով ապրելու, և զօրեղացուց անոր կամքը այն արգելքներուն մէջ, որոնցմով շրջապատուած էին իր անկախութեան անդրանիկ տարիները։ Շատ կանուխէն և շատ ալ հաստատակամութեամբ Պուլկարիան նետեց քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ, և անիկա իրմով մանաւանդ կրցաւ դառնալ Պալքանեան պետութեանց ամէնէն բարգաւաճն ու ամէնէն կորովին։

Քիչ առ քիչ՝ կիրքերը հանդարտեցան։ Ֆէրտինանտ բաժնուեցաւ Սթամպուլոֆէն, զոր Բանիցայի վրիժառուները սպաննեցին 1895ին։ Երբոր մեռաւ Աղեքսանդր Գ. Զարը, իշխանը աշխատեցաւ Ռուսիոյ մօտենալու. իր Պորիս զաւակը Օրթոտոքս ծէսով մկրտեց և Նիքօլա Բ. Զարը

հաւանեցաւ անոր կնքահայր ըլլալու ։ Ֆէրտինանտ իշխանին դերքը ամ-րապնդուեցաւ տարուէ տարի, և 1908 սեպտեմբերին յաջողեցաւ հանդի-սաւորապէս հռչակել Պուլկարիոյ անկախութիւնը, հին մայրաքաղաքին՝ Թիրնովայի մէջ ։ Իր ժողովրդին վերածնութեան պսակումն էր ատիկա ։

1877ի ռուսեւթուրք պատերազմին գլխաւոր արդիւնքներէն մէկը աս եղաւ որ բոլորովին յեղաշրջեց Արեւելեան խնդիրը, մանաւորապար

Պատերազմիկ տէրութեանց տարածութեան համեմատութիւնը

Թուրքիոյ յաջորդութեան հարցը ։ Հին ըմբռնում մը՝ զոր կ'արդարացնէին Աւստրիոյ և Ռուսիոյ փոխադարձ յաւակնութիւնները Արեւելքի տիրա-պետութեան մասին, այդ երկու երկիրներէն մէկուն կամ միւսին և կամ երկուքին մէկանց անխուսափելի բաժինը կը նկատէր Օսմ. Կայսրութիւ-նը ։ 1877ի պատերազմին հետեւանքը, հիմնովին կը շրջէր այս ըմբռնումը ։ Երեւան կ'ելլէր նոր ույժ մը, Պալքանեան պետութեանց խումբը, որ ուղ-ղակի ժառանգորդը կը դառնար, ու կը մեկուսացնէր թէ՛ Աւստրիան և թէ Ռուսիան ։ Երիտասարդ, առոյգ, իրենց տրուած անբնական սահ-մաններուն մէջ ինքզինքնին նեղուած զգացող և միշտ աւելի ընդարձակ-

ունելու անհամբեր պետութիւններ ստեղծուած էին, ամէնքն ալ նախասահմանուած տիրական դեր մը խաղալու այդ Թերակղզիին մէջ։ Ընդարձակման տենչը՝ իրենց համար սոսկ փառասիրութեան արդիւնք չէր. ցեղակիցներ ունէին իրենց սահմաններէն դուրս՝ աննախանձելի վարչութեան մը տակ մնացած. զանոնք ազատագրելը ո՛չ միայն ազգային պարտականութեան մը գոհացումը պիտի ըլլար, այլ նաև իրենց բարգաւաճման պիտի նպաստէր. նոր հողեր ու նոր աշխատող բազուկներ իրենցմէ իւրաքանչիւրին պիտի պարգևէին աւելի ամրապինդ տնտեսական կացութիւն մը և աւելի փայլուն քաղաքական նշանակութիւն մը. անոնցմով մանաւանդ աւելի զօրեղ պիտի դառնային. զանոնք ազատագրելը ո՛չ միայն պարտք մը, այլ մանաւանդ անհրաժեշտութիւն մըն էր իրենց համար։

Պերլինի Վեհաժողովը, հակառակ ամէն բանի, չէր կրցած այս պայմանները շրջել. Պիզմարքի բոլոր խաղերէն վերջ, մէջտեղը կը մնար իրականութիւն մը զոր կարելի չէր անտեսել. Արևելքի տիրապետութեան հարցը այլևս լոկ Թուրքիոյ տկարութենէն կախում չունէր. պէտք էր հաշուել նաև Պալքանեան նորաստեղծ պետութիւնները, որոնք հազիւ անկախութեան տիրացած, շուտով յանձնուած էին իրենց պատմութեան հին յիշատակներուն և իրենք մանաւանդ տէր դառնալ կ'ուզէին երկիրներու՝ որոնց վրայ իրենց նախահայրերը տիրեր էին դարեր առաջ։ Եւ ահա նոր հոսանք մը ստեղծուեցաւ Արևելքի նկատմամբ յետին միտքեր սնուցանող տէրութեանց քաղաքականութեան մէջ։ Մասնաւորաբար Ռուսիա և Աւստրիա աշխատեցան իրենց սեփական ազդեցութեան տակ պահելու Պալքանեան պետութիւնները, անոնցմով իրենց շահերը և իրենց հեռաւոր նպատակները իրականացնելու համար։ Ու դարձեալ Գերման և Սլաւ տարրերու դարաւոր մրցակցութիւնն է որ երևան եկաւ քաղաքական այս նոր ուղղութեան մէջ։ Մենք այստեղ այլևս չենք ծանրանար այդ մրցակցութեան նոր երևոյթներուն վրայ։ Կը բաւէ միայն որ արձանագրենք անոր արդիւնքը, զոր յստակօրէն ցոյց կուտան արդէն ներկայ դէպքերը. — յաղթանակ Ռուսիոյ, հետևաբար նաև Սլաւ տարրին։ Հիւսիսի մեծ կայսրութեան յաջողութիւնը այս նոր պայքարին մէջ՝ նշանաւոր է նաև անով որ հակառակ սկզբնական օրերու բուռն թշնամութեան, կրցաւ իր կողմը շահիլ Պալքանեան հզօրագոյն պետութիւնը, Պուլկարիան, զոր Պիզմարքի հեռատես հանճարը, ռուսական ազդեցութենէն կորզելու համար Աւստրիացի իշխանով մը օժտած էր։

Եւ սակայն, բոլոր այդ մանր պետութեանց համար՝ այսօրուան փառաւոր արդիւնքին ժամանումը շատ դիւրին չեղաւ։ Ներքին պայքարներ, թէ՛ իրենց սեփական սահմաններուն մէջ և թէ իրարու միջև, երկար ժամանակ յամեցուցին իրենց բարգաւաճումն ու զօրացումը։ Մասնաւորաբար աղիտաբեր եղան կուսակցական պայքարները զորս այդ մանր պետութիւններէն իւրաքանչիւրին մէջ վառ պահեցին աւելի կամ նուազ շահախնդիր բոլիթիքօսներ։ Եղան նաև ներքին յեղափոխութիւններ, շատ հեղ արիւնալի, զինուորական ըմբոստութիւններ ու ժողովրդական խլըրտումներ, և որքան ալ անոնցմէ մաս մը իրերու բնական բերմունքովը

կ՚ըլլար, և անխուսափելի էր վարչական ամուր կազմակերպութենէ զուրկ այդ նոր ազգերուն համար, կրկին կը տկարացնէր զանոնք թէ՛ ներքնապէս և թէ՛ արտաքուստ։

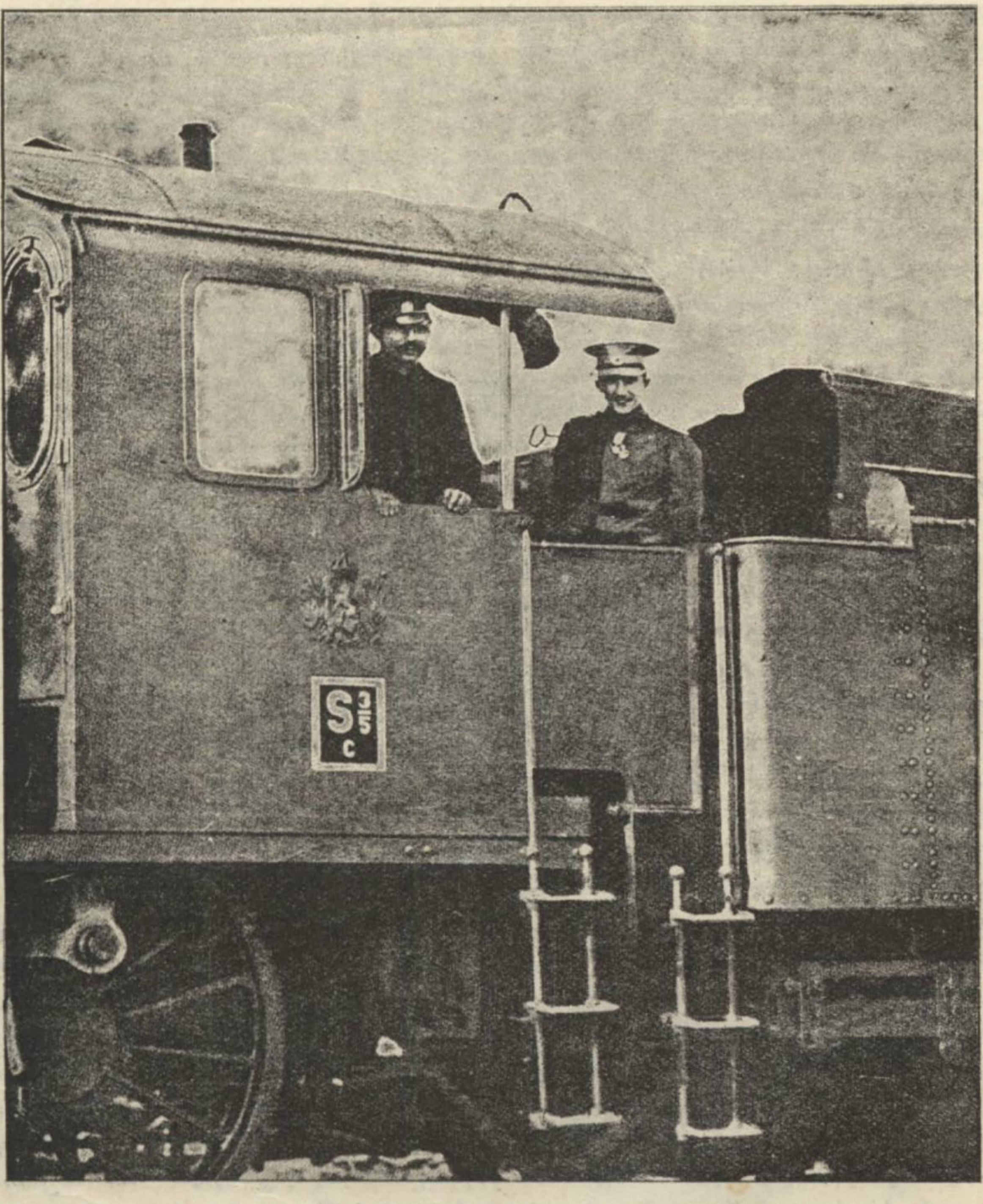

ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳ ՊՕՐԻՍ ԻՇԽԱՆԸ

Աւելի աղէտալի բան մըն էր այն ատելութիւնը զոր Պալքանեան պետութիւնները կը սնուցանէին իրարու նկատմամբ։ Ռումէններն ու Յոյները, Պուլկարներն ու Յոյները, Սերպերն ու Պուլկարները, Գարատաղցիք ու Սերպերը, Պէրլինի Դաշնագրէն յուսախաբ, սկսան նախանձիլ իրար-

մէ․ իրենցմէ ոչ ոք գոհ մնացած էր․ բայց իւրաքանչիւրին անա՛նկ կուգար թէ դրացին աւելի նպաստաւորուած է քան ինք։ Ասկէ փոխադարձ անսիրելութիւն մը զոր հին ատելութիւններ և պատմական յիշատակներ հետզհետէ աւելի կը հրահրէին։ Երկար ժամանակ Սերպերն ու Պուլկարները չմոռցան 1885ի պատերազմը, որ Պուլկարներուն յաղթութեամբ վերջացած էր։ Ետոյ Ռումէններն ու Յոյները սկսան իրար կոտորել։ Պուլկարներն ալ ջարդեր սարքեցին իրենց սահմաններուն մէջ գտնուող Յոյներու դէմ, այրեցին անոնց չէնքերը, գրաւեցին եկեղեցիները։ Այս իրերասպան վէճերէն անմասն չմնաց նոյն ինքն փոքրիկ Գարատաղը, որ շարունակ ծանր խնդիրներ ունեցաւ Սերպիոյ հետ։ Սոսկ իրենց սահմաններուն մէջ չէր որ տեղի կ'ունենային այս խուժդուժ ընդհարումներն ու հալածանքները։ Աւելի բարբարոս դէպքեր կ'արիւնոտէին Մակեդոնիոյ սարերը, ուր իւրաքանչիւր Պալքանեան ազգ իր յաւակնութիւնները արժեցնել և իրեն յատուկ ազդեցութեան շրջանակ մը ստեղծել կ'ուզէր, զէն ի ձեռին։ Ազատագրութեան, անկախութեան իտէալով զեղուն երբեմնի հրոսախումբերուն տեղ երեւան ելած էին նոր հրոսախումբեր, եղբայրասպան ծրագրով մը․ Յոյն, Պուլկար, Ռումէն, Սերպ չէթէներ, անընդհատ իրար կը հալածէին, իրար կը սպաննէին, և Մակեդոնիոյ բնիկ գիւղացի ժողովուրդը որ արդէն իսկ յոռի վարչութեան մը և բռնակալ պաշտօնեաներու լուծը ունէր իր վզին, այդ եղբայրասպան կռիւներուն կը զոհուէր, յաճախ ընդվզեցուցիչ պարագաներու մէջ։ Շատ անգամ՝ ամբողջ գիւղեր, աւաններ կը կործանէին չէթէներուն ձեռքով։

Այսպէս ահա կը յաղթանակէր Գերման ոգին՝ իր դարբնած Պերլինի դաշնագրով։ Որպէս զի Եգէականի ճամբան բաց մնայ գերման ծաւալման առջեւ, պէտք էր որ Պալքանեան պետութիւնները արգելք չդառնային․ և ատոր համար անհրաժեշտ էր որ մշտապէս կռուող մնային իրարու միջեւ, փոխադարձաբար իրար տկարացնէին ու ո՛չ թէ ձեռք ձեռքի տալով կազմէին այն տեսակ միութիւն մը որ շուտով պիտի կրնար կասեցնել ամէն օտար ոտնձգութիւն։ Ինչպէս ըսինք արդէն, ճիշտ այդ դիւային ծրագիրը իրականացնելու համար եղած էին Պերլինի դաշնագրին հողային բաժանումները։ Եւ արդիւնքը լիովին կը պսակէր այդ նպատակով տարուած աշխատութիւնը։ Արդէն Գերման ծաւալման յառաջապահը, Աւստրիա, արթուն կը հսկէր միշտ, պատրաստ գրգռելու Պալքանեան պետութեանց փոխադարձ հակառակութիւններն ու ատելութիւնները՝ երբ մարելու վրայ ըլլային։ Ինք էր որ 1885ին Սերպիան մղած էր Պուլկարիոյ դէմ ձեռնարկուած դժբախտ պատերազմին, որպէս զի Սերպերը իրենց ուշադրութիւնը հեռացնեն Ադրիականի եզերքներէն և աշխատին ընդարձակուելու ի վնաս Պուլկարիոյ։ Այսպէս՝ Պալքանեան ազգերը իրենց բուն կոչումը ոտնակոխ կ'ընէին, և իրենց սեփական երջանկութիւնը կը վտանգէին թէ՛ ներքնապէս՝ կուսակցական վէճերու անձնատուր ըլլալով և թէ արտաքուստ՝ իրար բզքտելով։

Տարակոյս չկայ որ Համիտի բռնակալութեան ալ գործին կուգար իրերու այս վիճակը։ Պալքանեան ազգերու միութիւն մը կրնար ծանրա-

պէս վտանգել իր եւրոպական ստացուածքները. ուրախ էր որ անոնք իրարու հետ կը կռուէին, եւ ինք ալ որոշ չափով անոնց համար նոր կռուախնձորներ կը ստեղծէր Մակեդոնիոյ մէջ, անխնայ կիրարկելով «Բաժանեա զի տիրեսցես»ի սկզբունքը որ արդէն պետական լաւագոյն դաւանանքն էր իրեն համար։

Գարատաղցի Ձիաւորի տիպար

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

Եկաւ սակայն ատեն մը ուր Պալքանեան ազգերը զգացին իրենց յիմարութիւնը և այդ կործանարար ընթացքը փոխելով, աւելի իմաստուն ուղղութեան մը յանձնուեցան: Պալքանեան Դաշնակցութեան մը ծրագրէն շատ հեռու էին տակաւին, բայց ատկէ առաջ՝ նոյնքան կենսական ուրիշ պարտք մը ունէին, այն է՝ ներքին զօրացումը: Եւ ատոր է որ սկսան աշխատիլ:

Առաջինը որ այս վերանորոգման ճամբուն մէջ մտաւ վճռապէս՝ Պուլկարիան էր: Անիկա շուտով ինքզինքը ազատագրեց ներքին սպանիչ խլրտումներէ, և այլեւս անոնցմով այնքան չզբաղուեցաւ որ բոլորովին երեսի վրայ թողուր իր գոյութեան հետ կապ ունեցող կենսական հարցերը: Բոլոր կուսակցական պայքարները իր մէջ, որքան ալ բուռն, կրկին գիտցան տեղի տալ ազգին գերագոյն շահերուն առջեւ, և ամէն կուսակցութիւն առաւելապէս հանրային բարիքը նկատի ունեցաւ: Ատոր համար է որ՝ հակառակ բազմաթիւ քաղաքական հոսանքներու գոյութեան, հակառակ նաև այն բուռն ձեւին որով այդ զանազան հոսանքները իրարու կը բախէին, երկրին յառաջդիմութեան գործը չկասեցաւ: Զմայլելի օրէնքներ քուէարկուեցան՝ Պուլկար ժողովուրդին տնտեսական ու քաղաքային բարգաւաճման համար, նպաստաւոր առեւտրական դաշնագիրներ կնքուեցան օտար երկիրներու հետ, մասնաւոր հոգ տարուեցաւ գիւղացի տարրը, — Պուլկար ժողովուրդին արդիւնարեր մեծամասնութիւնը, — նպաստաւորելու և զայն ամէն կարգի չարաշահութեանց դէմ պաշտպանելու համար: Արտակարգ մտահոգութիւն ցոյց տրուեցաւ մասնաւորաբար երկրին զինուորական զօրութեան մասին, և տարիներու անդուլ ճիգի մը շնորհիւ կարելի եղաւ գոյացնել ուժեղ բանակ մը որ

ամենազօրն ու լաւագոյն կերպով կազմակերպուածն էր բովանդակ Պալքանեան Թերակղզիին մէջ, և որուն վրայ դրուած յոյսերը, ամէն ակընկալութենէ աւելի գերազանց կերպով մը պսակուեցան ներկայ պատերազմին ընթացքին։ Մարդ երբ աչքի՝ առջեւ կը բերէ սկզբնական տարիները այս պզտիկ երկրին, կարելի չէ որ չզմայլի այս աստիճան կարճ ժամանակուան մէջ անոր կատարած հսկայ և բոլորովին անօրինակ յառաջդիմութեան մասին։ Քառորդ դար առաջ Պուլկարիա ո՛չ դրամ ունէր, ոչ բանակ ունէր, ոչ կազմակերպութիւն ունէր. բաժնուած էր երկու առանձին մասերու, և միանգամայն թէ՛ իր թշնամիներուն, թէ՛ իր պաշտպաններուն սպառնալիքին ենթակայ կը մնար։ Եւ ահա այսօր այդ աննպաստ պայմաններէն ստեղծուեր է էապէս արդիական պետութիւն մը, հրաշալիօրէն կազմակերպուած, նոյնիսկ շատ ճիւղերու մէջ աւելի յառաջադէմ քան դարաւոր քաղաքակրթութիւն մը ունեցող պետութիւններ, տոկուն ժողովուրդով մը՝ ընդունակ աշխատելու, տոգորուած ազգային իտէալով մը և յամառօրէն ջանադիր անպատճառ անոր հասնելու։ Քիչ անգամ ժողովուրդներ կրցած են կորովի, իմաստութեան և մէթոտի այսքան անթերի կիրառութիւն և այս աստիճան հոյակապ արդիւնք մը ցոյց տալ։

Այս արդիւնքը՝ Պուլկարիա մեծ մասամբ իր վեհապետին կը պարտի։ «Թայմզ»ի համբաւաւոր թղթակցին՝ Պ. տը Պլօվիցի յիշատակներէն գիտենք թէ պահ մը քիչ մնաց որ ազատագրուած Պուլկարիոյ վեհապետ ընտրուի Նուպար փաշան։ Պերլինի Վեհաժողովին պատուիրակները դեռ չէին ցրուած, երբ Նուպար Փաշայի անունն ալ դրուեցաւ մէջտեղ, և իբր ամէնէն հաւանականներէն մէկը։ Հայազգի պետական մարդուն գլուխ հանած հսկայ կազմակերպութիւնը Եգիպտոսի մէջ, ծանօթ էր Վեհաժողովին մասնակցող բոլոր պատուիրակներուն։ Նուպար փաշա միջազգային համբաւ մը կը վայելէր և իր արժանիքները ապացոյցի կարօտ չէին. Եգիպտոսի գեղեցիկ շրջափոխութիւնը մէջտեղն էր։ Իր ընտրութեան կողմն էին Անգլիոյ Նախարարապետ Լորտ Պիքօնսֆիլտ, Աւստրիա-Հունգարիոյ Նախարարապետ Կոմս Անտրաշի, Ֆրանսական երկու պատուիրակները՝ Պ. Պ. Տիւֆոր ու Վատինկթօն (այս վերջինը արտաքին գործոց Նախարար) ու նաև Գերման պատուիրակ Հօէնլոէ իշխանը։ Նուպար փաշա այս բոլորէն աւելի թանկագին պաշտպան մը ունէր, նոյն ինքն Պիզմարք իշխանը որ նպաստաւոր ընդունելութիւն մը ըրած էր այդ տեսակէտով Հօէնլոէ իշխանին կողմէ իրեն եղած առաջարկութեան։ Բայց տակաւին խնդիրը չհասունցած, Նուպար փաշայի Պոլսոյ թշնամիները զայն հրապարակեցին։ Ռուսիա, որ դեռ տեղեկութիւն չունէր, վախցաւ որ Նուպարի ընտրութիւնը նոր խաղ մըն է՝ նորակազմ Պուլկար իշխանապետութիւնը իր ազդեցութենէն բոլորովին կորզելու համար և ընդդիմացաւ բուռն կերպով։ Ինչպէս յայտնի է, Նուպար փաշայի տեղ Պուլկարիոյ անդրանիկ իշխան ընտրուեցաւ Պաթէմպէրկի Աղէքսանդր իշխանը որ Զարին ազգականն էր։ Ի՞նչ պիտի ըլլար Պուլկարիոյ ճակատագիրը, եթէ իրօք Նուպար փաշան իշխան ընտրուած ըլլար։ Հերտաքրքրական է մանաւանդ թէ Եգիպտոսի հայազգի վերանորոգիչը ի՞նչ ապագայ կը

գուշակէր այդ պզտիկ և տակաւին աննշան պետութեան համար, որուն իշխանական գահը պահ մը իրօք խանդավառած էր զինքը։ Պ. տը Պլօվից

Դէպի Էտիրնէ՝ Պուլկարներու յառաջխաղացութեան ճամբան

որ մտերիմը եղած է Նշանաւոր պետական մարդուն, և որուն Նուպար պարզած էր իր յոյսերն ու յատակագիծերը, այդ մասին հետեւեալ նշանակելի յայտնութիւնն է թողած. — «Կը հաւատամ որ եթէ Նուպարի

ընտրութիւնը յաջողէր, Պալքանեան Թերակղզին իր մեծութեան և բարօրութեան լաւագոյն օրերուն այնպիսի մէկ վերկենդանացումը պիտի տեսնէր, որ լոկ յիշատակ մըն է իր մէկ քանի՜ պետութեանց համար, և անծանօթ բան մը՝ միւսներուն համար։ Կը հաւատամ որ ո՛չ հայկական ջար-

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ
որ 1877ին Պուլկարիոյ իշխան պիտի ընտրուէր

դերը պիտի ունենայինք, ո՛չ Թուրքեւհելլէն պատերազմը, և թէ Վառնայէն Զէթինէ՝ երկու մեծ պետութիւն, բացի Ռումանիայէն, այսօր իրենց մէջ բաժնած պիտի ըլլային Թերակղզին, Ռուսիոյ թողլով իր խոշոր բաժինը, առանց զոհելու ազատութիւնը կամ արդարութիւնը՝ զօրա

Նուպար ամէն բանէ կը նախընտրէր» ։ Եթէ Պուլկարիոյ արդի յաւակնութեանց խոշոր գիծերը նկատի առնենք, առանց մանրամասնութիւններուն ուշադրութիւն ընծայելու, պիտի տեսնենք որ Նուպարի ծրագիրը շատ չէր տարբերեր այսօրուան արդիւնքէն, գոնէ Պուլկարիոյ համար։

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, պուլկարական ազգին արագ ու ամրապինդ վերածնութեան մասին Նուպար երբեք չպիտի ունենար այն դիւրութիւնները որոնցմով օժտուած էր արդի Ֆէրտինանտ Զարը։ Ազգակցական կապեր, բարձր ազնուականութիւնը որուն կը պատկանէր, միջազգային դիրքն ու նշանակութիւնը զորս կը միացնէր իր անձին վրայ, թանկագին օժանդակութիւններ էին յաջողելու համար այդ դժուարին երկրին մէջ, որուն բախտը կը յանձնուէր իրեն՝ սոսկ դիւանագիտական հաշիւներով։ Ֆէրտինանտի Պուլկարիոյ իշխան հռչակուիլը՝ Պիզմարքի գործն էր էապէս։ Իշխանը, մօր կողմէն ֆրանսական և հօրը կողմէն աւստրիական ծագում ունէր. անկէ զատ, սպայ ալ էր աւստրիական բանակին մէջ. տարակոյս չկայ որ գերման ոգւով սնած այդ վեհապետը Գերման տարրին ծաւալման ռահվիրայ մը պիտի դառնար Պալքաններու մէջ, ի վնաս Ռուսիոյ։ Բայց Ֆէրտինանտի մեծութիւնը հոն է որ իր ժողովուրդին բարօրութիւնը գերադասեց ուրիշ ամէն բանէ։ Ո՛չ իր ծագումը նկատի առաւ, ո՛չ իր ազգակցական կապերը, ո՛չ իր ընտրութիւնը յաջողցնող նկատումները, այլ սոսկ Պուլկարիոյ մեծութիւնն ու ապագան։ Ճիշդ է որ սկիզբները մաքառեցաւ ռուսական ազդեցութեան դէմ, — և այդ մաքառումը անհրաժեշտ էր Ռուսիոյ քիչ մը չափազանց տիրական թեւարկութիւնը թօթափելու և իրապէս անկախ դարձնելու համար Պուլկարիան, — բայց վերջէն, հակառակ նոյնիսկ Պուլկար ժողովուրդին ընդդիմութեան, Ռուսիոյ հետ մերձեցման գործը իրականացուց, համոզուած ըլլալով որ Պուլկարիոյ բուն շահը կը պահանջէ անբաժան մնալ Հիւսիսի մեծ Կայսրութենէն, «Ազատարար կայսրութենէն»։ Այսօրուան դէպքերը ցոյց կուտան թէ իրօք այդ էր իմաստութիւնը։

Պուլկարները միշտ երախտապարտ պիտի մնան այս աստիճան թանկագին վեհապետի մը որ իրենց մեծութեան լաւագոյն գործաւորը եղաւ, և որ վերջէն՝ նոյնքան խոշոր դեր մը պիտի կատարէր Պալքանեան Դաշնակցութեան կազմութեան մէջ։ Լրացնելու համար իր պատկերը, կ'արժէ որ Ռընէ Բինօնի մէկ գործէն արտագրենք հետեւեալ տողերը. — «Ֆէրտինանտի և իր ժողովուրդին միջեւ ոչ մէկ բնական հանգիտութիւն կար. ամէն կերպով հակոտնեայ էին իրարու։ Իշխանը չափազանց մշակուած մտքի տէր, շատ նրբակիրթ, արթնամիտ դիտող, լաւ հաշուող և պաղարիւն քաջութեամբ օժտուած մարդ մըն էր. — քաջութիւնը արդի թագաւորներու, որոնց համար կեանքը պատերազմի դաշտ մըն է, այն քաջութիւնը, զոր մշտակայ սպառնալիքները, ռումբը, ատրճանակը կամ րէվոլվէրը աւելի դժուարին կը դարձնեն քան իրական պատերազմիկի մը արիութիւնը։ Եւ սակայն Ֆէրտինանտ Իշխան շատ պատերազմասէր չէր. ինք անոնցմէ էր որոնք ճակատագրին կը թողուն ա՛յն բանը միայն զոր չեն կրնար անկէ կորզել, ու կը նախընտրեն քաղաքական ճարտարկին յա-

մառ ու համբերատար խաղը, բուն բախտախաղէն, ուր յաճախ միակ ճակատամարտ մը կը վճռէ ազգի մը և արքայական գերդաստանի մը ապագան: Իսկ պուլկար ժողովուրդը, ընդհակառակը, կռուազան, խանդավառ, ձեւականութեանց և դիւանագիտական նրբութեանց հետ ան-

Պատերազմի յայտարարութիւնը Գարատաղի մէջ.

հաշտ տարր մըն էր, աւելի վստահ իր բազուկին զօրութեան քան իր պետական մարդոց ճարտարութեան վրայ: Այսպէս ուրեմն՝ Պուլկար ազգին և իր Իշխանին յատկութիւնները իրար կը լրացնէին, և թերեւս ատոր մէջն իսկ է իրենց համաձայնութեան գաղտնիքը: Իշխանը նախ յարգանքի առարկայ դարձաւ շնորհիւ իր բնական իշխանական հովին, որուն աղբիւրն էր իր ընտանիքը և զոր սքանչելապէս կ'արտայայտէր իր

բովանդակ անձնաւորութիւնը։ «Ամէն տեղ իր պալատին մէջ գտնուող Թագաւորի» տիպարն էր, օժտուած էր ուրիշներուն ու նաև ինքզինքին հրամայելու ժառանգական վարժութեամբ. գիտէր պաղարիւնութեան դիմակի մը տակ ծածկել հրայրքոտ, շուտ տպաւորուող և ծայրայեղօրէն զգայուն հոգիի մը խանդը. յետոյ՝ պատկառազդու երեւոյթ մը ունէր. լաւ գիտէր բանել գլուխը, որուն լայն ու բարձր ճակատը վեհութեամբ կը շողար, և որուն պողպատեայ աչքերուն խոցոտիչ նայուածքին մէջ կամքը կը փայլատակէր։ Ֆէրտինանտ իշխան ամէն բանէ առաջ արժանիքը ունեցաւ ըմբռնելու թէ Պուլկարիոյ ապագան՝ Արեւելեան Խնդրին երեւոյթներէն մէկն էր, և թէ Արեւելեան Խնդիրը ինքնին եւրոպական հարց մը ըլլալով, Պուլկարիոյ ապագային խնդիրն ալ՝ Պուլկարական ըլլալէ առաջ՝ եւրոպական հարց մը պէտք է ըլլար։ Անպարտասելի համբերութեամբ մը շրջեցաւ Եւրոպայի մէջ, իր երկրին ի սպաս դնելով իր ընտանեկան խնամութիւններն ու յարաբերութիւնները։ Աշխատեցաւ Պուլկարիան ազատել իր մեկուսացումէն, ու զայն հեռացնել զուտ Պալքանեան հարցերէն և ներքին կռիւներէն, որոնք իր ոյժերը պիտի սպառէին անօգուտ տեղը։ Այն Պուլկարիան որ Պերլինի Վեհաժողովէն ետք՝ նեցուկներով կանգուն, ու միանգամայն թէ՛ Օսմանեան և թէ եւրոպական խնամակալութեան ենթակայ իշխանապետութիւն մըն էր, և որ հազիւ թէ քաղաքապահ զօրախումբ մը պահելու արտօնուած էր, շնորհիւ Ֆէրտինանտի, դարձաւ եւրոպական ճշմարիտ պետութիւն մը, գործնականապէս անկախ ու ազատ»։ Կ'արժէ աւելցնել որ մինչեւ Թուրքիա տակաւին չէ կրցած ազատագրուիլ Քափիթիւլասիոններու կաշկանդիչ ցանցէն, Օսմ. Կայսրութենէն բղխած երէկուան Պուլկարիան վաղուց յաջողած է թօթափել Քափիթիւլասիոններու լուծը, ապացուցանելով թէ հիմնովին քաղաքակիրթ և արդարութեամբ կառավարելու ամէն երաշխաւորութիւն ներկայացնող պետութիւն մը դարձած է։

Ներքին վերածնութեան այս ճամբուն մէջ՝ Սերպիա շատ ետ մնաց Պուլկարիայէն։ Կուսակցական պայքարներ, խլրտումներ, ըմբոստութիւններ, եղբայրադաւ ու եղբայրասպան կռիւներ իր ալ բախտը եղան, և իր մէջ՝ քաղաքական գործիչները յաճախ զուրկ գտնուեցան այն անհրաժեշտ հայրենասիրութենէն որ անձնական շահերէն ու հաշիւներէն նախընտրել պիտի տար իրենց՝ ազգին գերագոյն շահերը։ Ետոյ Սերպիոյ մէջ յառաջդիմութեան ու բարգաւաճման ուրիշ խոշոր խոչընդոտ մը կար։ Մինչեւ 1903 յունիս 11՝ երբ սպաներու խումբ մը գիշերանց արքայական պալատին մէջ սպաննեց Աղեքսանդր Թագաւորն ու Տրակա Թագուհին, վերջ տալով Օպրէնովիչներու գերդաստանին, դժնդակ բռնակալութիւն մը կը ճնշէր Սերպ ժողովուրդը։ Սթամպուլոֆ՝ Պուլկարիոյ մէջ՝ աւելի զարհուրելի բռնակալութիւն մը ի գործ դրած էր երբեմն. բայց այդ բռնակալութիւնը առաւելապէս միջոց մըն էր երկրին մեծագոյն օգտին իրականացման համար։ Բռնակալ Սթամպուլոֆ, Պուլկարիոյ բարգաւաճման լաւագոյն գործաւորն էր նոյն ատեն։ Այդպէս չէր Օպրէնովիչներու

բռնակալութիւնը, այլ ուղղակի երկրին կենսական հիւթերը կը քամէր ուզանոնք կը վատնէր անօգուտ տեղը, ընդհանրապէս աւելորդ պերճանքներու և չուայտութեանց մէջ։ Սերպիա արդէն անուանապէս միայն անկախ էր։ Բուն իշխողը Սերպիոյ մէջ՝ Աւստրիան էր։ Պէրլինի դաշնագիրը սերպ պետութիւնը ա՛յն աստիճան անյարմար սահմաններու մէջ կաշկանդած էր որ անխուսափելի կերպով աւստրիական ազդեցութեան տակ պիտի իյնար։ Ծով չունէր, աւելի Դանուբեան պետութիւն մըն էր քան Պալքանեան, և որովհետև իր գոյութիւնը սերտօրէն կապուած էր իր արջառներուն, մանաւորապէս խոզերուն արտածման հետ, ստիպուած էր ընդունիլ Աւստրիոյ տնտեսական հովանաւորութիւնը, որ ոչինչով կը տարբերէր քաղաքական լայն թեւարկութենէ մը։ Դրացի Կայսրութիւնը ինք կը գնէր Սերպերու արջառները ու կ'արտածէր։ Այս տնտեսական գերութիւնը չրջել բոլորովին անկարելի չէր, ինչպէս փորձը ցոյց պիտի տար ապագային. բայց վատթար վարչութիւն մը և ժողովուրդին կռնակէն փարթամ ու շռայլ կենցաղի մը հեշտանքին անձնատուր արքայական գերդաստան մը, իրենց ապիկարութեամբ այն համոզումը գոյացնել տուած էին թէ առանց դրացի Կայսրութեան «բարեացակամ» ձեռնտուութեան, Սերպիա անօթի կը մնայ։ Եւ Աւստրիա չարաչար կը շահագործէր իր վայելած տիրական դիրքը։ Վեհապետները իրմով իրենց գահը կրնային պահել. Նախարարները ինք կ'որոշէր և ինք պաշտօնանկ կ'ընէր. իր գործակալները միշտ կը շրջէին ամէն կողմ, իրենց ազդեցութեան տակ կը պահէին իրարու յաջորդող կառավարութիւնները, երբեմն դրամով, աւելի յաճախ ալ սպառնալիքով օրէնք կը կարդային քաղաքական կազմակերպութեանց. յետոյ միշտ վառ կը պահէին իշխող Օպրէնէվիչներու և Սերպիոյ գահուն թեկնածու Գարաճորճէվիչներու հակառակութիւնները։ Մէկ խօսքով՝ Աւստրիա Պէրլինի Վեհաժողովին ծրագիրը կ'իրականացնէր, Սերպիան պահելով ա՛յն աստիճան տկարութեան մէջ որ չկարենայ երբեք խոչնդոտ դառնալ դէպի Արեւելք իր յառաջխաղացութեան դէմ։ Ինչպէս ըսինք արդէն՝ ինք էր որ գրգռեց 1885ի պատերազմը Պուլկարիոյ դէմ, բայց դարձեալ ինք էր որ Սերպերու մայրաքաղաքին սպառնացող Պուլկար բանակը կասեցուց։ Յաղթական Սերպիա մը իր գործին կուգար, բայց ո՛չ երբեք յաղթական Պուլկարիա մը։

Միլան թագաւոր Աւստրիոյ լաւագոյն գործակալն էր այդ ճամբուն մէջ։ Իշխելու հաճոյքը չափազանց կը յանկուցանէր զինքը, և առանց Աւստրիոյ՝ դժուար թէ կարենար իշխել. կը պահէր Թագաւորի տիտղոսը, կը լողար արքայական դիրքին պարգեւած պերճանքին մէջ և կը թողուր որ իր Նախարարները գործադրեն աւստրիական կառավարութեան կամքը։ Սերպիան «խելքի բերելու» համար՝ Աւստրիա ոչ իսկ պէտք ունէր խոշոր սպառնալիքներու, զոր օրինակ՝ զօրահանութեան. կը բաւէր որ գոցէր իր սահմանները Սերպիոյ արջառներուն առջեւ, և ահա Սերպ կառավարութիւնը «աման»ի պիտի գար իսկոյն։ Այդպէս եղաւ 1896ին, երբ քաղաքական անհամաձայնութիւններու պատճառաւ Աւստրիա արգիլեց արջառի ներածումը։ Այն աստիճան ծանր անձկութիւն մը առաջ եկաւ երկ-

րին մէջ, որ Սերպ կառավարութիւնը փութաց իրերը իրենց բնական վիճակին վերադարձնել, այսինքն դարձեալ ճկիլ աւստրիական նկատումներուն առջեւ: Նոյնիսկ այս հաշտութիւնը շատ ծանր նուաստացումներով միայն իրականացաւ: Այսպէս ուրեմն, Սերպիա ստիպուած էր աւստրիական կառավարութեան ներած չափով միայն բարգաւաճիլ, եթէ ոչ ուրիշ բանի, գոնէ ի սէր իր խոզերուն...: Խոզերուն ճակատագիրը իրն ալ էր նոյն ատեն:

Ամէն բան՝ Աւստրօ-Սերպ յարաբերութեան մէջ՝ միշտ թելադրուած էր դէպի Արեւելք ծաւալման մտահոգութենէն. Աւստրիոյ իւրաքանչիւր քայլը Սերպիոյ մէջ՝ այդ ճամբուն ապահովութեան կը ձգտէր: Երբ տակաւին Միլանն էր թագաւորը, նոյնիսկ յաջողեցաւ անոր հետ կնքել գաղտնի դաշնագիր մը, որով Աւստրիա կը խոստանար Օպրէնէվիչներու գերդաստանին գահակալութեան իրաւունքը, մանաւորաբար Միլանի դիրքը պաշտպանել Գարաճորճէվիչներու եւ օտարներէ գալիք վտանգին դէմ, պայմանաւ որ Սերպիա յանձնառու ըլլար իր երկիրը տրամադրելու աւստրիական զինուորներու անցքին, եթէ պէտք ծագէր «կարգ կանոն մտցնելու» Մակեդոնիոյ եւ Սելանիկի մէջ: Այս դաշնագիրը կը ստորագրուէր 1882 ին, Պուլկարեւսերպ պատերազմէն երեք տարի առաջ: Միլան, պարտուելով չկրցաւ իր գահը պահել, բայց Աւստրիա, հաւատարիմ իր խոստման, Օպրէնէվիչներու գերդաստանը անխախտ պահեց, եւ իր ազդեցութեամբ մանաւանդ Միլանի զաւակը՝ Աղէքսանդր՝ գահ բարձրացաւ: Շատ հաւանական է որ Աւստրիոյ գործակալները դրդեցին 1903ի սպաններու դաւադրութիւնը որ Աղեքսանդրի սպանութեան յանգեցաւ, որովհետեւ այս վերջինը հօրը պէս կոյր երախտագիտութեամբ մը կապուած չէր աւստրիական նկատումներուն, եւ կը ձգտէր անուանական թագաւորէ աւելի բան մը ըլլալ իր սեփական երկրին մէջ: Աղեքսանդրի մահուամբ՝ Օպրէնովիչներու գերդաստանը կը վերջանար: Մէջտեղը միայն Միլանի մէկ անընական զաւակը կար. Պոլսեցի յոյն սիրուհիէ մը ծնած: Սերպիոյ գահը անցաւ Գարաճորճէվիչներուն եւ Բէթար թագաւոր շուտով եկաւ իր նախահայրերուն ժառանգութեան տիրանալու: Իր գահակալութիւնը դարձեալ գլխա-

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ԹՕՇԷՖ

ւորապէս Աւստրիոյ հաճութեամբ և օժանդակութեամբ իրականացաւ, սակայն վիէննական Արքունիքը, ամէն զգուշութեան համար, մինչև այսօր իր տրամադրութեան տակ կը պահէ Միլանի անբնական զաւակը։

Բէթարի գահակալութիւնը դրութիւն մը շրջեց Սերպիոյ մէջ և նոր թուական մը բացաւ Սերպ ազգին վերածնութեան համար։ Այն պայմաններուն մէջ, որոնցմով Աւստրիա կաշկանդած էր երկիրը, դիւրին գործ չէր ազգային հիմնական վերածնութիւն մը։ Բայց յայտնուեցան ճշմարիտ հայրենասէրներ, որոնք Թագաւորին հետ ձեռք ձեռքի այդ նոր և անհրաժեշտ խնդիրը իրականացնելու աշխատեցան։ Առաջին բանը զոր Բէթար փոխեց՝ երկրին վարչական ձևն էր։ Օպրէնովիչներու կամահաճ և անձնական բռնակալութիւնը վերցուեց. Սերպիա սկսաւ կառավարուիլ սահմանադրական կարգերով, ինչ որ երևան բերաւ նոր ոյժ մը, հանրային կարծիքը, որ երբեք գոյութիւն չէր ունեցած Սերպիոյ մէջ։ Օպրէնովիչները նախարար կը նշանակէին այն մարդիկը միայն որոնց վրայ վըստահ էին, և առ ալ այն պայմանաւ որ իրենց կամահաճութիւնները գործադրեն։ Հիմայ ժողովուրդն էր որ իր ներկայացուցիչներուն. — խորհըրդարանական մեծամասնութեան, — միջոցաւ կ'ընտրէր իր ճակատագիրը վարելու սահմանուած մարդիկը։

Էն առաջ հոգածութեան արժանի կ'երևար երկրին անտեսական կացութիւնը։ Միլան, յետոյ Աղեքսանդր՝ ա՛յն աստիճան անհաշիւ շռայլութիւններ ըրած էին որ երկիրը գրեթէ սնանկ էր երբ Բէթար գահուն տիրացաւ։ Պզտիկ Սերպիան աւելի քան 362 միլիոն պարտքի տակ ինկած էր մի՛ միայն տասնըհինգ տարուան ընթացքին (1881 – 95), և փոխառութիւնները կնքուած էին ճշմարտապէս վաշխառուական եղանակով (յաճախ մինչև %20ով), անանկ որ Սերպ կառավարութիւնը այդ 362 միլիոնին վրայ հազիւ 260 միլիոն միայն ստացած էր։ Իսկոյն միջոցներ ձեռք առնուեցան և մարդիկ նշանակուեցան այս աննպաստ դրութիւնը կարգի բերելու համար. Թափուած ճիգերը ապարդիւն չանցան, շուտով սկսան պտղաբերիլ. մի՛ միայն մաքսային հասոյթը որ 1896ին հազիւ 18 միլիոնի կը հասնէր, 1905ին բարձրացած էր աւելի քան 38 միլիոնի։

Անմիջապէս ձեռք առնուեցաւ նաև հանրային կրթութեան հարցը։ Գիւղացի տարրը մանաւանդ որ գրեթէ բոլորովին անուս էր, յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձաւ. դպրոցներ բացուեցան ամէն կողմ, և կառավարութիւնը մասնաւոր հոգ տարաւ բովանդակ երկրին մէջ արդար վարչութիւն և կատարեալ ապահովութիւն հաստատելու, որպէսզի գիւղացի տարրը հանգիստ կարենայ աշխատիլ ու երկրին հարստացման նպաստել։ Այս մտահոգութեանց մէջ չէին կրնար մոռցուիլ նաև Սերպիոյ հարըստութեան ճշմարիտ աղբիւրները, արջառները, մանաւանդ խոզերը։ Կառավարութիւնը մարդիկ կարգեց նաև անոնց տեսակներուն ազնուացման ու սերունդին բազմացման հոգ տանելու համար։ Միևնոյն հոգածութեան առարկայ դարձաւ նաև սերպիական արմտիքը, որ իր կարգին կարևոր տեղ մը կը գրաւէ երկրին արտածմանց մէջ։

Այս վերածնութեան գլուխ կանգնողը սերպ արմատական կուսակ-

ցութիւնն էր, իրեն պետ ունենալով Պ. Բաշիչը։ Արմատականները Սերպիոյ մէջ՝ անկախ, մանաւանդ Աւստրիոյ լուծը թօթափելու անհամբեր տարրն են։ Պ. Ռընէ Բինօն՝ ուրկէ կ'օգտուինք այս ամփոփման մէջ, մէկ քանի բառով կը սահմանէ սերպ արմատականներու ծրագիրը. —

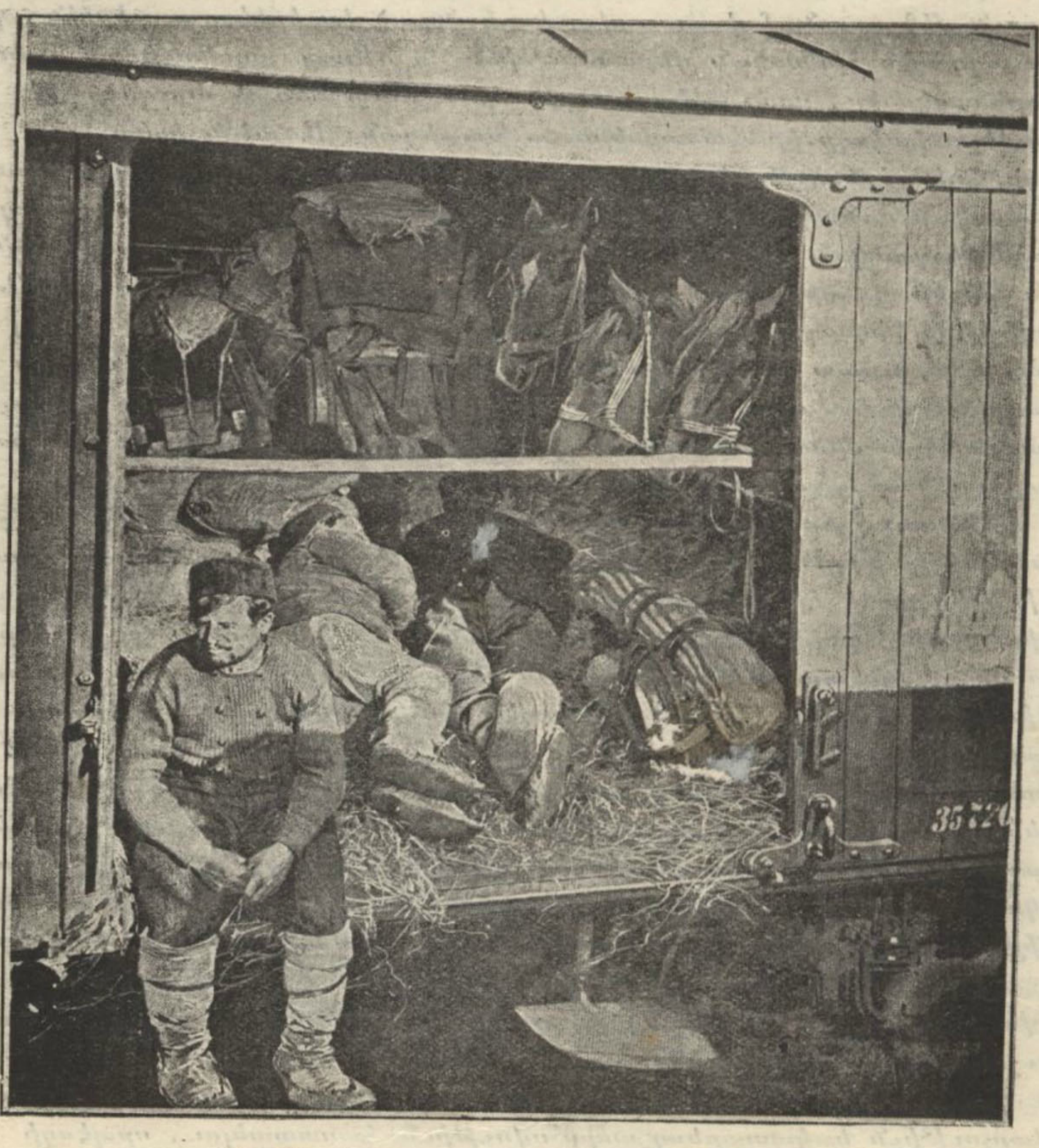

ԱՍՈՒՆ ԽԻ.ԱՆԱՍՈՒՆ ԻՐԱՐՈՒ ԽԱՌՆՈՒԱԾ

Տեսարանը Պուլկար զինուորական վակոնի մը մէջ

«Ներքնապէս՝ սահմանադրական վարչութիւն և անտեսական վերականգնում. արտաքուստ՝ անկախութիւն Վիեննայի և Պուտապէշթի հանդէպ. ու նաև՝ քաջալերութիւն Սերպիայէն դուրս ապրող Սերպերուն, և ձըգտում մերձենալու միւս բոլոր Սլաւ տարրերուն»։ Ինչպէս կը տեսնուի, Բէթար Թագաւորի գահակալութենէն ասդին՝ Աւստրիա չափազանց բան

կորանցուցած էր իր ազդեցութենէն, քանի որ այս յայտնապէս հակաւստրիական, հետեւաբար նաեւ սլաւասիրական ծրագրով կուսակցութիւնը կը յաջողէր իշխանութեան գլուխ անցնիլ։

Շուտով բաղխում մը տեղի պիտի ունենար անշուշտ. շուտով նաեւ Սերպիա պիտի զգացնէր Աւստրիոյ թէ այլեւս տրամադիր չէ անցեալին լուծը տանելու։ 1905ին լրացած էր աւստրօսերպ առեւտրական դաշնագրին պայմանաժամը, երբ Պ. Բաշիչ իշխանութեան գլուխ անցաւ։ Պէտք

Զօրակոչի տեսարանը Պուլկարիոյ մէջ

էր վերանորոգել դաշնագիրը, բայց շատ ծանր էին պայմանները։ Արմատական կառավարութիւնը, Աւստրիոյ հետ բանակցելով հանդերձ, անոր տնտեսական տիրապետութենէն ազատելու միջոցներուն վրայ խորհեցաւ, եւ որոշեց ուրիշ դրացի երկիրներու հետ յարմարելով, Աւստրիայէն անկախ նոր ճամբաներ ու նոր շահաստաններ ստեղծել իր արտածմանց համար։ Առաջին երկիրը որուն հետ այս մասին համաձայնեցաւ, Պուլկարիան էր։ 1905ի վերջին ամսուն էր որ Եւրոպա իմացաւ թէ Սերպիա եւ Պուլկարիա, — հերուան հակառակորդներ, — մաքսային միութեան սկզբունքը ընդունած են, եւ մասնաւորաբար Աւստրիական կառավարութիւնն էր որ ամէնէն աւելի իրար անցաւ։ Տնտեսական համաձայնութիւններ գրեթէ միշտ նախադուռն են քաղաքական համաձայնութեանց։ Աւստրիա աւելի ծանր վտանգ մը կը տեսնէր Սերպիոյ եւ Պուլկարիոյ տնտեսական միացման մէջ, — ապագայ քաղաքական դաշնակցութիւն մը, որուն հեշտիւ կրնար միանալ նաեւ Պալքանեան միւս Սլաւ պետութիւնը, Գարա-

տաղը։ Իր իրարանցումը բոլորովին անտեղի չէր, ոչ ալ իր երկիւղը անհիմն. Սերպիոյ և Պուլկարիոյ այդ տնտեսական համաձայնութենէն պիտի ծնէր այսօրուան Պալքանեան Զինակցութիւնը։

Վիեննայի Դահլիճը, առանց ժամանակ կորսնցնելու, ծանուցագրով մը յայտարարեց որ եթէ Սերպիա համաձայնի Պուլկարիոյ հետ, չպիտի վերանորոգէ աւստրեւսերպ առեւտրական դաշնագիրը և Աւստրիոյ-Հունգարիոյ սահմանները պիտի փակուին սերպ արտածմանց համար։ Պալքանեան սլաւ դաշնակցութեան մը վտանգը այն աստիճան մեծ էր Աւստրիոյ համար, որ Վիեննայի Դահլիճը աւելի բուռն միջոցներու դիմեց։ Մինչդեռ առաջ՝ սոսկ սահմաններու փակման սպառնալիքով կը գոհանար, այս անգամ ստիպուեցաւ զինուորական չարժումներ ընկերացնել այդ սպառնալիքին։ Պ. Բաշիչ այս միջոցներէն չահաբեկեցաւ, և ահա թէ ինչո՛ւ։ Մինչդեռ Աւստրիոյ մէջ անանկ կը կարծէին թէ Սերպիա ստիպուած է անպատճառ տեղի տալու, քանի որ իր արտածմանց վրայ դրուած արգելքը զէնքը կրնար կործանման տանիլ. աղդին՝ Պ. Բաշիչի Դահլիճը գաղտնաբար կատարուած քննութեամբ մը տեղեկացած էր թէ Աւստրիա Սերպիայէն կատարած գնումներուն, — արջառ և արմտիք, — հազիւ կէսին միայն կը կարօտի, և թէ միւս կէսը կ'արտածէ օտար երկիրներ։ Ճուտով 500,000 ֆրանքի վարկ մը սահմանուեցաւ, նախ հասկնալու համար թէ իրենց ապրանքը ո՞ր երկիրները կ'արտածուին Աւստրիոյ միջոցաւ, և յետոյ՝ նոր շահաստաններ ստեղծելու համար։ Այս կերպով՝ յաջողեցան գնորդներ գտնել Աւստրիայէն դուրս, շահաւէտ պայմաններով արտածեցին իրենց ապրանքը Կալացի, Իպրաիլայի, Վառնայի ու նաև Սելանիկի ճամբով, տարին մինչև Մալթա, Ճէնովա, Մարսիլիա և սկսան յաջողապէս մրցիլ ամերիկեան խոզեղէններուն հետ։ Նոյնքան բախտաւոր եղաւ նաև արմտիքի առեւտուրը։ Եւ ահա Սերպիա ապշութեամբ տեսաւ որ հակառակ Աւստրեւհունգար սահմաններու փակման, իր արտածումը ո՛չ միայն չկասեցաւ, այլ նաև զգալի առաւելութիւն մըն ալ ունեցաւ։ Ոչինչ այնքան պիտի կրնար զօրացնել Սերպերուն մէջ անկախութեան, իրենց սեփական ճակատագրին տէր մնալու զգացումը՝ որքան այս յաղթութիւնը։

Սերպիոյ Նախարարապետ Պ. Բաշիչ

Պ. Բաշիչ չարաչար չգործածեց իր յաղթութիւնը. հակառակ ամէն բանի, չուզեց խզել աւստրեւսերպ առեւտրական դաշնագրին վերանորոգման բանակցութիւնները։ Մանաւանդ որ նոր կնճռոտութիւններ կա–

յին։ Բէթար Թագաւորին գահակալութենէն ասդին ձեռնարկուած վերականգնութեան ճիգերէն անմասն չէր կրնար մնալ նաև սերպ բանակը. և էն առաջ պէտք էր վերանորոգել թնդանօթները, որոնք 1877էն ժառանգ մնացած և այլևս աւելորդ բրածոներ էին։ Սերպիա կը փափաքէր արագահարուած թնդանօթներ գնել, բայց ահա նոր կնճիռ. ուրկէ՞ պիտի գնէր, Քրուփէ՞ն թէ Շնայտէրէն (Քրէօզօ)։ Սերպ սպաներ յաջորդաբար այցելեցին թէ Աւստրիոյ Քրուփի և թէ Քրէօզօի Շնայտէրի զինագործարանները, փորձելու համար իրենց առաջարկուած թնդանօթները։ Քննութեան արդիւնքը Ֆրանսականներուն նպաստաւոր եղաւ, բայց Աւստրիա սպառնաց որ եթէ Սերպիա իր թնդանօթները չգնէ, բնաւ չպիտի վերսկսի առևտրական դաշնագրին բանակցութիւնները և իր սահմանները ընդմիշտ փակ պիտի մնան սերպ արտածմանց առջև։ Այս նոր վէճին պատճառը դժուար չէ ըմբռնել. թնդանօթները մինակնին չեն երթար ո՛ և է երկիր. իրենց հետ կը տանին նաև զիրենք շինող տէրութեան բարոյական ազդեցութիւնը. պզտիկ պետութեանց համար՝ այդ ազդեցութեան կ'ընկերանան նաև մարզիչներ։ Սերպիայէն առաջ՝ նախ Պուլկարիա, յետոյ Յունաստան իրենց բանակներէն վտարած էին Քրուփները և Շնայտէր կը գործածէին. այս վերջիններուն հետ՝ գացած էին նաև ֆրանսացի մարզիչներ։ Գերման տարրն էր որ կը հարուածուէր ուղղակի։ Հակառակ Աւստրիոյ սպառնալիքներուն, նոյն բանը եղաւ նաև Սերպիոյ մէջ, մանաւանդ որ սերպ հանրային կարծիքը, Աւստրիոյ վատ տրամադրութիւնները նկատի առնելով՝ չէր ուզեր վստահիլ աւստրիական գործարանի մը հայթայթելիք թնդանօթներուն։ Ի վերջոյ, Աւստրիա էր որ ստիպուեցաւ զիջիլ սերպ տարրին անկախութեան այս անխորտակելի ձգտումին առջև, և առևտրական դաշնագիրը վերանորոգեց, հոգ չէ թէ նուազ թոյլատու պայմաններով։

Յամր էր Սերպիոյ մէջ եղած վերածնունդը, բայց վճռական։ 1908ին՝ Պօսնա-Հէրսէքի վերջնական գրաւման առթիւ՝ անհունապէս աւելի սուր Աւստրեսերպ պայքար մը ծնունդ առաւ, և քիչ մնաց որ Սերպիոյ համար աղետալի պատերազմի մը դուռ բանար։ Պօսնա-Հէրսէքի 1,700,000 բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջովին սերպ է, հակառակ անոր որ միայն 800,000ը օրթօտոքս են ու մնացեալներէն 600,000ը մահմետական և 300.000ն ալ կաթոլիկ։ Այդ ահագին հողամասը Պերլինի վեհաժողովէն ի վեր աւստրիական գրաւման ենթարկուած էր, բայց կցում չկար։ Պօսնա-Հէրսէք, թէև բարերար պայմաններու ենթարկուած, գոհ չէր աւստրիական լուծէն. այս դժգոհութիւնը բոլորովին զգալի դարձաւ 1906ին։ Նոյն իսկ միջոց մը՝ Ֆրանց-Եօզէֆ կայսրը ստիպուեցաւ յետաձգել Պօսնայի տալիք մէկ այցելութիւնը, ծանր դէպքերէ վախնալով։ Կցումը անհրաժեշտութիւն մը երևցաւ Աւստրիոյ, որովհետև յայտնի կը տեսնուէր թէ հետզհետէ աւելի սերտ խմբաւորում մը կը գոյանայ սլաւ տարրերուն միջև՝ ընդդէմ գերման տարրին։ Միայն առիթի կը սպասէր ատոր համար, և այդ առիթն ալ 1908ի Օսմ. յեղափոխութիւնը հայթայթեց, կամ աւելի ճիշդը՝ յիմարութիւնը Ժէօն-Թիւրքերուն, որոնք փոխանակ

ձեռքերնին գտնուած հողերը ապահովելու, արդէն իսկ ձեռքէ ելածները վերագրաւելու տխմարութեան անձնատուր եղան և նոր բացուելիք Օսմ. Խորհրդարանին համար երեսփոխանական ընտրութեան հրահանգ ղրկեցին Պօսնա-Հէրսէք...

Անոր վերջնական իւրացումը Աւստրիոյ կողմէ, Ժէօն-Թիւրքերէն

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՑՈՒՑԻՉ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ

Սերպ պահեստիներու հրաժեշտի տեսարանը Պէլկրատի կայարանին մէջ

աւելի խոցեց Սերպերուն ազգային զգացումը։ Այնքան դառն էր իրենց կսկիծը, որ պահ մը իրական վտանգ կար թէ Սերպիա կործանարար սխալ մը պիտի ընէ, զէնքի դիմելով իր ահարկու դրացիին դէմ։ Ֆրանսայի բարեկամական միջնորդութիւնը ամոքեց Սերպերուն կսկիծը. տարակոյս չկայ որ Պօսնա-Հէրսէքի այլեւս փակուած հորիզոնին փոխարէն ուրիշ հորիզոններ ցոյց տրուեցան անոնց, այն հորիզոնները՝ զորս ներկայ պատե-

բազմին մէջ հետզհետէ ողջունեցին իրենց յաղթական բանակները։ Ինչե՛ր չպիտի կրնային շահիլ Ժէօն-Թիւրքերը, եթէ այդ միջոցին իրենք գլուխ կանգնէին Պալքանեան Դաշնակցութեան մը, ինչ որ տակաւին հաւանական էր։ Բայց ո՛ւր Ժէօն-Թիւրքերը. ո՛ւր քաղաքական հեռատեսութիւնը...

1908ի դառն հարուածը բոլորովին դրդեց Սերպերը իրենց ներքին զօրացման աշխատելու։ Ներքին վէճերը զգալապէս դադրեցան, և կորսուած ժամանակը, մանաւանդ Օպրէնէվիչներու բռնակալութեան պատճառած վնասը դարմանելու համար ոչինչ խնայուեցաւ։ Յետոյ գիտցան օգտուիլ մեծ տէրութեանց մրցակցութենէն և իրենց քաղաքական դիրքը ամրապնդել։ Անկէ ասդին մանաւանդ սկսան աւելի մեծ չափով հոգ տանիլ իրենց բանակին, և ահա արդիւնքը մէջտեղն է։

Դժուարին պիտի ըլլար մանաւանդ Գարատաղի վերածնունդը։ Այնտեղ ամէն բան, թէ՛ բնութիւնը, թէ՛ պայմանները, թէ՛ աւանդութիւնները, թէ՛ մարդիկը, թէ՛ բարքերը և թէ դրացիները արգելք էին անոր։ Այդ անբեր ու ժեռուտ սարերուն բարձունքը՝ քաղաքակրթութեան համար տեղ չկար։ Հողն է քաղաքակրթութեան հիմը. անոր շնորհիւ յեղաշրջուած է մարդկութիւնը. հողը աշխատութեան ամէնէն դիւրամատոյց, ամէնէն համայնաբաշխ աղբիւրն է. և աշխատութեան սէրը մանաւանդ գլխաւոր դերը խաղացած է մարդկային ցեղին ազնուացման մէջ, կեանքի բուռն ու վայրենի պայմաններուն տեղ հաստատելով խաղաղ ու շինարար պայմանները, որոնց ուղղակի արդիւնքն է քաղաքակրթութիւնը։

Մինչեւ 1877ի պատերազմը՝ Գարատաղցիք հրոսախումբի քան կազմակերպուած ժողովուրդի անկախութիւն մը կը պահէին իրենց լեռներուն վրայ, որոնց կապուած էին աւելի քան վեց դարերու անցեալով մը։ Գարատաղի ժողովուրդը՝ Սլաւ ընտանիքին մէջ առանձին ճիւղ մը չի կազմեր, սերպ է էապէս, և ուղղակի կը սերի երբեմնի հզօր սերպիական պետութենէն զոր Խիւտավէնտիկեար իր յաղթական բանակով խորտակեց Գոսովայի դաշտին վրայ, 1389ի պատմական ճակատամարտին մէջ։ Ցրիւ ցրիւ եղած Սերպերէն սոսկ Չէթայի իշխանները չուզեցին ճկիլ յաղթականին սուրին տակ, և գերութենէն նախընտրեցին այդ անմերձենալի լեռներուն դժնդակ կեանքը։ Յաղթական Թուրքը քանիցս բարձրացաւ այդ սարերուն կատարը, քանդեց ու աւերեց այնտեղ գտնուող նախնական շէները, բայց երբեք չուզեց հոն հաստատուիլ։ Շրջակայ հովիտներն ու ծովեզերքը իր ձեռքը ըլլալով. կրնար կզզիացած պահել Սերպերու բեկորներէն գոյացած այդ ըմբոստ ժողովուրդը։ Ասիկա աւելի իմաստութիւն էր քան լեռներուն տիրացումը. հող չկար, մշակութիւն չկար, հասոյթ չկար. ժողովուրդը ինքզինքը չէր կրնար ապրեցնել որպէսզի Թուրքերը կերակրէ. իսկ իբր տուրք՝ ուրիշ բան չէր ստացուեր Գարատաղցիներէն՝ այլ միայն եաթաղանի կամ հրացանի հարուածներ։ Թուրքերը երբեք բան չեն շահած այս ահարկու լեռնականներուն հետ մաքառելէն, որովհետեւ անոնց դէմ մղուած կռիւները միշտ սուղ արժած

են իրենց. և այդ կորուստը աւելի զգալի եղած է անո՛ր համար որ հազիւ կռիւը դադրած, դարձեալ վերահաստատուած են այն պայմաններն ու կացութիւնը որոնց համար կռիւը տեղի ունեցած էր։ Մի միայն եօթանասնական թուականներու մեծ պատերազմին մէջ Թուրքիա ստիպուեցաւ Գարատաղցւոց 25,800 զինուորներուն և 300 թնդանօթներուն

ԻՇԽԱՆ ՄԻՐՔՕ, ԳԱՐԱՏԱՂԻ ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳԸ

դէմ ճակատեցնել 117,000 զինուոր՝ 307 թնդանօթներով. արդիւնքը սա եղաւ որ Գարատաղցիք սոսկ 1360 սպաննեալ, 3400 վիրաւոր ու մէկ հատ ալ գերի տուին, մինչդեռ Թուրքերը ունեցան 18,035 մեռեալ, 22,700 վիրաւոր, 4095 գերի. առնցմէ զատ՝ 20,000 Թուրք զինուորներ ալ զանազան հիւանդութիւններէ մեռան պատերազմի ընթացքին. այսինքն՝ Գարատաղցւոց 4761 հոգիի կորուստին դէմ 60,735 հոգիի ահռելի կորուստ մը. ուրիշ հաշուով մը՝ կռուի մասնակցող 25,800 Գարա-

տաղցիներէն իւրաքանչիւրը կրցաւ երեք Թուրքեր պատերազմելու անկարող վիճակի դատապարտել։

Թուրքիա ուրեմն շահ չունէր Գարատաղցւոց հետ կռուելէն։ Եւ սակայն, 1389էն ասդին շարունակ անոնց հետ մաքառելու հարկէն չկրցաւ ազատիլ։ Որքան ալ բարեացակամ տրամադրութիւններով լեցուած ըլլար անոնց նկատմամբ, կրկին կուգար ատեն մը ուր կը ստիպուէր սուրը պատեանէն հանելու։ Գարատաղցիք հանդարտ չէին կենար. և եթէ Թուրքը յանցանք չունէր ատոր մէջ, Գարատաղցիք ալ յանցաւոր չէին, կեանքին անտեղիտալի պահանջներն էին, և էն առաջ ապրուստի հարցը որ զիրենք կը բռնադատէին վար իջնելու իրենց լեռներէն. և լեռներէն վար՝ առաջին հանդիպողը Թուրքն էր։ Ծովէ ու հողէ զրկուած Գարատաղցին՝ ապրելու համար ստիպուած էր աւազակութիւն ընել. դեռ ձմեռը չսկսած՝ կ'իջնէր վար, կը կողոպտէր մարդիկը, կը թալլէր գիւղերն ու արտերը, կը քշէր նախիրները, և ձմեռուան պաշարը հաւաքելով կը քաշուէր իր լեռները, վստահ թէ Թուրքը չպիտի կրնայ մինչև այնտեղ գալով իր կողոպուտը խլել ձեռքէն. որովհետև ձիւնը շուտով կը փակէր արդէն իսկ դժուարամերձ սարերուն բոլոր անցքերը։ Բնական է այս կողոպուտը առանց սպանութեան չէր ըլլար։ Ջէթինեէի Սև Ս. Իվան վանքին կատարը կը բարձրանայ համբաւաւոր աշտարակ մը զոր Գարատաղցիք կը սիրէին պճնել իրենց սպաննած Թուրքերուն և Ալպանացիներուն գանկերով։ Իրենց աւարը սոսկ նախիր ու ընդեղէն չէր. «Գանկերու Աշտարակ»ն ալ իր բաժինը կ'ուզէր, և իւրաքանչիւր լեռնական գոնէ երկու հատ մը կը բերէր հետը։ Արդէն տեսակ մը ազգային գնդախաղ ունէին որ ձմեռուան անգործութեան օրերուն՝ երբ ձիւնը կը պաշարէր զիրենք՝ մէկ հատիկ զբօսանքնին էր, և որուն մէջ գնդակները պէտք էր որ իրենց թըշնամիներուն գլուխները ըլլային։ Այսպէս ուրեմն՝ սպանութիւնը Գարատաղի լեռնականներուն համար նոյնքան անհրաժեշտ էր, որքան կողոպուտը։

Ճարահատ Թուրքերը՝ այս անսանձելի վտանգը չէզոքացնելու համար հնարք մը գտան վերջապէս։ Վարը, դաշտերուն և Շքոտրայի մէջ, մանկաժողովներու միջոցաւ Գարատաղցի տղաք իսլամացուած ու Եէնիչէրի դարձած էին. Շքոտրայի փաշան երբ 1687ին դարձեալ Ջէթինեէ մտաւ, չգոհացաւ միայն Ս. Իվանի վանքը քանդելով, ինչպէս եղած էր 64 տարի առաջ, այլ խարաճի տուրքին ենթարկեց զանոնք. և լեռներուն կատարը՝ Գարատաղցւոց գլխուն վրայ պահակ թողուց նոյն ինքն իսլամացած գարատաղցի Եէնիչէրիները։ Փաշային հաշիւը շատ խելացի էր. պիտի կրնար վերջապէս սանձել աւազակները, առանց Թուրք զինուոր և Թըրքական արիւն վտանգելու։ Մինչև 1702, այդ կերպով քիչ շատ հանգիստ մնացին Թուրքերը, բայց այդ թուականին իշխանական նոր զարմ մը, — Բէթրովիչներու գերդաստանը որ մինչև այսօր կը տևէ, — Գարատաղի իշխանութեան կոչուած էր։ Գարատաղցիք՝ ներքնապէս ունէին նահապետական բարքեր և կը հնազանդէին ընդհանուր Վլատիքայի մը որ միանգամայն թէ աշխարհական պետ էր և թէ կրօնապետ։ 1516էն մին-

չեւ 1851՝ Գարատաղի Վլատիքաները պահեցին այդ կրկին հանգամանքը․ Բէթրովիչներու Պետրոս Բ․ Վլատիքան երբոր այդ թուականին անջատեց

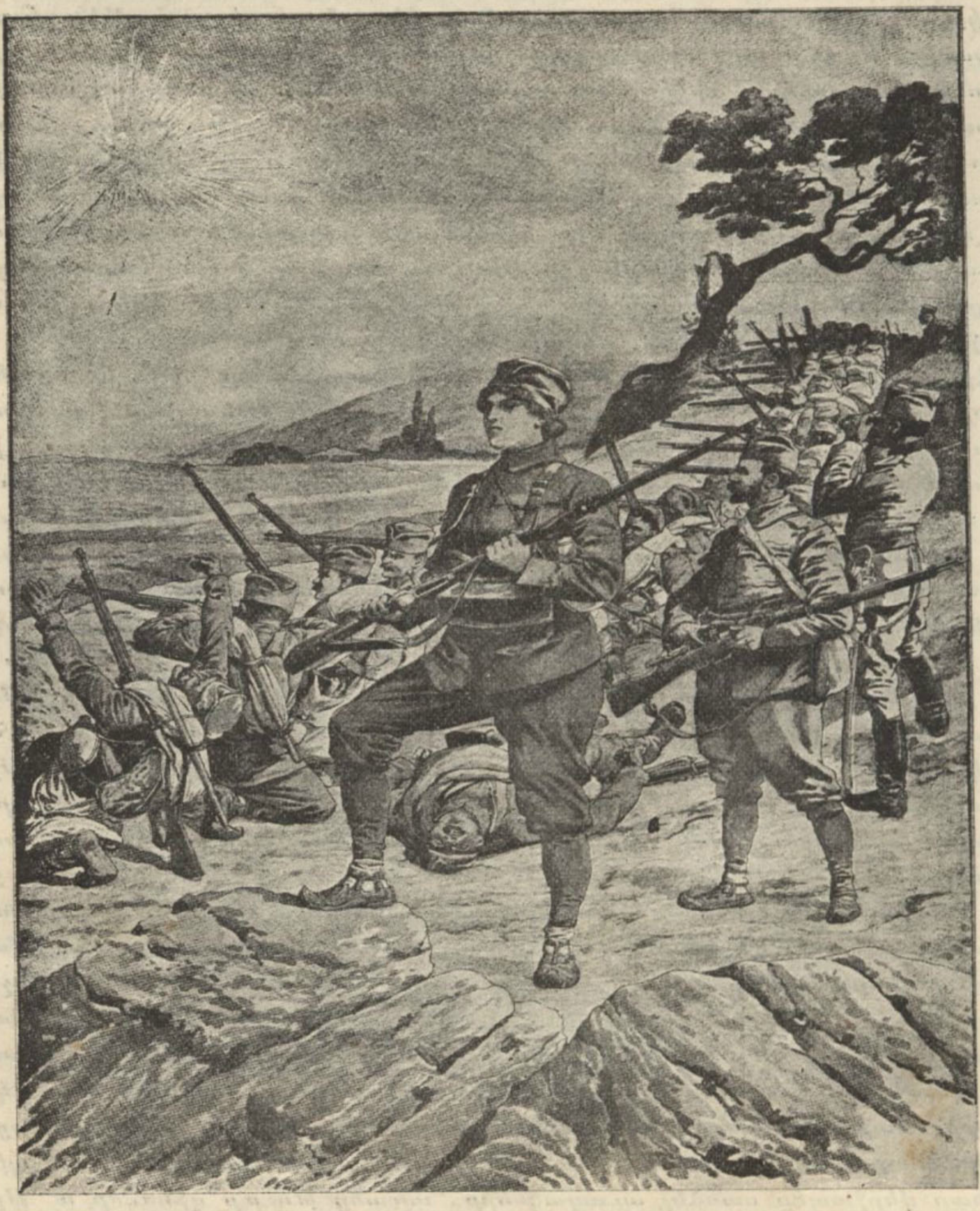

ՕՐ․ ՍՕՖԻԱ ԻՎԱՆՈՎԻՉ

Աղջիկ կամաւոր մը որ մասնակցեցաւ սերպ բանակին կռիւներուն

կրօնական իշխանութիւնը եւ ինքզինքը բացարձակ միապետ հռչակեց՝ անդրանկութեան կարգով զաւկէ զաւակ ուղղակի յաջորդութեամբ։

Բէթրովիչներու իշխանութեան անցնիլը Թուրքերուն համար վերա-

բացաւ երբեմնի արիւնալի շրջանը։ Նոր Վլատիքան՝ Տանիլօ, իսլամացած Գարատաղցիներու ներկայութիւնը իր ժողովուրդին մէջ՝ վտանգ մը նկատեց երկրին համար։ Անոնց կատարած հսկողութիւնը չէր որ զինքը կը վախցնէր։ Գարատաղցի Եէնիչէրիները, բաղդատմամբ իր ժողովուրդին, շատ հրապուրիչ առանձնաշնորհումներ ու դիւրակեցութիւն մը ունէին. օրինակը սկսած էր արդէն վարակիչ դառնալ, և մէկ քանի Գարատաղցիներ լեռներէն իջած էին իսլամանալու համար։ Տանիլօ խանդավառ և վճռական մարդ մըն էր. առանց ժամանակ կորսնցնելու, գլուխ կանգնեցաւ հսկայ դաւադրութեան մը որուն մասնակցեցաւ բովանդակ ժողովուրդը, և որ կատարեալ յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ 1702ի ձմեռը՝ Գարատաղցիք իրենց սիրական գնդախաղին համար գնդակի, — թշնամիի գլխու, — կարօտ չմնացին. Խթումի գիշերը բոլոր իսլամացած Գարատաղցիները ջարդած և երկիրը ազատած էին պահակներէն։

Հաւատուրացներու ջարդին հետեւեցան աւազակութիւններն ու սպանութիւնները։ Թուրքերը, բազմաթիւ ընդհարումներու մէջ խոշոր կորուստներ տալէ վերջ, ստիպուեցան նոր արշաւախումբ կազմել մեծ պատրաստութիւններով, և 1714ին դարձեալ Չէթինեէ մտնելով, անգամ մըն ալ այրեցին Ս. Իվանի մենաստանը։ Արդիւնքը դարձեալ չպսակեց իրենց զոհողութիւնները։ Մինչեւ 1876ի վերջերը, Գարատաղցիք միշտ զէնքը ձեռքէ չձգեցին։ Սոսկ ապրուստի պայմանները չէին որ զիրենք Թուրքերուն դէմ կը մղէին. դարաւոր կռիւները, ինկած զոհերը, կրօնքի տարբերութիւնը որ իսկոյն զիրենք կը գրաւէր ամէն անգամ որ աւերակացած կը տեսնէին Ս. Իվանի նուիրական մենաստանը, իրենց մէջ խոր ատելութիւն մը ստեղծած էին Թուրքերուն, Ալպանացիներուն, և առհասարակ բոլոր Մահմէտականներուն նկատմամբ։ Քիչ առ քիչ կազմուած էր այդ ոգուով տոգորուած բանաւոր գրականութիւն մը. ռազմաշունչ ու վրէժի զգացումով դարբնուած երգեր կը շրջէին բերնէ բերան. մայրեր ատելութեան օրօրներով կը մեծցնէին իրենց զաւակները։ Սպանութիւնը ոլ՝ լոկ ապրուստի միջոց մըն էր երբեմն, ազգային խաղ մը դարձած էր։

Բոլոր այս կռիւներուն մէջ՝ Գարատաղցիք ձեռք բերին ռազմական թանկագին յատկութիւններ, որոնք արդէն անհրաժեշտ էին իրենց գոյութեան համար։ Պատերազմը աշխատութեան եղանակ մըն էր, ճիշտ ինչպէս հողագործութիւնը կամ ուրիշ ո՛ և է ձեռարուեստ։ Եւ նոյն իսկ Մեծն Նաբօլէօնի անպարտելի զինուորները չկրցան ընկճել զանոնք։ Վլատիքա Բիէր 1807ին մերժեց ընդունիլ նշանաւոր աշխարհակալին կողմէ զինքը սիրաշահելու համար ղրկուած արշաւախումբը, որովհետև Նաբօլէօն պատերազմի մէջ էր Ռուսիոյ հետ և ինք, իբր միեւնոյն սլաւ ընտանիքին անդամը, Ռուսիոյ թշնամին թշնամի կը նկատէր նաև իրեն։ Մերժումը առաջ բերաւ ընդհարում մը, և Վլատիքան՝ իր ոչ նուազ անպարտելի լեռնականներով Ֆրանսական զօրաբաժինը մինչև Ռակուզա քշեց, սպաննելով զօրավար Տէլկօրկը և ուրիշ բարձրաստիճան սպաներ։ Այն տարին, — ինչպէս կը գրէ Պ. Բինօն, ուրկէ կը քաղենք այս տեղեկութիւնները,

— Չէթինեէի աշտարակը ֆրանսական զանկերով ալ պճնուեցաւ, և Գարատաղցիք իրենց ձմեռուան գնդախաղերուն մէջ առիթ ունեցան բաղդատութեան ընելու ֆրանսական և թրքական զանկերը։ Եւ այս բաղ-

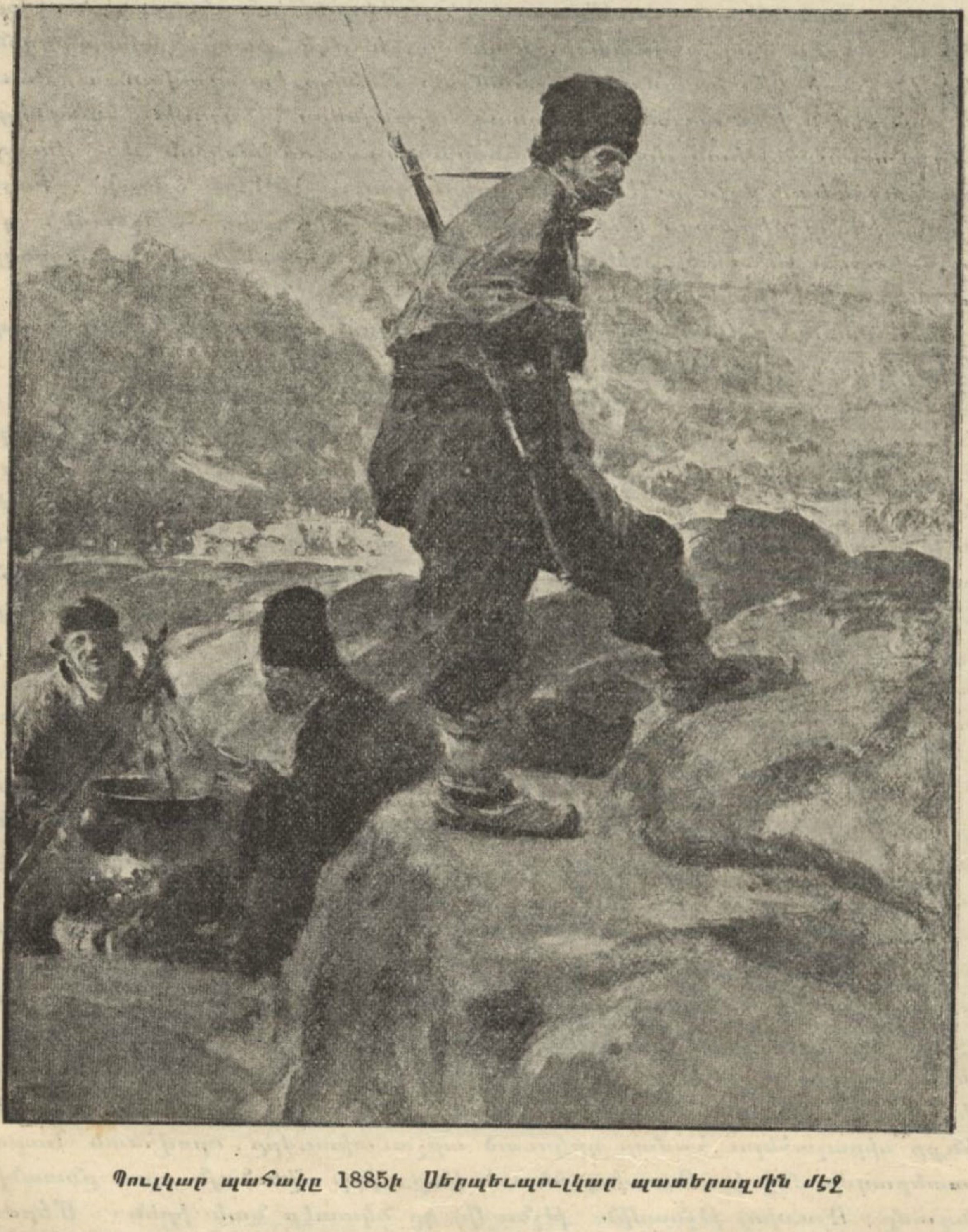

Պուլկար պահակը 1885ի Սերպեւպուլկար պատերազմին մէջ

դատութենէն շահաւոր ելան վերջինները. Ֆրանսական զանկերը չափազանց թեթև էին Գարատաղցւոց հուժկու թաթին համար. Թուրքերուն գոնէ զանկը ծանր կը կշռէր...

Ահա այս տեսակ ժողովուրդ մը կառավարելու կոչուեցաւ արքի

Նիքօլա Թագաւորը, երբ տակաւին 19 տարեկան էր և աշակերտ Բարիզի Լուի-լը-Կրան Լիսէին։ Նիքօլա, — Նիքիթա՝ ինչպէս կը կոչէն Գարատաղցիք, — կը յաջորդէր իր հօրեղբօրը՝ Տանիլօ իշխանին՝ որ ալպանական պէտայի մը զոհուեցաւ Քաթարօի մէջ և որ չմեռած նշանակած էր իր յաջորդը։ Դաժանութեան շրջան մը մտած էր Գարատաղ։ Տանիլօ՝ Կրա-

Պուլկար պահակը ներկայ պատերազմին մէջ

հօվօի մէջ ծանր պարտութեան մը մատնած էր Թուրքերը, բայց անոնք ահաւոր բազմութեամբ մը կրկնած էին յարձակումը։ Թուրքիա՝ ժամանակէ մը ի վեր սկսած էր անսովոր կարևորութիւն մը ընծայել Գարատաղի։ Դարեր ամբողջ այդ լեռնակոյտը արհամարհելէ վերջ, յանկարծ սկսած էր

գուրգուրալ անոր վրայ. անպէտ իր մըն էր երբեմն. անոր սեփականութիւնը ոչ մէկ հպարտութիւն կրնար տալ իրեն, որ այնքան շքեղ ստացուածքներ ունէր. բայց ահա յանկարծ՝ Գարատաղ գոհարի մը արժէքը ստացած էր իր աչքին։ Եւ ասիկա առանց պատճառի չէր։ Ժամանակին հետ՝ Թուրքիա սկսած էր աւելի մօտէն, մանաւանդ աւելի գիտակցութեամբ զգալ իրեն սպառնացող վտանգները. իր պետական մարդիկը այն ատեն աւելի խորատես էին որ պալքանեան սլաւ դաշնակցութեան մը վախը ունեցան, և սկսան հոգալ իրենց եւրոպական ստացուածքները։ Ռուսական պատերազմները իրենց աչքը բացած էին. մնաց որ՝ Պալքանեան ժողովուրդները չէին ծածկեր անկախութեան տենչը։ Գարատաղ՝ զմայլելի ամրոց մը կրնար դառնալ այդ տեսակ դաշնակցութեան մը համար. և յետոյ, ինքնին ռուսական բերդ մը չէ՞ր արդէն, միշտ պատրաստ Հիւսիսի Կայսրութեան նկատումներուն և հաշիւներուն տրամադրելու իր ահարկու ռազմիկները, գրեթէ իր բովանդակ ժողովուրդը. որովհետև ամէն մարդ, և իշխանն ալ, նոյն իսկ կիները զինուոր էին այնտեղ։

Իշխան Նիքօլա հազիւ իր գահուն տիրացած էր երբ Էօմէր փաշա Գարատաղ մտաւ և սկսաւ քարուքանդ ընել ամէն կողմ։ Ասպարէզը բաց էր իր առջև, որովհետև Ռուսիա չէր միջամտեր, ու եւրոպական միւս տէրութիւնները Բարիզի դաշնագրով Գարատաղը Թուրքիոյ ամբողջութեան մաս հռչակած էին, նոյնինքն Թուրք պատուիրակներու պահանջման վրայ։

Զարմանալին այս վերջիններուն ընթացքը չէր, այլ Ռուսիոյ անտարբերութիւնը։ Շատ սերտ կապեր Գարատաղը կը միացնէին իր հզօր ցեղակցին։ 1714ին՝ երբ Բէթրօվիչներու առաջին Վլատիքան հեռացաւ Չէթինեէն՝ ուր մտած էին Թուրքերը, շիտակ Ռուսիա ուղղուեցաւ։ Սլաւցեղին բոլոր հատուածները, անոնք մանաւանդ որ Թրքական իշխանութեան տակ կը մնային, այդ տարիներուն նոյնպէս իրենց աչքը Ռուսիոյ յառած էին։ Դեռ նոր նոր Մեծն Պետրոս համասլաւութեան դաւանանքը հաստատած՝ բովանդակ Սլաւ ընտանիքը կը գրգռէր Թրքական տիրապետութեան դէմ սրբազան պատերազմ մղելու։ Իր գործակալները Պալքաններու մէջ ապստամբութեան սերմերը կը ցանէին, և ինք ալ կայսրութեան զինուորական ոյժը տրամադրած էր այդ մեծ նպատակին։ Յոյսի անդրանիկ շրջանն էր որ կը բացուէր Պալքանեան սլաւ ազգութեանց համար։ Առաջին Բէթրօվիչը՝ Վլատիքա Տանիլօ՝ որ Ռուսիա ժամանեց, իր կարգին լեցուած էր այդ յոյսով։ Մեծն Պետրոս որ շատ լաւ կը հասկնար Գարատաղի կարևորութիւնը իր հետապնդած նպատակին համար, սիրով ընդունեց Տանիլօն։ Ռուսեւգարատաղեան դաշնակցութիւնը՝ որ հակառակ անգիր ըլլալուն, շատ մը գրաւոր դաշնագիրներէ աւելի ամրակուռ պիտի մնար, այդ օրը կնքուեցաւ։ Մեծն Պետրոս՝ 10,000 րուբլիի նուէրով մը ամրապնդեց զայն, և Տանիլօ գրպանը լեցուն ու սիրտը զեղուն վերադարձաւ իր օճախը՝ Շքօտրայի փաշային գործած աւերը դարմանելու։ Անկէ ասդին՝ Գարատաղի Վլատիքաները, իշխանութեան կոչուելնուն պէս, սկսան Բեթերսպուրկ երթալով իրենց գահակալութիւնը հաստատել տալ։

Գործքով՝ ինքզինքնին Թուրքիայէն անջատելով՝ Ռուսիոյ անմիջական հովանաւորութեան տակ կը դնէին։ Երբ Պետրոս Բ. կրօնական հանգամանքը թօթափելով «Կօսբօտար» (իշխան) տիտղոսը առաւ իբր միապետ, դարձեալ Բեթերսպուրկ երթալով Զարին նուիրագործել տուաւ իր նոր հանգամանքը։

Երբ Նիքօլա իշխանութեան բարձրացաւ, պաղ հով մը անցած էր այս սերտ մտերմութեան վրայէն։ Խրիմի պատերազմը՝ զոր Ռուսիա մղած էր Սլաւութեան գերագոյն շահերուն համար, անտարբեր թողած էր Գարատաղը։ Ռուսիոյ հիասթափութիւնը աւելի դառն եղած էր անոր համար մանաւանդ որ կը կարծէր ապահով ու հաւատարիմ դաշնակից մը ունենալ Գարատաղի մէջ. անոր գործակցութիւնը ապարդիւն չպիտի ըլլար։ Սակայն Գարատաղ չէզոք մնացած էր։ Առկէ՝ Ռուսիոյ լքումը։ Ի զուր Նիքօլա իշխան աշխատեցաւ Զարին աջակցութիւնը ձեռք բերելու՝ երբ էօմէր փաշա իր երկիրը կ'աւերէր։ Վերջ ի վերջոյ Ֆրանսան էր որ միջամտեց և կասեցուց թրքական բանակը, թէև Թուրքերը բոլորովին ամրապնդեցին իրենց սեփականատիրութեան տեսակէտը. Գարատաղի մէջ ամրոցներ շինելու իրաւունք ձեռք բերելով։ Ֆրանսա նիւթապէս ալ օժանդակեց Գարատաղի. հանգանակութիւններ ու շնորհիւ խոշոր գումարներ ղրկուեցան իշխանին, որուն ժողովուրդը սովի մատնուած էր։ Նիքօլա սակայն շատ լաւ կը ճանչնար իր մարդիկը, նուէրներուն պզտիկ մասը միայն պարէնի յատկացուց, և մնացած կարևորագոյն մասով զէնք գնեց իր լեռնականներուն համար։ Սովահար ըլլալով հանդերձ, անոնք աւելի անխառն ու խանդավառ յափշտակութեամբ փարեցան իրենց տրուած զէնքերուն քան հացին։ Շատ չանցած, վրայ պիտի հասնէր 1875—78ի տագնապը, և այդ զէնքերով է որ Գարատաղցիք աւելի քան 60,000 Թուրք զինուորներ պիտի սպաննէին կամ անկարողութեան պիտի մատնէին։ Այս անգամ՝ Գարատաղ Բեթերսպուրկէն հրահանգի չէր սպասած ռուսական նկատումներուն ծառայելու համար։ Վարձքը իր անկախութիւնն էր, զոր Ռուսիա կը նուիրագործէր Սան Սթէֆանոյի դաշնագրով, շնորհելով նաև գեղեցիկ և յուռթի հողամասեր՝ միանգամայն թէ՛ Հէրսէքէն, թէ՛ Նովի Բազարէն և թէ Ալպանիայէն։

Ինչպէս տեսանք արդէն, Պէրլինի վեհաժողովը՝ միւս պալքանեան ազգերուն հետ յուսախաբ թողուց նաև Գարատաղը։ Իր անմիջական դրացիին՝ Աւստրիոյ նկատումներուն պատճառաւ, Սան Սթէֆանոյի դաշնագրով իրեն սահմանուած բաժինն ալ կրճատուեցաւ։ Եւ սակայն Գարատաղի ձեռք բերածը դարձեալ մեծ բան էր՝ բաղդատմամբ մանաւանդ իր նախկին հողային դրութեան։ Բօտկօրիցայի հովիտը, Շքօտրայի լիճին մէկ մասը, Բլավայի ու Կուսինեէի շրջանակները, ինչպէս նաև Անթիվարիի շրջանակը կը բաւէին իր ճակատագիրը յեղաշրջելու. առաջ ոչ ծով ունէր, ոչ մշակելի հող. Պէրլինի Դաշնագիրը թէ՛ հող կու տար իրեն և թէ ծով։ Գարատաղ այլևս կրնար մտնել նոր ճամբու մը մէջ, որ քաղաքակրթութեան ճամբան պիտի ըլլար։ Եւ այդ ճամբուն մէջ անիկա նոյնքան արժանիք ու յատկութիւն ցոյց տուաւ, որքան որ ունեցած էր զինուորա-

կան ասպարէզին մէջ: Հերուան աւազակներու որջը դարձաւ կազմակերպուած պետութիւն մը, գեղեցիկ օրէնքներով ու հաստատութիւններով, և հակառակ անոր որ հազիւ ափ մը տարածութիւն ու 250000 բնակիչ միայն ունէր, յաջողեցաւ որոշ կշիռ մը ձեռք բերել միջազգային յարաբերութեանց մէջ:

Այստեղ ալ, ինչպէս Պուլկարիոյ մէջ, վեհապետին իմաստութիւնն էր որ այդ հրաշքը իրականացուց: Երիտասարդ իշխանը արեւմտեան գաղափարներով ու դաստիարակութեամբ սնած միտք մըն էր. Ֆրանսայի մէջ տեսած աղուոր կարգերը և անոնց տուած զմայլելի արդիւնքը զինքը գրաւած էին կանուխէն, երբ դեռ ոչ իսկ կը խորհէր իշխանական գահուն վրայ: Երբ Զէթինեէ վերադարձաւ իբր Կօսբօտար, առաջին օրն իսկ

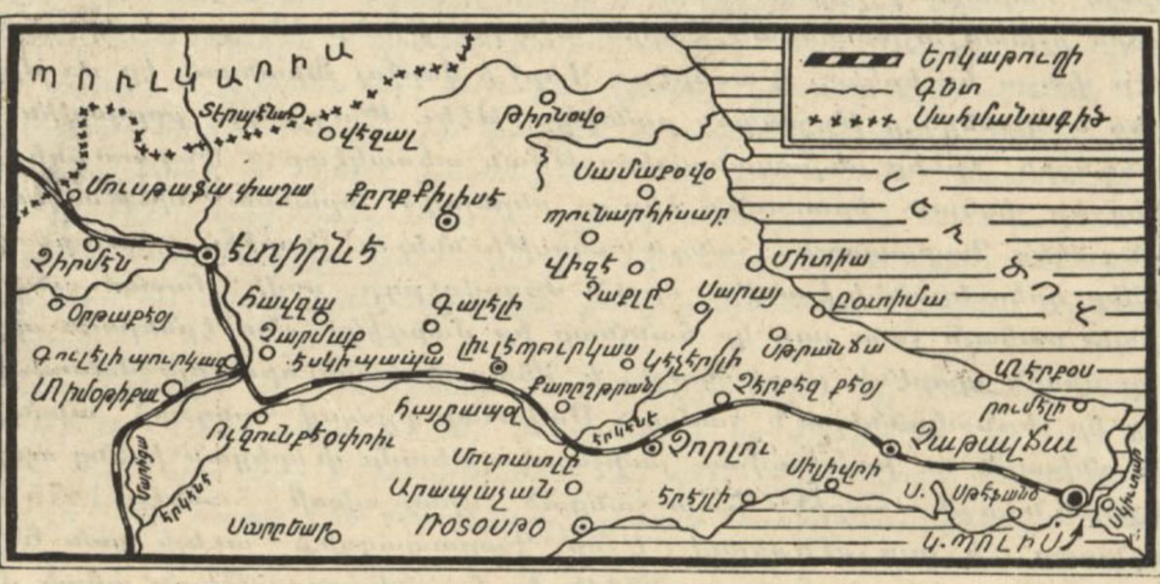

Պուլկարական սահմանագլուխէն մինչեւ Պոլիս

հասկցաւ թէ բացարձակապէս անհնարին բան է այդ բարեսէր կարգերուն մուտքը իր երկրին մէջ: Գարատաղի բնական պայմաններն իսկ արգելք էին ատոր. ժողովուրդը աւազակ էր և ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ. երկիրը կը ստիպէր զինքը որ աւազակ մնայ. այլապէս՝ կարելի չէր ապրիլ: Եւ կամ պէտք էր գաղթել. ու գաղթականութիւնն ալ բարիք մը չէր այդքան սակաւաթիւ ժողովուրդ ունեցող երկրի մը համար:

Իշխան Նիքոլա շատ լաւ կը զգար այդ անյարմարութիւնը: Դեռ 1877ի պատերազմը չծագած՝ Ռայխշթատի մէջ հանդիպում մը ունեցած էր Աւստրիոյ կայսեր հետ, որ Տալմացիա պտոյտի ելած էր: Այն կէտին վրայէն ուր կը գտնուէին երկու վեհապետները, Գարատաղի սէգ ու հրաշկայ բարձունքներուն սպառնալից շարքը կը յայտնուէր՝ անոնց կատարը վառուած անհամար կրակներէն: Անհաւոր վեհութիւնը զոր կը պարզէին անոնք, գրաւած էր Աւստրիոյ կայսրը, որ գրեթէ զմայլանքով դիտել տուած էր իշխանին թէ շատ բարձրը կը բնակի: Եւ ահա թէ ինչ պատասխանած էր Իշխանը. «Թուրքերը հողը առին ինձմէ, Աւստրիացիք ալ

ծովը. ինծի միայն երկինքը կը մնայ»։ Այսպէս ուրեմն՝ էն առաջ այդ բնական անյարմարութիւնը պէտք էր դարմանել, դէպի քաղաքակիրթ սովորութեանց մղելու համար Գարատաղի լեռնականները։ Այլապէս փըրկութիւն չկար, և ինք, ֆրանսական կրթութեամբ սնած ու Բարիզի նըրբին բարքերուն ընտելացած մարդ, զինքը պճնող իշխանական տիտղոսին հակառակ, սոսկ աւազակներու պետ մը միայն պիտի կրնար ըլլալ։ Ահա թէ ինչո՞ւ այնքան խանդավառութեամբ փարեցաւ պատերազմին։

Մինչև Պերլինի Վեհաժողովը, ռազմիկի աղուոր արժանիքներ պարզած էր. Վեհաժողովէն ետք՝ կազմակերպիչի և խաղաղ վեհապետի նոյնքան գեղեցիկ արժանիք մը երևան պիտի բերէր։ Առաջ իր ժողովուրդը հացէն զրկած էր՝ զէնքով օժտելու համար։ Զէնքերը իրենց գործը տեսած էին։ Հիմայ պէտք էին նոր և տարբեր զէնքեր, գործիքներ, թէ ձեռարուեստներու և թէ երկրագործութեան համար։ Հողային ընդարձակումը ամէն տեսակ աշխատանքի միջոց կ'ընծայէր իր ժողովուրդին. Բօտկօրիցայի հարուստ դաշտն ու Շքօտրայի լիճին ափունքը շատ յարմար էին արդիւնաբերութեան. և ծովը որուն վրայ երկու նաւահանգիստ տիրացած էր, առևտուրի ճամբան կը բանար։ Դիւրին գործ չէր սակայն Գարատաղցիքը աշխատութեան վարժեցնելը. իրենց ձեռքերը՝ բնականէն՝ կարծես սոսկ զէնք բռնելու սահմանուած էին. թեթևագոյն գործիքն անգամ ծանր կուգար իրենց։ Իշխանը ո՛չ մէկ ճիգ խնայեց իր ժողովուրդը սրբագրելու համար։ Արհեստներու, մանաւանդ մշակութեան լաւագոյն մեթոտները սորվեցնելու համար յատուկ մարդիկ բերաւ, լաւ արդիւնք տուող լեռնականները վարձատրեց, և որպէս զի աւելի գրգռէ անոնց աշխատասիրութիւնը, ինքն իսկ անձնապէս օրինակ հանդիսացաւ, մայրաքաղաքին ամէնէն բանուկ հրապարակին վրայ մուրճը ձեռքը երկաթ ծեծելով։ Նոյն ատեն՝ հոգ կը տանէր նաև ժողովուրդին կրթութեան. երկսեռ վարժարաններ կը բացուէին քիչ մը ամէն կողմ, և նախնական կրթութիւնը պարտաւորիչ կը դառնար (1906), կը հաստատուէր վարժապետանոց, կը պատրաստուէին իմաստուն օրէնքներ՝ ո՛չ թէ ուղղակի օտարէն օրինակուած, այլ յարմարցուած ժողովուրդին նահապետական աւանդութեանց ու բարքերուն։ Բազմաթիւ երիտասարդներ, թէ իրենց ծախքով և թէ իշխանին նպաստով, եւրոպական համալսարաններու մէջ կ'ուսանէին, պատրաստուելով հանրային պաշտօններու։ Աշխատութեան սէրը տակաւ կը ծաւալէր ժողովուրդին մէջ. շատեր կը գաղթէին. մինչև հեռաւոր Ամերիկայի շահաստանները, բայց երկրէն չէին կտրուեր. ընդհակառակը, հայրենիքին յաճախանքը բնաւ չէր լքեր զիրենք. քիչ մըն ալ անոր մեծութեան համար է որ կ'աշխատէին օտար ոստաններու մէջ։ Երբ ծագեցաւ 1908ի տագնապը՝ Պոսնա Հէրսէքի իւրացման առթիւ՝ ու քիչ մնաց որ Գարատաղն ալ պատերազմի բռնուի Աւստրիոյ հետ, Ամերիկա հաստատուած բոլոր Գարատաղցիք միահամուռ հեռագրեցին թէ կուգան իրենք ալ կռուելու։ Հեռագիր հեռագրի վրայ ղրկել պէտք եղաւ զիրենք ապահովցնելու համար թէ պատերազմ չպիտի ծագի։

Գարատաղի շրջափոխութիւնը ա՛յն աստիճան ակնյայտնի էր որ քիչ

ու քիչ օտար դրամագլուխը սկսաւ այնտեղ մտնել. կոյս էր երկիրը և շատ գործ կար ընելիք, մանաւանդ որ հաստատուած կարգերը ամէն տեսակ երաշխաւորութիւն կ՚ընծայէին կատարուելիք ձեռնարկներու ապահովութեան մասին: Կեանքի նոր պայմանները, մանաւանդ աշխատելու, ճակտի քրտինքով ապրելու վարժութիւնը բարերար գործ մը տեսած էին. երբեմնի վայրենի բարքերը սկսած էին մոռցուիլ. աւազակները մտած էին քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ:

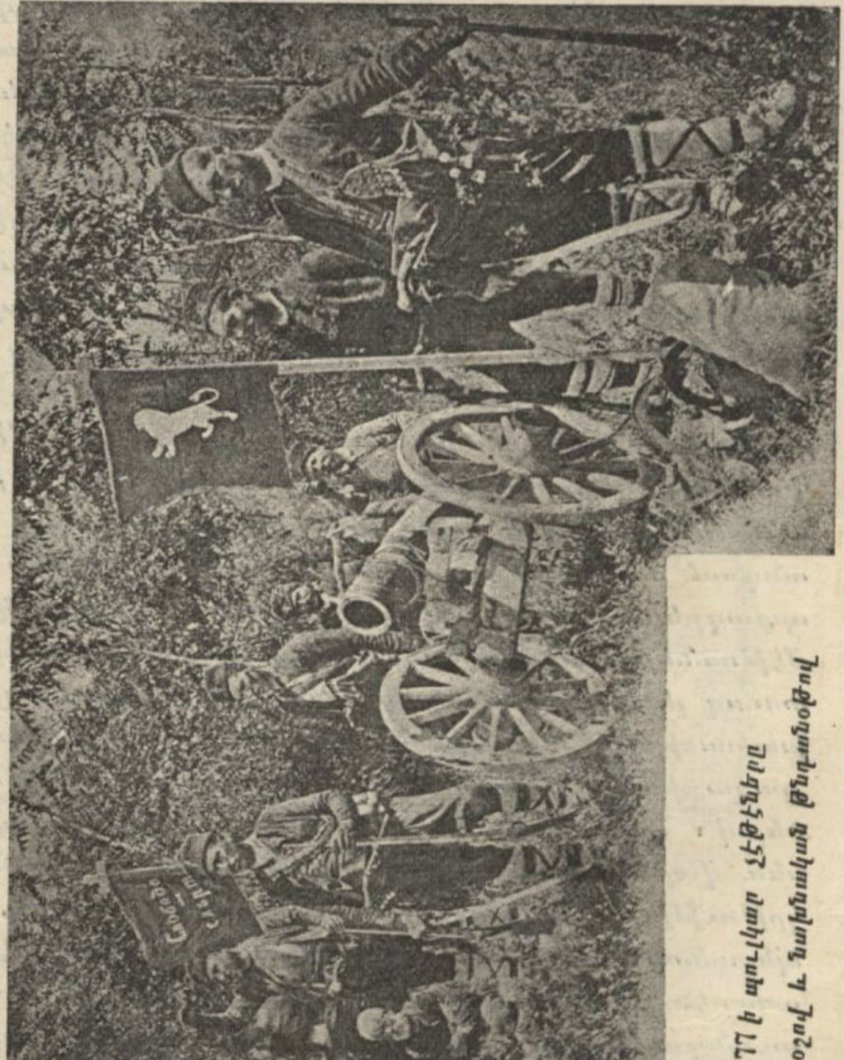

1877 ի պուլկար չէթէները իրենց դրօշով և նախնական թնդանօթով

Միակ մարդու մը, Նիքօլա Իշխանին գործն էր այս շրջափոխութիւնը: Իր անդուլ ճիգերուն և իմաստութեան շնորհիւ, կրցաւ յեղաշրջել այն տեսակ կարգ ու սարքեր, որոնք դարաւոր արմատներ ունէին և ան որբագրելի կը նկատուէին: Անշուշտ իրաւունք ունէր Գարատաղի Իշխաններէն մէկը՝ երբ իր ժողովուրդին յաւակնութիւնները արժեցնելու համար կ՚ըսէր հպարտօրէն. «Թիւով պզտիկ ենք, բայց կամքով մեծ»: Կամքը իրականացուցած էր այդ հրաշքը: Հազիւ իր անկախութեան տիրացած, Գարատաղ արդէն իսկ որոշ նշանակութիւն մը ձեռք բերած էր, և իր բարեկամութիւնը փնտռել կուտար: Նոր կարգերու և նոր բարքերու մուտքը այնքա՛ն իմաստութեամբ ու հաշուով կ՚ըլլար որ ցեղին հոգին չէր եղծուեր. քաղաքակրթուած Գարատաղցին միշտ երբեմնի պատերազմիկն էր, հպարտ՝ ինչպէս իր նախահայրերը, սիրահար իր անկախութեան և անբաժան իր զէնքերէն: Պերլինի Վեհաժողովը հարթած էր այդ լեռներուն շուրջը մշտապէս յայտնուող անհամաձայնութիւնները, սակայն չէր կրցած Գարատաղցիները Թուրքերուն հետ հաշ-

տեցնել: Ընդհարումները միշտ անպակաս էին սահմանագլխուն վրայ, և շատ հեղ՝ լեռնականները գէն ի ձեռին սահմաններն ալ կ'անցնէին, Նօվի Բազարի Սանճագին մէջ՝ օտար լուծի տակ մնացած իրենց եղբայրներուն օգնութեան հասնելու համար: Արօտատեղիի կռիւներ մանաւանդ շարունակ իրար կը ձգէին գարատաղցի և ալպանացի հովիւները, ու կռիւը չէր սահմանափակուեր, կը դառնար ընդհանուր, ինչ որ անմեռ կը պահէր վաղուցուան ատելութիւններն ու ոխերը:

Պզտիկ, աննշան Գարատաղը սակայն, սոսկ իր ներքին կազմակերպութեամբ և յառաջդիմութեամբ երբեք չպիտի հասնէր իր արդի նշա-

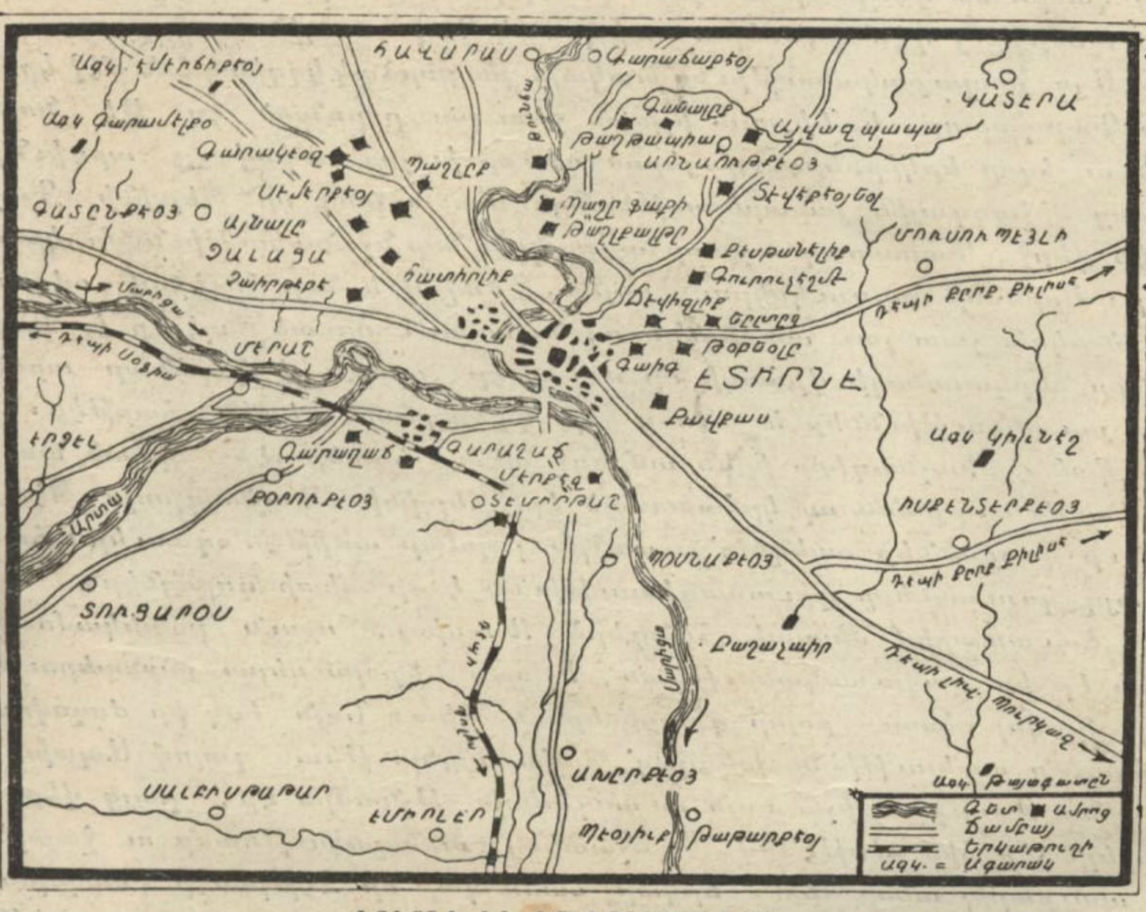

ԷՏԻՐՆԷ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ

նակութեան, եթէ Նիքօլա Իշխան՝ ճարտար կազմակերպիչ մը ըլլալուն չափ ալ ճարպիկ, մանաւանդ գործնական դիւանագէտ մը չըլլար: Ատեն մը՝ Գարատաղի քաղաքականութիւնը շատ պարզ էր. — հաւատարմութիւն ռուսական նկատումներուն և հաշիւներուն: Եւ ասիկա էապէս իրապաշտ քաղաքականութիւն մըն էր, ու ոչ թէ լոկ վերացական, ինչպէս կարծուի թերևս: Ճիշտ է որ ատոր մէջ կային նաև վերացական պատճառներ, ցեղակցութեան սերտ կապեր Ռուս տարրին հետ, բայց Գարատաղի հաւատարմութիւնը Բէթէրսպուրկի հրահանգներուն, տարբեր անհրաժեշտութենէ մը կը ծնէր: Ամէն կողմէ Օսմ. Կայսրութենէն շրջապատուած, ճզմուած Գարատաղը՝ շունչ առնելու, ապրելու համար ստիպուած էր անընդհատ մաքառիլ Թուրքերուն հետ: Միայն Ռուսիան էր որ

իրեն կ'օգնէր այդ պայքարին մէջ։ Մեծն Պետրոսի կողմէ Վլատիքա Տանիլօի տրուած 10,000 րուբլիի նպաստը աւանդութիւն մը դարձած էր։ Ամէն տարի Գարատաղ դրամ կ'ընդունէր ու նաև զէնք, ինչ որ անհունապէս աւելի նախընտրելի էր իրեն համար։ Այս կրկին նպաստը կը շարունակուէր Պերլինի Վեհաժողովէն ետքն ալ, ու մանաւանդ զէնքի առաքումները աւելի կարեւորութիւն ստացած էին։ Գործածութենէ ինկած հրացաններուն հետ զորս Ռուսիա բաժին կը հանէր իր պզտիկ դաշնակցին, Չէթինեէ կը ղրկուէին նաև թնդանօթներ։ Ահա այսպէս՝ Ռուսիոյ հետ կապուած դաշինքը անհրաժեշտութիւն մըն էր մշտապէս զէն՝ ի ձեռին Թուրքիոյ դէմ կռուելու ստիպուած Գարատաղին համար։

Այս քաղաքականութիւնը սակայն բացարձակ կղզիացման մէջ կը պահէր Գարատաղը, և Նիքօլա իշխան շատ լաւ ըմբռնած էր թէ նոյն իսկ մեծ ու հզօր երկիրներու վայելած դիրքը խոշոր չափով մը արդիւնքն է անոնց միջազգային յարաբերութեանց։ Մանաւանդ որ Պերլինի Դաշնագրէն վերջ, Գարատաղ աշխարհագրական նոր նշանակութիւն մը կը ստանար։ Երբեմնի հայդուկներու բոյնը, ծովով և նոր հողերով օժտուած, ու բնական շատ լաւ պայմաններով նպաստաւորուած, պէտք էր որ ինքզինքը ներկայանալի վիճակի մը մէջ դնէր, որպէս զի կարենար արժեցնել նոր յաւակնութիւններ և անոնց իրականացման գետին հարթէր։ Սան Ստեֆանոյի Դաշնագիրը իրեն ամբողջ պէտք եղածը չէր կրցած տալ. և տակաւին այդքանն ալ կրճատուած էր Պերլինի Դաշնագրով։ Պէտք էր ամուր կռուաններ ստեղծել՝ առաջին յարմար առիթէն օգտուելու համար. և այդ կռուանները դիւանագիտութիւնն է որ պիտի գոյացնէր։

Հաւատարիմ մնալով հանդերձ Ռուսիոյ, որուն բարեկամութիւնը հիմն էր իր քաղաքականութեան, Իշխան Նիքօլա սերտ յարաբերութիւններ մշակել սկսաւ բոլոր դրացիներուն հետ։ Նոյն իսկ իր ժողովուրդին դարաւոր ատելութիւնը խեղդեց՝ Պոլիս այցելութեան գալով Աբտիւլ Համիտին։ Թուրքը միշտ նոյն աւանդական թշնամին էր, բայց վերջապէս կարելի չէր հին սիսթէմով, — մշտական աւազակութեամբ ու ջարդերով, — պայքարիլ անոր հետ. երկար ատեն կար որ Չէթինեէի Գանկերու Աշտարակը գանկերով չէր պճնուէր, և Գարատաղցիք, նոր գրաւումներու յանձնուած, այլևս գնդախաղ չէին խաղար իրենց թշնամիներուն գլխով։ Իշխանը ստիպուած էր նկատի առնել նաև Աւստրիան որ Պերլինի Վեհաժողովէն ասդին միանգամայն թէ՛ ծովէն՝ Տալմացիոյ միջոցաւ, և թէ՛ Պօսնա Հէրսէքի ու Նովի Բազարի կողմէն Գարատաղը կը շրջապատէր, զայն իր ազդեցութեան ենթարկելու յայտնի ճիգերով։ Որքան ատեն որ Վիեննայի և Բէթէրսպուրկի դահլիճները համաձայն էին իրարու հետ, Իշխանին գործը կը դիւրանար. բայց Աւստրիա և Ռուսիա աւելի յաճախ անհամաձայն կ'ըլլային իրարու հետ, և ինք՝ իբր դաշնակից Ռուսիոյ ու անմիջական դրացի Աւստրիոյ՝ պարտաւոր էր արտակարգ ճկունութիւն ցոյց տալ՝ միանգամայն երկու հակառակորդներուն, և անոնց իրարու հակոտնեայ շահերուն հետ հաշտ մնալու համար։

Պէտք չէ մոռնալ որ Գարատաղ մեծ նշանակութիւն ունէր Աւստրիոյ

համար, մանաւանդ դէպի Սելանիկ իր ծաւալման տեսակէտով: Եթէ աչքէ անցընէք Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսը, շուտով պիտի հասկնաք այդ նշանակութեան պատճառը: Սելանիկ իջնելու համար՝ Աւստրիա պէտք ունի Նօվի Բազարի նեղ անցքին. այդ Սանճագին մէջ՝ Սերպ և Գարատաղցի տարրը շատ բազմաթիւ է. դարձեալ՝ անիկա կը գտնուի Գարա-

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՎԵՀԱՊԵՏՆԵՐԸ
Ձախէն՝ Բէթար Սերպիոյ, Նիքօլա Գարատաղի, Ֆէրտինանտ Պուլկարիոյ, Եէօրիոս Յունաստանի

տաղի և Սերպիոյ միջև, որոնք միևնոյն ծագումը ունին ու կրնան ձեռք ձեռքի տալ՝ իր առջև փակելով Արեւելքի ճամբան: Աւստրիոյ համար՝ պետական անհրաժեշտութիւն մըն էր Գարատաղը իր բռունցքին սպառնալիքին տակ պահելը: Իշխան Նիքօլա սակայն այդ վտանգը մասամբ չէզոքացուց, խնամութիւն հաստատելով Իտալիոյ արքունիքին հետ: Իր աղջկան Իտալիոյ Թագուհի դառնալը սոսկ բարոյական աջակցութիւն մը

չէր բերեր Գարատաղի։ Իտալիա՝ Ադրիականի մէջ մեծագոյն մրցակիցն է Աւստրիոյ. հետեւաբար, զօրաւոր Գարատաղ մը որ ամէն բանէ առաջ Աւստրիոյ ծաւալման դէմ խոչնդոտ պիտի դառնար, շատ կը յարմարէր իր հաշիւներուն։ Ժամանակէ մը ի վեր՝ դրամն ու զէնքը միայն Ռուսիաէն չէին գար Գարատաղ. Նիքօլա իշխանին Վեհափառ փեսան նոյնպէս դրամով ու Թնդանօթով կը կաղընտէր իր աները։ Յետոյ, առաւելապէս իտալական դրամագլուխն էր որ կը գործէր Գարատաղի մէջ։

Իշխանը խնամութեամբ միայն Իտալիոյ արքունիքին չէ կապուած։ Իր անդրանիկ աղջիկը, հիմայ մեռած, կինն էր Սերպիոյ Բէթար Թագաւորին, երբ այս վերջինը տակաւին գահ չէր բարձրացած. յետոյ երկու աղջիկներ հարս ղրկած է Բէթէրսպուրկի արքունիքը, զանոնք մեծ-դուքսերու հետ ամուսնացնելով։ Բոլոր այս խնամութիւնները քաղաքական հաշիւներու արդիւնքն են. հեռատես իշխանը անոնցմով մանաւանդ ամրապնդած է իր երկրին դիրքը։ Այնքա՛ն լաւ հաշուող ու նախատեսող եղած է այս տեսակ խնդիրներու մէջ որ Սերպիոյ հետ միութիւն մը իրականացնելու մտքով մինչդեռ մէկ կողմէ իր աղջիկը կնութեան կու տար Գարաճօրճէվիչներու Բէթար իշխանին, երբ դեռ անիկա գահէն հեռու՝ տարագիր կ'ապրէր, միւս կողմէ ալ իր Միրքօ զաւկին հարս կ'առնէր իշխող Օպրէնէվիչներու Ալեքսանդր Թագաւորին ազգական աղջիկ մը։ Սերպիոյ գահը Օպրէնէվիչներուն ձեռքը ըլլար թէ Գարաճօրճէվիչներուն ձեռքը, միշտ խնամի մը պիտի ունենար անոր վրայ։

Նիքօլա իշխան իր դիւանագէտի բացառիկ, մանաւանդ գործնական կարողութիւնները ի յայտ բերաւ մասնաւորապէս 1908ի տագնապին մէջ, Պօսնա-Հէրսէքի Աւստրիոյ կցման խնդրին առթիւ։ Սերպերը, որոնք քիչ էր մնացեր որ պատերազմի մղուէին, չկրցան բան մը շահիլ իրենց իրարանցումէն։ Սակայն պզտիկ Գարատաղը որ նոյնպէս պատերազմի սպառնալիք կ'ընէր, ոչ միայն խօսքով, այլ նաև գործքով՝ իր անհամբեր ռազմիկները աւստրիական սահմաններուն վրայ համախմբելով, յաջողեցաւ վերջնականապէս իւրացնել Ադրիականի իր ծովեզերքը, մասնաւորապէս Անթիվարիի նաւահանգիստը, զոր Պերլինի Դաշնագրին 29րդ յօդուածը Աւստրիոյ հսկողութեան ու Թեւարկութեան տակ կը դնէր կարգ մը կաշկանդիչ պայմաններով։ Ըստ այդ յօդուածին, Գարատաղ չէր կրնար պատերազմական նաւ ու դրօշ ունենալ. չէր կրնար նաև օտար մարտանաւեր ընդունիլ իր նաւահանգիստները, որոնց ոստիկանական և առողջապահական հսկողութիւնը Աւստրիոյ կը պատկանէր։ 1908ի տագնապէն օգտուելով, Նիքօլա իշխան այս կաշկանդումներէն ազատեց իր ծովեզերքը. Պերլինի Դաշնագրին 29րդ յօդուածը ո՛չ փոխուեցաւ, ոչ ալ ջնջուեցաւ, բայց Գարատաղ գործքով բացարձակ տէր դարձաւ իր ծովեզերքին։ Ինչպէս առիթ ունեցանք արդէն տեսնելու, առաջին անգամը չէր որ Պերլինի Դաշնագիրը կը բռնաբարուէր. Աւստրիոյ կողմէ Պօսնա-Հէրսէքի իւրացումը նոյնպէս Պերլինի Դաշնագրին բռնաբարումն էր. անկէ քիչ առաջ, Ֆէրտինանտ իշխանը բռնաբարած էր Պերլինի Դաշնագիրը՝ Արեւելեան Րումէլին վերջնականապէս Պուլկարիոյ կցելով և հանդիսա-

ւորապէս ինքզինքը Ջար հռչակել տալով Թիրնովոի մէջ։ Իտալիա, Ֆրանսա, Ռուսիա և Անգլիա՝ 1908ի տագնապին մէջ օգնեցին Գարատաղի. ու եւրոպական վեց Մեծ Տէրութիւններէն չորսին համակրութիւնն ու աջակցութիւնը ապահոված ըլլալը՝ լաւագոյն ապացոյցն է անշուշտ Նիքօլա իշխանին դիւանագիտական յատկութեանց։ 1910ի սկիզբը՝ Ֆրան-

Գարատաղցի Հետեւակազօրքեր

սական նաւաբաժին մը Անթիվարիի նաւահանգիստը ժամանելով, խանդավառ ընդունելութեան առարկայ դարձաւ Գարատաղցւոց կողմէ։ Ուրախ էր մանաւանդ Նիքօլա իշխանը, որովհետեւ 1908ին՝ Աւստրիոյ դէմ տարած դիւանագիտական յաղթանակին նուիրագործումն էր օտար մարտանաւերու մուտքը իր այլեւս կատարելապէս ազատ նաւահանգիստին մէջ։

Մինչեւ այստեղ՝ ցոյց տուինք միայն փայլուն էջերը Գարատաղի ժամանակակից պատմութեան։ Կան սակայն սև էջեր ալ, մանաւորաբար

Սահմանադրութեան հարցն ու Սերպիոյ հետ փոխադարձաբար մղուած տխուր պայքարը, ուրկէ երկու երկիրներն ալ ոչինչ կրնային շահիլ, և որ սակ իրենց պառակտման ու տկարացման տենչացող Աւստրիոյ հաշիւներուն դիւր կուգար, ինչպէս պիտի տեսնուի հետեւեալ հակիրճ ամփոփումէն։

1905 Հոկտեմբերին՝ Գարատաղի Իշխանը ինքնաբերաբար ծանոյց իր ժողովուրդին թէ սահմանադրութիւն մը կը շնորհէ իրեն։ «Մշակուած ընկերութեան մը պատկանող ամէն մարդ, պէտք է որ նոյն ատեն ազատ քաղաքացի մը ըլլայ»։ Իշխանը այս բառերով կը մեկնէր իր շնորհը. իրօք շնորհ, որովհետեւ լոկ իր կողմէ նշանակուած հինգ հոգիէ բաղկացեալ Ծերակոյտի մը անուանական հակակշռին ենթակայ բացարձակ վեհապետէ մը կը բղխէր, առանց արտաքին ճնշման, առանց մանաւանդ ժողովրդային պահանջի։ Այդ սահմանադրութեամբ կը հաստատուէր միակ Խորհրդարան մը, 76 անդամով, որոնց 14ը պաշտօնի վրայ գտնուող բարձր պաշտօնատարներէն և կղերէն պիտի անուանուէին, ու մնացեալ 62ն ալ պիտի ընտրուէին ժողովուրդին քուէով։ Քուէարկելու իրաւունք կը ստանային բոլոր այն լեռնականները որոնք տարեկան 15 քուրօն տուրք կը վճարէին։ Մամուլը կը հռչակուէր ազատ, և Նախնական կրթութիւնը պարտաւորիչ ու ձրի կը դառնար։ Իշխանը՝ ելմտական հակակշռի բացարձակ իրաւունք տալով հանդերձ Խորհրդարանին որ չորս տարուան շրջաններ պիտի ունենար, չափազանց լայն առանձնաշնորհումներ կը վերապահէր իրեն. ինք կը մնար պետ բանակին՝ պատերազմ կամ խաղաղութիւն վճռելու իրաւասութեամբ. ինք կ'անուանէր կամ պաշտօնանկ կ'ընէր նախարարները. առանց Խորհրդարանին հաշիւ տալու. կրնար տակաւին լուծել Խորհրդարանը, և իր ուզած ատենը միայն ընտրել նորը։ Եթէ լուծումը տեղի ունենար ելմտացոյցի վերաբերող անհամաձայնութեան մը պատճառաւ, Խորհրդարանին արձակումէն վերջ իրաւունք ունէր գործադրելու նախորդ շրջանին համար քուէարկուած ելմտացոյցը։

Հաւանական է որ այս կարգադրութիւնը կ'ընէր պարզապէս օտար դրամագլուխին մուտքը քաջալերելու համար, որովհետեւ դրամատէրներ՝ առաւելապէս խորհրդարանական երաշխաւորութիւն ընծայելու կարող երկիրներու կը շռայլեն իրենց դրամը։ Եւ կամ թերեւս Իշխանը չէր ուզած ետ մնալ Պալքանեան միւս Պետութիւններէն, որոնք Գարատաղէն շատ ու շատ ետքը միայն անկախութեան տիրացած ըլլալով հանդերձ, արդէն իսկ խորհրդարանական կազմ ունէին։ Ինչ որ ալ ըլլայ բուն պատճառը, իրողութիւնը սա է որ այդ սահմանադրութիւնը, մանաւանդ անոր հաստատած խորհրդարանական դրութիւնը, Իշխանին ակնկալած բարիքը չտուին, ընդհակառակը՝ միապետական կարգերու շնորհիւ տեւող իրերու նախանձելի վիճակը շրջեցին բոլորովին աննպաստ կերպով։ Այս յոռի արդիւնքին պատճառը սա է որ ժողովուրդը անպատրաստ էր սահմանադրական դրութեան։ Իշխանը մի միայն իր սերունդին մարդիկը նկատի առած էր. կը կարծէր մնալ նոյն յարգուած և գործելու բացարձակ ազատութիւն վայելող պետը. սահմանադրութիւնն ու խորհրդարանական

դրութիւնը լոկ արտաքին շպար մը, շքեղանք մը պիտի ըլլային վաղընջուց կարգերուն վրայ, ու չպիտի շրջէին զանոնք։ Եւ սակայն, իր ժամանակուան մարդոցմէն զատ կար նաև եւրոպական համալսարաններու մէջ կրթուող սերունդը որ արդէն իսկ յանձնուած էր աւելի ռամկավար իտէալներու և որ, սահմանադրական դրութենէն օգտուելով, պիտի աշխատէր էապէս ժողովրդապետական կարգեր հաստատելու երկրին մէջ։ Իշխանը որ իր «հոգիին զաւակը» կը հռչակէր այդ սահմանադրութիւնը, շուտով յուսախաբ եղաւ։ «Զաւակը» ըմբոստացաւ իր հոգիին դէմ։ Հա-

Գարատաղցի կամաւորներ

զիւ Խորհրդարանը բացուած, ճառերը ստացան այն աստիճան սանձարձակ ու ծայրայեղ բնոյթ մը որ իր հոգին խոցուեցաւ։ Յետոյ, իր նախարարները սկսան տարակարծիք գտնուիլ իրեն հետ՝ պետական իրերու մասին։ Անոնք յաճախ դիտողութիւններ ըրին նոյն իսկ իր սեփական արքունիքին ծախքերուն նկատմամբ և զանոնք կրճատելու աշխատեցան։ Յառաջդէմ կուսակցութիւնը՝ որ «Ազգային-ազատական» անունը առած էր և որուն պետն էր Պ. Ռատովիչ, շուտով իր կողմը շահեցաւ երիտասարդութիւնը, դարձաւ ընդդիմադիր հզօր տարր մը, միանգամայն դժգոհ ձգելով թէ՛ հիասթափուած Իշխանը և թէ մեծ ընտանիքներու պետերը, որոնք արդէն հաշտ աչքով չէին դիտած դեռ երէկ իրենց աւատական իրաւասութեանց ենթակայ մարդոց հետ հաւասար աստիճանի մը վրայ գալերնին։

Յուսախաբ Իշխանը շուտով ստիպուեցաւ ընտրել փրկութեան մէկ

հատիկ ճամբան։ Հասկցած էր թէ կանխահաս է սահմանադրութիւնը, որովհետեւ ո՛չ միայն չէր զօրացներ երկիրը, այլ ընդհակառակը կը տկարացնէր զայն. հետեւաբար՝ պէտք էր իրերը կարելի եղած չափով վերադարձնել իրենց հին դրութեան։ Այս վերադարձը անկարելի էր՝ առանց բուռն միջոցներու։ Իշխանը չընկրկեցաւ անոնց առջեւ, չխնայեց ո՛չ հալածանքը, ո՛չ ալ կամայական արգելքներն ու կարգադրութիւնները, ինչ որ իրեն դէմ հանեց երիտասարդ տարրն ու յառաջադէմ կուսակցութիւնը։ Շատ զարգացած Գարատաղցիներ ստիպուեցան տարագիր ապրիլ օտար երկիրներ, մանաւանդ Սերպիա, եւ պայքարիլ Իշխանին դէմ։

Այս ներքին պառակտման հետ զուգընթաց կ'երթար նաեւ Սերպիոյ հետ հակառակութիւնը։ Երկու համարիւն երկիրներուն մէջ այն կասկածը կար թէ փոխադարձաբար իրար կլանելու կ'աշխատին։ Աւելի կամ նուազ երեւակայական դաւադրութեանց յաճախանք մը գրաւած էր միանգամայն թէ՛ Չէթինեէի եւ թէ Պէլկրատի արքունիքները։ Նիքօլա իշխան մանաւանդ միշտ այն կասկածը ունէր թէ Գարաճօրճէվիչները, նոյն ինքն իր փեսան՝ Պէթար Թագաւորը՝ զինքը սպաննել տալ կ'ուզեն, Գարատաղը Սերպիոյ կցելու համար։ Եւ սահմանադրական կարգերու բարձումէն դժգոհ Գարատաղցի երիտասարդութեան գրկաբաց ընդունելութիւնը Սերպիոյ մէջ, բոլորովին կը զօրացնէր այս կասկածը։ Որքա՛ն հիմնաւոր էր այդ մտավախութիւնը, որքա՛ն մանաւանդ տեղի կար վրդովուելու իբր թէ իշխանին դէմ մահափորձ կատարելու համար Չէթինեէ մտցուած «պօմպա»ներու կասկածելի խնդրէն։ Իրողութիւնը սա է որ Իշխանը թէ՛ այդ կասկածէն եւ թէ՛ այդ ենթադրեալ դաւադրութենէն օգտուեցաւ՝ վերջնականապէս ջախջախելու համար «Ազգային-ազատական» կուսակցութիւնը, որուն պետը՝ Պ. Ռատօվիչ՝ 15 տարուան թիապարտութեան դատապարտուեցաւ իբր «մասնակից» դաւադրութեան։ Իր կուսակցութեան պատկանող բոլոր յայտնի մարդիկն ու շատ մը զարգացած երիտասարդներ նոյնպէս բանտերը նետուեցան կամ ստիպուեցան երկրէն հեռանալ։

Որքան ալ ծանր էին այս սխալները, նորէն չուտով դարմանուեցան։ Իշխանը աշխատեցաւ մոռցնել իր ձեռք առած բուռն միջոցները եւ տակաւ առ տակաւ մօտենալ իր ժողովուրդին։ Ծառայութիւնները զորս մատուցած էր Գարատաղեան հայրենիքին եւ որոնց յիշատակը ոչինչ կրնար ջնջել, բոլորովին դիւրացուցին այդ գործը։ Այս օրուան պատերազմին մէջ Իշխանին անձին շուրջը պոռթկացող խանդավառութիւնը, որուն կը մասնակցի բովանդակ ժողովուրդը, ապացոյց մըն է իր յաջողութեան։ Սերպիոյ հետ ծագած անհամաձայնութիւնն ալ կարգադրուեցաւ չուտով. առաջին մերձեցում մը եղած էր արդէն 1908ի տագնապին առթիւ, երբ Աւստրիա կուլ կուտար իրենց երկուքին ալ սիրական Պօսնա-Հէրսէքը։ Աւելի ետքը, իմաստուն խորհուրդներ լաւ ընդունելութիւն գտան թէ՛ Չէթինեէի եւ թէ Պէլկրատի մէջ, ու տակաւ կարելի դարձաւ արդի համախումբ գործակցութիւնը միեւնոյն նպատակին համար։ Նիքօլա Իշխան որ պատուական վեհապետի իր յատկութիւններուն կը միացնէ բանա-

տեղծի Թանկագին արժանիք մըն ալ, գրած է նաև ազգային տաամեր-գութիւն մը՝ Պաղխաննեռու Թագուհին, որուն հերոսուհին կ'ըսէ տեղ մը․

Օդապարիկով Հետազօտութիւն Խանրենէի շուրջը, Պուլկարներու կողմէ

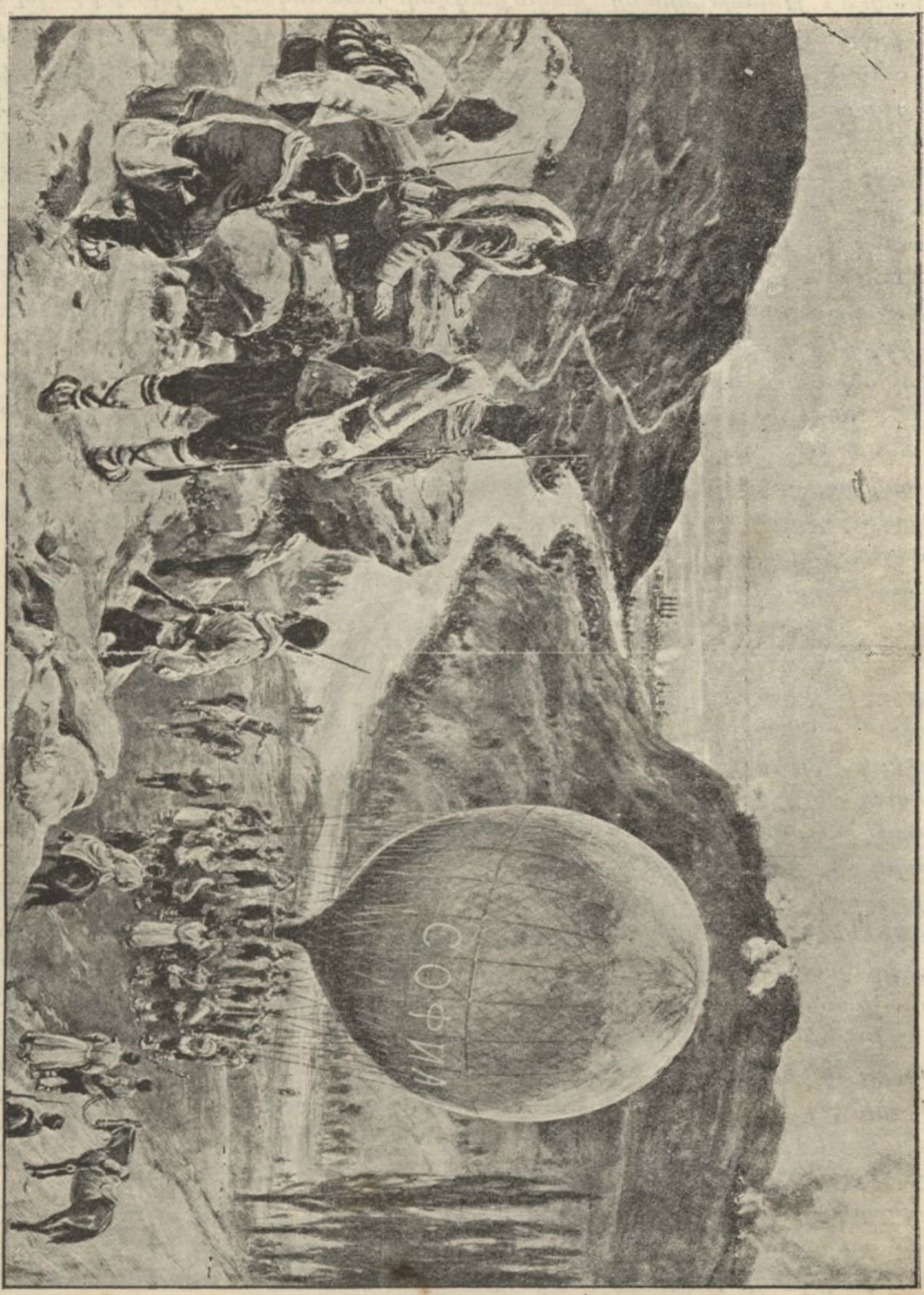

«Եթէ Սերպերը, Պուլկարներն ու Խրուաթները եղբայրաբար իրարու ձեռք տալին, և եթէ նկատի առնելով նաև իրենց դրացի Յոյներուն արժանիքը՝

բարեկամաբար ապրէին անոնց հետ, այսօր ուրիշ երգեր պիտի հնչէին Ողիմպոսէն մինչև Տրավա։ Բայց, աւա՜ղ, ատելութիւնն է որ կը յաղթանակէ»։ Խորաթափանց քաղաքագէտը մատնող այս սրտայոյզ ըղձանքին իրականացման՝ անշուշտ ինք մանաւանդ պիտի տենչար ու աշխատէր։ Նոյն ատեն՝ կը շարունակէր նաև բարելաւել իր երկրին միջազգային դիրքը, լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակելով բոլոր այն տէրութեանց հետ՝ որոնց բարեկամութիւնը ո՛ և է կերպով կրնար օգտակար դառնալ Գարատաղի։ Եօթանասնական թուականներուն իրեն բաւարար երեւցող հողը տակաւ կը սկսէր պզտիկ գալ. աշխատութիւնը շուտով գրաւած էր երբեմնի կոյս վայրերը. անտէր հող չկար. և աշխատելու անհամբեր նոր բազուկներ հասած էին, որոնց հողը կը պակսէր։ Իշխան Նիքոլա հողին մանաւանդ կարեւորութիւն կուտար, առաւելապէս անկէ կ'ակնկալէր իր ժողովուրդին քաղաքակրթական յառաջդիմութիւնն ու ազնուացումը։ Իր մտածման ճշդութիւնը հետզհետէ պիտի ըմբռնենք, աչքի առջեւ բերելով մեր սեփական երկրին Քիւրտերը։ Անոնց ամէնքն ալ աւազակ չեն. կայ հանդարտ ու բարեբարոյ մաս մը, թալանի և ամէն տեսակ բռնութեանց անընդունակ. որ շատ հաշտ կ'ապրի իր դրացի ժողովուրդներուն հետ։ Հողագործ Քիւրտն է ասիկա, աշխատութեան լծուած, ճակտի քրտինքով, — հէլալ վաստակով, — ապրելու սովորած և աշխատութեան վարժութեամբ ազնուացած։ Մինչդեռ աւազակ Քիւրտը բնաւ գործ չունի հողի տատանքին հետ և անքաժան կը մնայ իր զէնքէն, որովհետեւ ստիպուած է հարստահարութեամբ ապրիլ։ Ալպանացիք — Եւրոպական Թուրքիոյ Քիւրտերը, — նոյն բանն են։ Մեր ազգն անգամ այս մասին շատ թելադրիչ օրինակ մը կ'ընծայէ։ Հայաստանի, նոյնիսկ Կիլիկիոյ անդորր, մեղմ բարքեր ու սովորութիւններ ունեցող, խաղաղ, աշխատութեան սիրահար և իրենց ազնիւ յատկութիւններով ծանօթ Հայերուն բաղդատմամբ՝ Զէյթունցիք անզուսպ և սակայն բարբարիկ մնացած են, զէնքը չեն ձգեր ձեռքերնուն. ու չեն ալ կրնար խաղաղ ապրիլ. հողի և առհասարակ ամէն տեսակ աշխատութեան անընտելութիւնն է ասոր գլխաւոր պատճառը։ Զուրկ են ընդհանուր Հայերու ազնիւ յատկութիւններէն, որովհետեւ այդ յատկութիւնները արդիւնքն են աշխատելու վարժութեան, որ իրենց համար անսովոր բան մըն է։

Իշխան Նիքոլա՝ հողային նոր ծաւալմանց տենչալու ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէր. հողէն, աշխատելու հնարաւորութենէն զրկուած Գարատաղցին որ այլ եւս չէր կրնար աւազակ մը ըլլալ, ստիպուած՝ կը գաղթէր որպէս զի ապրի. և գաղթականութիւնը բարիք մը չէր Գարատաղի պէս պզտիկ ժողովուրդի մը համար։ Փառասիրական նկատումներէ անկախաբար՝ Գարատաղը աշխարհակալութեան ճամբուն մղող ուրիշ կենսական պատճառ մըն ալ կար ուրեմն։ Իշխանը երկար ատեն բանակցեցաւ Թուրք կառավարութեան հետ՝ կանոնաւորելու համար Պոյանա գետին ընթացքը՝ զոր Տրին գետին քշած աւազները կը խափանէին։ Եթէ այդ գործը գլուխ հանուէր, Շքօտրա լիճին մակերեսը պիտի իջնէր և շատ յուռթի հողեր որոնք այսօր ջրողող կը մնան, մշակութեան տրամադրելի

պիտի դառնային ։ Թուրքիա սակայն ականջ չկախեց, և ատով աւելի քաջալերեց Գարատաղի մէջ անհրաժեշտաբար ծագող երկրակալական ըղ-

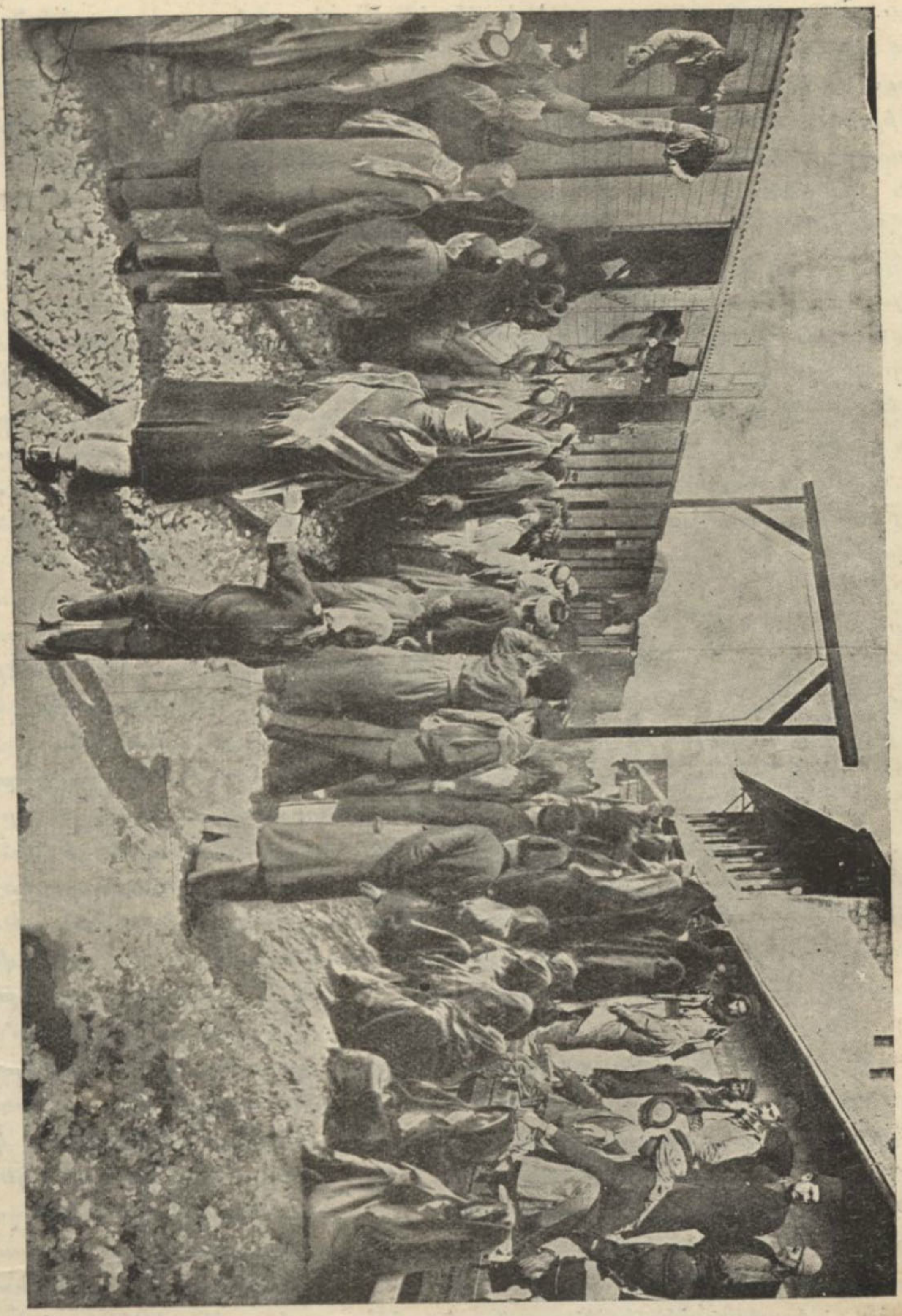

Դամասկոսի Թուրք պահեստիները ճամբայ կ՚ելլեն դէպի Պոլիս

ձանքը ։ Փորձանքը քիչ մը չափազանց առատ է միշտ այս երկրին գլխուն, բայց եթէ խորը փնտռենք, պիտի տեսնենք իսկոյն որ առաւելապէս իր վարիչներն են որ զանոնք կը հրաւիրեն ։

Չմոռնանք նաև քաղաքական իմաստութեան այն փայլուն ապացոյցն ալ զոր Նիքօլա իշխան տուաւ վերջին տարիներու ընթացքին, սիրաշահելով և իր ժողովուրդին հետ եղբայրացնելով Ալպանացւոց ամէնէն ահարկու ու ռազմասէր տարրը՝ կաթոլիկ Մալիսօրները, զորս Ժէօն-Թիւրքերու անհնարին սխալութիւնը վերջնականապէս Գարատաղի գիրկը նետեց։ Մեծ յաղթանակ մըն էր ասիկա Գարատաղի համար։ Մալիսօրները իրական ոյժ մր կը ներկայացնեն, և ներկայ պատերազմին մէջ թանկագին օժանդակներ եղան Գարատաղի համար։ Անոնց Օսմ. հայրենիքէն բաժանումը սոսկ Թուրքիան չհարուածեց. կորուստը աւելի դառն եղաւ Գերման տարրին համար, որովհետև երկար ատենէ ի վեր Աւստրիա կը ջանար իր կողմը շահիլ իրեն հետ միևնոյն դաւանանքը ունեցող այդ կաթոլիկ տարրը։ Իր դրամով և իր բրօպականտով Թուրքիայէն անջատուած այդ ոյժը գնաց ձեռք ձեռքի տուաւ Սլաւ տարրին հետ, հետեւաբար՝ խոչընդոտ մըն ալ ինք դարձաւ Գերմաններու դէպի Արեւելք յառաջխաղացութեան դէմ։ Աղքատիկ Գարատաղը որ ինքզինքը չէր կրնար ապրեցնել, երկար ամիսներու ընթացքին կերակրեց բոլոր Մալիսօրները, և իր ժողովուրդին նեղ եկող պզտիկ երկրին մէջ հանգիստ ապաստան ընծայեց անոնց։ Այս դժնդակ զոհողութիւնը սակայն ոչինչ էր՝ բաղդատմամբ ձեռք բերուած խոշոր արդիւնքին։

Իշխան Նիքօլա՝ մեծագոյն վեհապետներու յատուկ իմաստութիւնն ալ կը մարմնացնէր։ Եւ անշուշտ այդ է պատճառը որ երբ երկու տարի առաջ ինքզինքը հանդիսաւորապէս թագաւոր հռչակեց Չէթինեէի մէջ, անգամ մըն ալ ոտնակոխ ընելով Պերլինի անիրաւ Դաշնագիրը, ոչ մէկ տէրութիւն բողոքի ձայն մը հանեց. որովհետև արքայական թագը էապէս իրեն արժանի գլուխ մը կը պճնէր։ Աննշան Չէթինեէն արտակարգ տօնայթի և հանդիսաւորութեան վայր մը դարձաւ այդ նշանաւոր օրը։ Համեստ ու պարզուկ պալատը որ հազիւ թէ անպաճոյճ զօրանոցի մը տպաւորութիւնը կը թողու, իր խոնարհ երդիքին տակ հիւրընկալած էր Պուլկարիոյ Ֆէրտինանտ Ցարն ու գահաժառանգ Պօրիս իշխանը, Իտալիոյ Թագաւորն ու Թագուհին (աղջիկ Նիքօլա Թագաւորին), Ռուսիոյ Նիքօլա-Նիքօլայէվիչ Մեծ-Դուքսն ու դքսուհին (նոյնպէս աղջիկ Նիքօլա Թագաւորին), Սերպիոյ գահաժառանգ Աղեքսանդր իշխանն ու իր քոյրը՝ Էլէն (երկուքն ալ թոռ Նիքօլա Թագաւորին)։ Օգոստափառ հիւրերու այս շքախումբին մէջ կը գտնուէր նաև յայտնի պետական անձնաւորութիւն մը, Հիւսէյին Հիլմի փաշան որ Թուրքիան կը ներկայացնէր։ Ի՞նչ կը մտածէր արդեօք այդ հանդիսաւոր օրը, Թագակիր ծերունի վեհապետին և միւս նշանաւոր հիւրերուն շողշողուն հաւաքոյթին մէջ։ Եւ կամ այսօր, երբ Պալքանեան Զինակցութեան անակնկալը այս աստիճան խոր ապշութեան մատնած է բովանդակ աշխարհը, մանաւանդ Թուրք պետական աշխարհը, Հիւսէյին Հիլմի փաշա կը խորհի՞ արդեօք թէ 1910ի այդ անմոռանալի օրը՝ Չէթինեէի արքայական պալատին մէջ եղած ընտանեկան գումարումը ուրիշ բան չէր, այլ դաշնի մէկ նիստը կնքուելու վրայ եղող Պալքանեան Զինակցութեան։ Անտեղ՝ Գարատաղի հետ էին Պուլ-

կարիա և Սերպիա․ այնտեղ էին մանաւանդ Պալքանեան Զինակցութեան երկու մեծագոյն հովանաւորիչները, Իտալիա՝ իր Թագաւորով, և Ռուսիոյ արքունիքը՝ Նիքօլա-Նիքօլայէվիչ Մեծ-Դուքսով․․․

Տաժանքով և շատ ուշ իրականացաւ Ցունաստանի վերազարթնումը։ Իր մէջ մանաւանդ քաղաքական կուսակցութեանց և ամէն տեսակ ամբոխավարներու հրահրած կիրքերը ամէնէն աւելի սպանիչ դարձուն երկրին համար։ Երկար ժամանակ Ցունաստան նշանակութիւն անգամ չունեցաւ իբր կազմակերպեալ պետութիւն։ Անկախութեան պատերազմի շրջանին Ցունաստանն էր միշտ, ուր անուանական կարգապահութեան մը թափանցիկ շպարին տակ կատարեալ անիշխանութիւն մը կը տիրէր, և ուր ամէն մարդ հրամայող ու հնազանդող էր միանգամայն, օրուան բերմունքին համեմատ։ Հակառակ անոր որ կանուխ ազատագրուած էր և զերծ կը մնար իրմէ շատ ետքը անկախութեան տիրացած Պալքանեան Պետութիւններու սպառնացող վտանգներէն, անոնցմէ աւելի յետադէմ եղաւ գրեթէ ամէն բանի մէջ։ Պոռչտուն, սնամէջ, աւելի խօսքի ու շարժուձևերու քան գործքի հայրենասիրութիւն մը որ տեսակ մը հայրենասպանութիւն էր, Հէլլէններուն մեծագոյն արդիւնքը եղաւ վերականգնութեան ճամբուն մէջ։ Իրենց քաղաքական մարդիկը տարիներ ու տարիներ սոսկ շաղակրատելով ծառայեցին երկրին․ և այն կուսակցութիւնները որոնք զանոնք կը հովանաւորէին, աւելի իրենց ջոջերուն անձնական փառասիրութիւնն ու հաշիւները փրկելու քան հանրային բարիքին ծառայելու համար կազմուեցան ու տեւեցին։ Բանակը նոյնպէս յանձնուեցաւ այդ քաղաքական հոսանքներուն, դարձաւ հլու գործիք մը ամբոխավարներու ձեռքին մէջ, օր մը մէկուն, օր մը միւսին նկատումներուն ծառայեց, ներքնապէս պառակտուած ու բաժան բաժան, կազմալուծուեցաւ, քայքայուեցաւ անզգալաբար․ և երբ տագնապի օր մը, 1897ին, հայրենիքը պէտք ունեցաւ իրեն, ուրիշ բան չկրցաւ ընել այլ միայն փախչիլ, փախ-

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍԱՎՕՖ
Սպարապետ պուլկար բանակին

չիլ, դարձեալ փախչիլ, առանց կռուի լքելով այն տեսակ դիրքեր ուր իրենց փառապանծ նախնիքը ափ մը մարդով ահագին բանակներու արշաւը խորտակած էին։ Եւ ահա յանկարծ անկախութեան կռիւներու հերոսական Էլլադան արթնցաւ զարհուրելի մղձաւանջով մը. բանակ չունէր, և Էտհէմ փաշայի յաղթական զօրաբաժիններուն առջև՝ ճամբան

Թեսալիոյ Թամբէի հովիտը ուրկէ անցաւ Հելլէն բանակը

բաց էր մինչև Աթէնք։ Եթէ չըլլար եւրոպական տէրութեանց միջամտութիւնը, ոչինչ պիտի կրնար արգիլել Թրքական դրօշին ծածանումը Հէլլէնականութեան մայրաքաղաքին վրայ։

Պերլինի Դաշնագրէն աւդին՝ ուր ինք ալ յուսախաբ մնացած էր, ինչպէս Թուրքիայէն անջատուած բոլոր ազգերը, Յունաստան յանձնուե-

ցաւ իր ոյժերէն վեր մեծամտութեանց, և այն քիչ մը կենսունակութիւնը զոր իր ներքին տագնապներուն մէջ կրնար տրամադրել, վատնեց այդ մեծամտութեանց սիրոյն։ Տարիներ անցան ապարդիւն, և արդէն իսկ ձեռքը ունեցած երկիրն ալ չկրցաւ կարգի կանոնի բերել ու քիչ շատ բարգաւաճ դրութեամբ մը բախտաւորել։ Եթէ չըլլային իր բարերարները, որոնք արտասահմանի մէջ իրենց շահած դրամը մեծ մասամբ հայրենիքին կը նուիրէին, Յունաստան մշտապէս սնանկ վիճակի մը պիտի ենթարկուէր։ Անոնց շռայլ նուէրներուն շնորհիւ, իրարու յաջորդող կառավարութեանց գործը կը դիւրանար. և երկիրը կ'ազատէր խոշոր զոհողութիւններէ որոնք անհրաժեշտ էին իր կեանքի պայմանները տանելի դարձնելու համար, և որոնց սակայն չպիտի կրնար տոկալ՝ իր տարապայման աղքատութեան պատճառաւ։ — «Ինչ որ առաջին այցելութեան մը միջոցին Աթէնքի մէջ նշանակելի պիտի երեւայ, գրած է մեր ողբացեալ Տիգրան Երկաթը, սա է որ՝ իւրաքանչիւր քայլի եկեղեցիներ, կիմնազիոններ, հիւանդանոցներ, մատենադարաններ, թատրոններ, արձաններ, մինչեւ անգամ ժամացոյցներ, նոյն իսկ մարմարեայ սալայատակները զորս կը կոխկրտես, կը յիշեցնեն նուիրատուներու անուններ, Զապպաս, Ավէրոֆ, Սինկրոս. Վալիանօս, Սինաս...։ Երբոր աչքէ անցընես Աթէնքի եղած այս շքեղ ու անհամար նուէրները, այլ եւս ոչինչ կը մնայ որ կարենայ քեզ յանկուցանել...։ Լոկ Աթէնքի եղած վերջին նուէրներուն մէկ վիճակագրութիւնը ցոյց կուտայ թէ հարուստ Հէլլէնները աւելի քան 20 միլիոն նուիրած են անոր՝ հանրային հաստատութեանց համար։ ... Անբերրի ու չոր Յունաստանը՝ խստամբեր, կորովի ու գործունեայ մարդոց սերմնարան մըն է։ Ծովը որ կուգայ իրենց խարակները կը ծեծէ, զիրենք կը փոխադրէ դէպի աւելի կամ նուազ հեռաւոր շահաստաններ, և անոնց մէջ կը կիրարկեն այն գործունէութիւնը որով օժտուած են իրենց ճկուն մարմինն ու ճարտար իմացականութիւնը։ Օտար երկրի մէջ կը յաջողին իրարու զուգելով չարքաշութիւնն ու յանդգնութիւնը, որոնք Հէլլէն ցեղին գլխաւոր առանձնայատկութիւններն են։ Փոթորիկին դիմակալելու վարժուած նաւորդներ ըլլալով, չեն վախնար վաղորդայնէն, ու գործի, ինչպէս նաւարկութեան և յաճախ քաղաքականութեան մէջ կը սիրեն բոլորը վտանգել բոլորին համար։ Երբոր կը հարստանան, անձնասէրներու անձուկ վայելքներուն չեն յանձնուիր։ Ընդհակառակը, հաճոյք կը զգան իրենց հայրենակիցներուն տալով լաւագոյն մասը այն հարստութեան զոր շահած են. շռայլութիւններով չեն վատներ զայն, այլ կը վերածեն տեւական ու բարեսէր գործերու. Իրենց հարըստութիւնը այս աստիճան առատաձեռնութեամբ հայրենիքին տալով՝ կ'ապացուցանեն թէ բացարձակ հաւատք մը ունին Հէլլէնականութեան և համբաւներու յաւերժացման վրայ։ Միշտ պէտք կը զգան ինքզինքնին ժողովուրդին գնահատութեան առարկայ դարձած տեսնելու։ Կը փղձկին երբ դրուատուին, կամ երբ իրենց անունը արձանագրուած կը տեսնեն մարմարին վրայ, և կամ սիրով ու յարգանքով կը շրջապատուին։ Կենդանույն ու կամովին կը պատրաստեն իրենց համբաւը որ պիտի ապրի

իրենցմէ եւքն ալ ։ Հարաւստին քով՝ իր ինչքը ընդհանուրին բարիքին զոհելու պարտականութեան գիտակցութիւնը այնքա՛ն զօրաւոր է, որքան երիտասարդներուն քով՝ հայրենիքին համար մեռնելու պատրաստակամութիւնը» ։ Ասիկա՝ Թուրքեւհելլէն պատերազմէն առջի վիճակն է. անկէ

Օսմ. զինուորական օթօմօպիլը արշաւի միջոցին

ետք մանաւանդ նուէրները եղած են աւելի բազմաթիւ, մանաւանդ աւելի գործնական, երկրին գլխաւոր և ամէնէն անմիջական կարօտութիւնները նկատի առնուելով ։ Այս պատերազմին մէջ՝ ծովու վրայ գերակըշռութիւնը զոր կը վայելէ և որ այնքա՛ն դիւրացուց Պալքանեան զինակից Պետութեանց յաղթանակը, Յունաստան կը պարտի իր Ավէrօֆ զրահաւորին, որ միակ մարդու մը՝ համանուն բարերարին նուէրն է ։ Եւ միայն

Աթէնքը չէ՛ր այդ բարերարներէն օգտուող. օտար երկրի մէջ հարստացած իւրաքանչիւր Յոյն՝ բարիքի տուրքը մայրաքաղաքին ընծայելէ վերջ, իր ծննդավայր քաղաքը, աւանը, կամ նոյնիսկ գիւղը կը նպաստաւորէր հանրօգուտ հիմնարկութիւններով ու հոյակապ շէնքերով։

Ժողովրդական աղօթք՝ պուլկարական զէնուց յաջողութեան համար

Երկիրը սակայն շատ աղքատ էր և ըմբոստ՝ ինչպէս իր բնակիչները։ Մշակութեան լաւագոյն դրութիւնները ի զուր պիտի փորձուէին այնտեղ. արդիւնքը երբեք չպիտի վարձատրէր տարուած հոգն ու տատանքը։ Ընդարձակման տենչը՝ Յունաստանի համար՝ սոսկ ազգային փառասիրու-

թեան արդիւնք չէր, ինչպէս կը մեկնուէր իր մեծամիտ ժողովուրդին կողմէ, այլ կեանքի անհրաժեշտ պահանջ. հողէն զրկուած Յոյնը կը ստիպուէր գաղթել. և որքան ալ գաղթականութեան մէջ ոչինչ կրնար իրեն մոռցնել տալ իր հայրենիքը, կրկին շահածը մեծագոյն մասամբ կը վատնէր ապրած երկրին մէջ։ Յունաստան՝ զաւակներուն աշխատութեան արդիւնքէն զրկուած՝ չէր կրնար իր տնտեսական դրութիւնը քիչ շատ նախանձելի վիճակի մը ենթարկել։ Դարձեալ Տիգրան Երկաթ կը պատմէ տեսակցութիւնը Յոյն գիւղացիի մը և ուսուցչի մը, որուն հետ պտոյտի ելած էր Աթէնքի դաշտին մէջ. «Այս հողը ապերախտ է, եղբայր, կ'ըսէ գեղջուկը. Յոնիոյ մէջ, Մակեդոնիոյ մէջ չափ մը ցորեն կը ցանես և տասը չափ կը քաղես. այստեղ՝ չափ մը ցորենը հազիւ երկու կամ երեք ափ կուտայ։ Անդին՝ տասը չափը ստանալու համար՝ հունտը կը ցանեն և այլևս բնաւ չեն զբաղիր անով. իսկ այստեղ՝ անդադար հողը կը քրքրենք, կը փորենք, անվերջ կ'աշխատինք»։ Ուսուցիչը կը պատասխանէ. — «Այն մարդը որ ճիգ չըներ, կը յուլանայ։ Իր ցորենը մինակը կը բուսնի, բայց իր բազուկները կը տկարանան և սնունդով ծանրաբեռնուած իր ստամոքսը զինքը կը նեղէ։ Հողին հետ մշտատև կռուի մը մէջ ապրելուդ համար քու մարմինդ ճկուն դարձած է և երկաթեայ կազմուածք մը ունիս՝ որովհետև շատ քիչ սնունդ միայն կ'առնես։ Դուն ոչ մէկ բանէ կը վախնաս։ Եթէ վաղը Թուրքը յայտնուի, դուն առանց վարանելու անոր վրայ պիտի յարձակիս։ Դուն ազատ մարդ մըն ես, մինչդեռ Յոնիոյ քու եղբայրներդ գերիներ են»։ Ասոր վրայ, գիւղացին՝ «Շիտակ խօսեցար, տասքալօս», կ'ըսէ և ուրախութեամբ կը վերսկսի իր աշխատանքը։

Քիչ ետքը՝ 1897ն է, ուր Թուրքը իրօք պիտի յայտնուէր. և սակայն՝ չարչարագին աշխատութեան մը շնորհիւ զօրացած «ազատ» Յոյնը չպիտի կրնար պսակել տասքալօսին վստահութիւնը։ Յաղթական Թուրք բանակները, հակառակ անոր որ Հելլէնականութեան սրտին իսկ կը սպառնային, իրենց առջև ոչ մէկ արգելք պիտի գտնէին։ Պատճառը պարզ է։ Աղուոր ժողովուրդ մը և աղուոր ալ աւանդութիւններ ունեցող այդ երկրին մէջ՝ վարիչներուն ապիկարութիւնը ամէն բան քայքայած, լղրճած, տկարացուցած էր. և վարիչներուն յոռի օրինակը կազմալուծած էր նաև ժողովուրդը։ Հելլէն տարրը տակաւ առ տակաւ կորսնցուցած էր իր թանկագին յատկութիւնները. երբեմն գործքով հերոս էր, հիմայ դարձած էր խօսքով միայն հերոս։

97ի դժբախտ պատերազմը դաս մը չեղաւ նորէն. Ներքին քաղաքական պայքարները մնացին վառ, անիշխանական վիճակը յարատեւեց աւելի վատ պայմաններով. ո՛չ քաղաքական, ոչ ալ զինուորական իշխանութիւնները կրցան անհրաժեշտ հեղինակութեան տէր մնալ՝ իրենցմէ ակնկալուած բարիքը գոնէ պզտիկ չափով մը իրականացնելու համար. իրենք իսկ անկարգապահութեան օրինակներ էին իրենցմէ աւելի ստորադասներուն աչքին։ Նոյն իսկ Թագաւորը երբեք չունեցաւ ա՛յնքան հեղինակութիւն որ կարենար հոգ չէ թէ ձեւական պատկառանք մը պա-

հել և իր յարգանքը պարտադրել. որովհետև իր ընտանիքն ալ Ներքին միութենէ զուրկ էր։ Շատ հեղ՝ քաղաքային պաշտօնէութիւնը, ինչպէս զինուորականը, մինչև անգամ հասարակ ժողովուրդը՝ Թագաւորին դէմ արտայայտուեցան ամենաբուռն կերպով, և այս դժգոհութիւնը երբեմն այն աստիճան սուր հանգամանք ստացաւ որ գահընկեցութեան կամ գահէ հրաժարելու խօսքեր դարձան։ Դժգոհութիւն կար մասնաւորապէս

Գարատաղի և Գոսօվայի սահմանները

արքայական իշխաններուն դէմ, որոնք բանակին ու Նաւատորմին գլուխը կը գտնուէին, և իրենց շուրջը հացկատակներու խամարիլլաներ ստեղծած՝ պաշտօնի տիրացման ու նաև բարձրացման ամէն ճամբայ փակեր էին բոլոր անոնց առջև՝ որոնք արժանիք ունենալով հանդերձ չէին գիտեր քծնելու, սողոսկելու, հաճոյ երևալու արուեստը։ Այս տխուր դրութիւնը՝ որ տակաւ պետական անխախտ սիսթէմի մը կը վերածուէր. մինչև ապըստամբութեան մղեց բանակը, և Աթէնք ողբալի դէպքերու թատերավայր մը դարձաւ։

Յունաստանի համար դժբախտութիւն մըն ալ Կրետէի հարցը եղաւ։ Իրենց յամառ, զմայլելի հերոսութեամբ ու Եւրոպական Տէրութեանց աջակցութեամբ Թուրքիոյ լուծը թօթափած այդ անզուսպ կղզեցիները, ան-

Թրքական Կարմիր Մահիկի զինուորներ

խորտակելի կամակորութեամբ մը միշտ աչքերնին չբաժնեցին Մայր Հայրենիքէն, ինչպէս ան ալ աչքը չէր բաժներ իրենցմէ։ Երկար ատենէ ի վեր Հելլենականութիւնը կը գործէր Կրետէի մէջ։ Յունաստանի ազատագրութենէն վերջ մանաւանդ, այդ գործունէութիւնը սիսթէմաթիք հանգամանք առած էր։ Էլլադայի երբեմնի յեղափոխական կազմակերպութիւնը՝ «Էթնիքի Էթէրիա»ն որ ազատագրութենէն վերջ՝ Հելլենականութեան «Մեծ Գաղափար»ին (Մէկալի Իտէա) իրականացման նուիրուած էր, յատուկ կազմակերպութիւններ կը պահէր Կրետէի մէջ և անընդհատ բրօբականտ կը մղէր կցման դատին ի նպաստ։ Արդէն Յունաստանի միացումը՝ Կրէտէի համար տիրական պահանջ էր՝ Թրքական բռնութեանց պատճառաւ որոնք մեծապէս կը դիւրացնէին Աթէնքի գործակալներուն պաշտօնը, հետըզհետէ կղզեցիներուն քով աւելի անդիմադրելի դարձնելով Օսմ. Կայսրութեան լուծը թօթափելու ըղձանքը։ Բոլոր կղզիներուն մէջ՝ Կրետէ բացառիկ դիրք մը ունէր. մինչդեռ միւսները՝ Թրքական տիրապետութեան տակ գտնուելով հանդերձ՝ էապէս հելլէն երկրամասեր մնացած էին, առանց իսլամ բնակչի, որով Թուրքիոյ լուծը չէին իսկ զգար, ընդհակառակը՝ Կրետէ մասամբ իսլամ էր, և իր մէջ գտնուող Մահմէտականներուն պաշտպանութեան համար Պոլսոյ կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոցները շատ մօտէն իրեն զգալի կը դարձնէին Թրքական լուծը։

Մինչև 1868ի Ֆէրմանը՝ որ շարք մը բարենորոգումներ կը խոստա-

նար, Կրետէ մշտակայ թատերավայր մըն էր արիւնալի դէպքերու և ընդհարմանց. կղզիին Իսլամներն ու Յոյները անընդհատ իրար կը ջարդէին, և Թուրք զօրքն ալ պարապ չէր կենար: 1868էն ետք, իրերը չփոխուեցան: Թուրք կառավարութիւնը 1868ի բարենորոգմանց Ֆէրմանը գործադրեց ճիշտ այն եղանակով՝ որով քառորդ դար վերջ պիտի գործադրէր Հայաստանի բարենորոգմանց միւս Ֆէրմանը, այսինքն բնաւ չգործադրելով: Այդ վիճակը, ինչպէս յայտնի է, առաջ բերաւ 1897ի պատերազմը, ուրկէ սակայն Յունաստան դիւրաւ կրնար խուսափիլ, քանի որ, դեռ թշնամութիւնները չսկսած, տէրութիւնները ինքնավարութիւն ձեռք բերած էին Կրետէի համար: Եթէ կղզին զրկած իր զօրքերը ետ քաշէր և վերջ տար Թեսալիոյ սահմանագլուխին խլրտումներուն, Յունաստան պարտութեան անպատեհութիւններէն պիտի ազատէր ինքզինքը, և չպիտի բռնադատուէր Թուրքիոյ վճարելու պատերազմական տուգանք մը, որուն պատճառաւ ստիպուեցաւ իր ելևմուտքը եւրոպական հակակշռի ենթարկել, կերպով մը՝ դադրիլ իրապէս անկախ երկիր ըլլալէ ու տէրութեանց խնամակալութեան տակ մտնել: Իր վարիչները չկրցան հասկնալ թէ Կրետական հարցը տակաւին այնքան հասունցած չէր որ իրականանար կղզիին

Պուլկարական Կարմիր Խաչի զինուորներ

իւրացումը: Պիտի գար ատեն մը ուր ատիկա կարելի պիտի դառնար առանց նոյն իսկ զէնքի դիմելու: 1897ին դեռ շատ կանուխ էր. յետոյ Յունաստան շատ ալ գէշ չափած էր իր ոյժերը: Հակառակ եւրոպական

տէրութեանց խրատներուն՝ սուրը պատեանէն կը հանէր այն յոյսով թէ բովանդակ Հէլլէն տարրը ոտքի պիտի ելլէ իրեն հետ. թէ Եպիրոս, Մակեդոնիա, նոյն իսկ Ալպանիա պիտի ապստամբին. կը յուսար նոյն իսկ թէ Օսմ. Կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ գտնուող աւելի քան 300,000 Յոյները կրակի պիտի տան Պոլիսը: Զենք մոռցած այն ողորմուկ վիճակը զոր այս վերջինները պարզեցին Պոլսոյ մէջ. ո՛չ միայն զայն կրակի չտուին, այլ նոյն իսկ իրենց գլխարկները նետելով սկսան ֆէս կրել: Յունաստան նոյնքան յուսախաբ մնաց նաև միւս Հէլլէն տարրերէն. Եպիրոսի մէջ միայն մաս մը Յոյն Ալպանացիներ միջոց մը սիրտ տուին իրեն՝ յանուն Հէլլէնականութեան ապստամբութեան դիմելով, սակայն ատիկա վաղանցուկ ու չափազանց սահմանափակ շարժում մը եղաւ, և Խոհէմ փաշա շուտով լրացուց Հէլլէնականութեան հիասթափումը: Հազիւ թէ Յունաստանի Թագաւորին երկրորդ զաւկին՝ Եէորիոս իշխանին՝ ինքնավար Կրէտէի կառավարիչ նշանակուիլը կրցաւ ամոքել իրենց դառնութիւնը, մինչդեռ միւս կողմէ՝ Պալքանեան աւելի խոհեմ ու համբերող երկու պետութիւնները՝ Սերպիա և Պուլկարիա՝ առիթէն օգտուելով, ի վնաս Հէլլէն տարրին նոր առանձնաշնորհումներ ձեռք կը բերէին, առաջինը Քոսօվայի նահանգին, և երկրորդն ալ Մակեդոնիոյ մէջ:

97էն վերջ՝ մինչև արդի պատերազմը՝ Կրէտէ շարունակեց փորձանք մը մնալ Յունաստանի համար: Հէլլէն պետութեան հետ կցումը թերևս իրեն այնքան ալ նպաստաւոր չէր: Այն բացառիկ վարչութեամբ որով Մեծ Տէրութիւնները օժտած էին զինքը, կրնար աշխարհի երջանկագոյն երկիրներէն մէկը ըլլալ. յետոյ՝ աղքատիկ Յունաստանը, կցման մը պարագային, պիտի քշէր տանէր իր հասոյթներուն կարևորագոյն մասը. կցումը տնտեսապէս մանաւանդ վնասաբեր պիտի դառնար Կրէտէի. խնդիր էր նոյն իսկ թէ յունական վարչութեան ենթարկուելէ վերջ՝ Կրէտացիք պիտի վայելէի՞ն այն բացարձակ ազատութիւնը զոր Եւրոպական Տէրութեանց ստեղծած դրութիւնը կը շնորհէր իրենց: Բոլոր այս նկատումները անշուշտ չէին կրնար խուսափիլ Կրէտէի հանրային մարդոց ուշադրութենէն, որոնք ընդհանրապէս աւելի իմաստուն էին քան բուն իսկ Յունաստանիները: Սակայն Կրէտէի համար՝ կցումը պատմական պահանջ մըն էր, այն անողոք ու անդիմադրելի անհրաժեշտութիւններէն որոնց առջև տեղի կու տան ամէն հաշիւ ու նկատում, և որոնց սիրոյն ժողովուրդներ մինչև անգամ իրենց բախտը կը վտանգեն՝ ճակատագրական համակերպութեամբ մը: Մնաց որ Հէլլէնականութիւնը բոլորովին աշխարհակալած էր Կրէտէի Յոյն բնակչութիւնը. հակառակ ամէն բանի, հակառակ նոյն իսկ իրենց սեփական շահուն, անոնք միշտ պիտի տենչային կցման, և այդ իտէալին իրականացման պիտի նուիրուէին, ինչպէս նուիրուեցան ալ: Տարակոյս չկայ որ աւելի արագ և աւելի ապահով կերպով մը այդ իտէալին պիտի ժամանէին, եթէ երբեք Հէլլէն կառավարութիւնը ինքզինքը քիչ մը աւելի արժանի դարձնէր Եւրոպայի համակրութեան, իր սեփական արժանիքներուն նկատմամբ դրական վստահութիւն մը գոյացնել տալով: Քաօսը՝ որուն վերածուած էր Յունաստանի ներքին վար-

չութիւնը, դեռ շատ ու շատ հեռու էր այդ երաշխաւորութիւնը ընծայելէ։

Կրէտէի կցումը մասամբ պիտի փրկէր Յունաստանի տնտեսական դրութիւնը. քոյր կղզին՝ ատկէ առաջ՝ քաղաքական փրկութեան պարգեւն էր որ ընծայեց Մայր Հայրենիքին, անոր նուէր տալով իր ամէնէն նշանաւոր զաւակը, Պ. Վէնիզէլոսը, որ ճշմարիտ վերանորոգիչը դարձաւ հերուան քայքայուած, կազմակերպութենէ ու զօրութենէ զուրկ Յունաստանին, ու նոյն ատեն լաւագոյն աշխատաւորներէն մէկը Հելլէնականութեան դատին, քանի որ իրմով, սոսկ իրմով՝ իրականացան Յոյներու այսօրուան յաղթանակները, որոնք անսահման շահ կը բերեն Հելլէնականութեան դատին։ Տասնեակ մը տարիներ առաջ անյայտ այս մարդը՝ եւրոպական դիւանագիտութեան ամէնէն նշանաւոր դէմքերէն՝ մէկն է այսօր, և իրաւամբ։ Չորս տարի հազիւ կայ իր պաշտօնի անցնիլը, բայց այդ կարճ ժամանակը բաւած է իրեն՝ մօտաւորապէս հարիւր տարուան սխալները դարմանելու, այն տեսակ երկրի մը մէջ, ուր վեհապետէն սկսեալ յետին անհատը արգելք մըն էր վերածնութեան, և որուն համար քաղաքական ապիկարութիւնը ճակատագիր մը ըլլալ կը կարծուէր։

Կը յիշուի անշուշտ այն աղմուկը՝ որուն մէջ այս մարդը Յունաստանի նախարարապետութեան կոչուեցաւ։ Ժէօն-Թիւրքերը, աւելի բնազդական հոտառութեամբ քան հեռատեսութեամբ ու մարդաճանաչութեամբ, — երկու յատկութիւններ որոնցմէ բացարձակապէս զուրկ էին, — բուռն կերպով ընդդիմացան այդ անուանման։ Տակաւին Պ. Վէնիզէլոս նախարարապետ չեղած, նոյնքան շռնդալից եղանակով մը ընդդիմացած էին անոր Աթէնքի Խորհրդարանին անդամ ընտրուելուն։ Իրենց կէս-պաշտօնական օրկանը՝ Թանինը՝ և անոր հետ ալ յայտնի պետական մարդիկ ու զինուորականներ, չէին վարաներ հրապարակաւ պոռչտալու թէ նախ Պ. Վէնիզէլոսի երեսփոխան ընտրուիլը և յետոյ Աթէնքի դահլիճին անոր յանձնուիլը «պատերազմի պատճառ» պիտի նկատուի Թուրքիոյ կողմէ։ Ժէօն-Թիւրքերու պատճառաբանութիւնը շատ պարզ էր՝ բոլոր տխմարութեանց պէս. — Պ. Վէնիզէլոս Կրէտացի էր, հետեւաբար՝ Օսմ. հպատակ!! և Օսմ. հպատակ մը չէր կրնար օտար Խորհրդարանի մը անդամ և օտար երկրի մը նախարարապետ ըլլալ։ Անանկ ատեն մը ուր Կրէտացիք Աթէնքի Խորհրդարանը երեսփոխան ղրկելու կ'աշխատէին, հակառակելով նոյնիսկ պաշտպան տէրութեանց բացարձակ արգելքին, Ժէօն-Թիւրքերը յուսահատօրէն կառչեցան այս պատճառաբանութեան։ Եւրոպական տէրութեանց ընդդիմութիւնը Կրէտացի երեսփոխաններու Աթէնք անցնելուն, բոլորովին կը քաջալերէր զիրենք. Այդ ընդդիմութիւնը սակայն չէր նշանակեր թէ Կրէտէ Օսմ. հող է, ինչպէս կը մեկնէին Ժէօն-Թիւրքերը, այլ պարզապէս սա ըսել կ'ուզէր թէ Կրէտէ տակաւին վերջնական կերպով մը Յունաստանի կցուած չըլլալով, տեղի չկար որ Կրէտացիք երեսփոխան ղրկէին Աթէնք։ Միւս կողմէ Պ. Վէնիզէլոսի նկատմամբ իրենց բռնած թոյլատու ընթացքով կը հասկցնէին նախ Կրէտացւոց թէ այդ օրը վերջի վերջոյ պիտի ծագի իրենց համար, և յետոյ՝ Ժէօն-Թիւրքերուն ալ կերպով մը կ'ազդարարէին որ լաւագոյն դատի մը նուիրեն իրենց խանդա-

վառութիւնն ու իրարանցումը, քանի որ Կրետէն, հոգ չէ թէ տակաւին պաշտօնապէս Յունաստանի չկցուած, անդարձ բաժնուած է Օսմ. Կայսրութենէն։

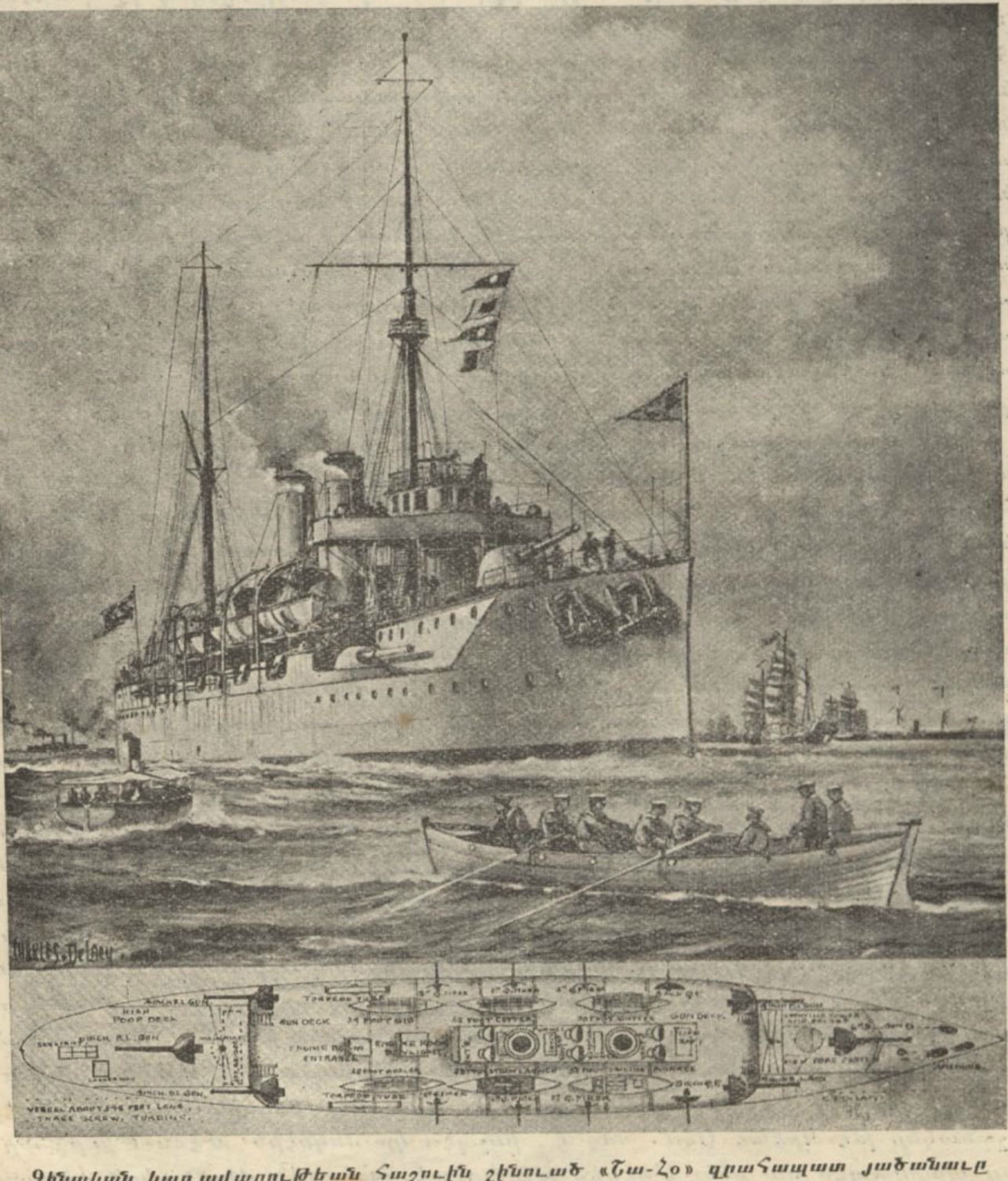

Չինական կառավարութեան հաշուին շինուած «Շա-Հօ» զրահապատ յածանաւը զոր Յունաստան գնած էր

Այս կնճռոտութեանց ու պոռչտուքներուն մէջ պաշտօնի կոչուող մարդը շուտով ցոյց պիտի տար արտակարգ իմաստութիւն, կազմակերպութեան ոգի, մանաւանդ անընկճելի կորով, — յատկութիւններ՝ որոնք բացարձակապէս անհրաժեշտ էին Յունաստանի անկերպարան վիճակը բա-

ընկարգելու և երկիրը անուանական պետութեան մը հանգամանքէն մերկացնելով, արդիական դրութեան մը ենթարկելու համար։ Դիւրին գործ չէր ասիկա, որովհետեւ խոչընդոտները շատ էին, և ամէնքն ալ մինչեւ այն ատեն անպարտելի կը նկատուէին։ Էն առաջ արքայական ընտանիքը կար՝ իր իշխաններով, որոնց ձեռքը կը գտնուէին բանակն ու նաւատորմիղը։ Յետոյ կուգային քաղաքական կուսակցութիւնները և յայտնի կուսակցապետները, մէկը միւսէն վարկաբեկ, մէկը միւսէն փառասէր ու շահամոլ։ Կային տակաւին որջացեալ պաշտօնեաներ քիչ մը ամէն կողմ։ Մէկ մարդ մը պիտի յաղթէր այս ամէնուն. մարդ մը որ նոյն իսկ կուսակցութիւն մըն ալ չունէր իր բախտին կապուած և իրեն զօրավիգ։

Եւ սակայն այդ մարդը ոյժ մըն էր, որ պիտի կրնար բոլոր արգելքները մէկանց խորտակել, ամէնուն ալ պարտադրելով իր հաստատ կամքը՝ որուն հպատակիլ կը պահանջէր հայրենիքին աւագագոյն շահուն համար։ Յոյները զինքը սկսած էին սիրել իննսունական թուականներէն սկսեալ երբ յանկարծ յայտնուեցաւ իբր անդամ Կրէտէի Գործադիր Իշխանութեան։ Թէ՛ այդ համակրութենէն և թէ մանաւանդ Ժէօն-Թիւրքերու ընդդիմութեան իրեն պարգեւած մեծ ժողովրդականութենէն օգտուելով, կրցաւ շուտով յանկուցանել Յունաստանի ժողովուրդը։ Ատոր համար անհրաժեշտ լաւագոյն միջոցը բնականէն ունէր արդէն, — պերճախօսութիւնը, — որ միշտ կրցած է ազդել այդ անհանդարտ ազգին վրայ, անոր նոյնիսկ ամէնէն փոթորկայոյզ շրջաններուն։ Իր ճառերը որոնք լոկ հայրենիքին զօրացումն ու մեծութիւնը նկատի ունէին, իսկոյն համակիրներու ստուար թիւ մը ստեղծեցին իր շուրջը։ Խորհրդարանական նոր ընտրութիւններ իրեն պարգեւեցին ջախջախիչ մեծամասնութիւն մը և կրցաւ անվախ ձեռնարկել իր ծրագրած գործին։ Պաշտօնանկութեանց շրջան մը սկսաւ Յունաստանի համար. Նեպոտականութեամբ կամ տարբեր անարժան միջոցներով պաշտօնի անցած մարդիկը իրարու ետեւէ մաքրուեցան և ասպարէզը բաց մնաց ճշմարտապէս արժանաւոր եղողներուն առջեւ։ Միայն քաղաքային վարչութեան մէջ չէր այս մաքրագործումը. բանակը նոյնպէս զտուեցաւ, և այդ անհունապէս աւելի դժուարին մաքրագործումը իրականացնելու համար՝ Պ. Վէնիզէլոս չվարանեցաւ նոյնիսկ արքունիքին պարտադրելու իր կամքը, և արքայազուն իշխաններուն տրուած սանձարձակ իրաւասութիւնները իրենց օրինաւոր համեմատութեան վերածելու։

Ձեռք առնուած այս խիստ միջոցները բնական է դիւրաւ չկիրարկուեցան։ Զեղծումներու շրջանի մը այս աստիճան արմատական կերպով փակումը բուռն ընդդիմութեանց հանդիպեցաւ հանրային դրամը խորելու վարժուած և երկարատեւ որջացման մը հետեւանքով խոշոր ազդեցութիւն ձեռք բերած մարդոց կողմէ։ Պ. Վէնիզէլոս սակայն երկրին լաւագոյն տարրը իր կողմը ունէր. իր ջանքերը՝ հայրենիքին վերածնութեան սիրոյն, տակաւ կը գնահատուէին նոյն ինքն իր թշնամիներուն կողմէ. արագ ու ապահով կը գործէր, և երկար ժամանակի պէտք չունեցաւ՝ մէջտեղ դնելու համար արդիւնք մը այնքա՛ն գեղեցիկ, որ բոլորովին ամ-

րապնդեց իր շուրջը գոյացած համակրութիւնը։ Ընդդիմութիւնները այդ ամուր դիրքին դէմ՝ ինքզինքնին սպառեցին ապարդիւն ու դժուարին մաքառումներով, և ասպարէզը այլևս ազատ մնաց Պ. Վէնիզէլոսի առջև։

Իր մտահոգութեան մեծագոյն առարկաներէն մէկն ալ երկրին զինուորական զօրութեան կազմակերպութիւնը եղաւ։ Ֆրանսացի մարզիչները որոնք ժամանակէ մը ի վեր կ'աշխատէին կարգի կանոնի բերելու 1897ի պատերազմին մէջ ջախջախուած յունական բանակը, և որոնց ջանքերը լիովին չէին պսակուեր՝ տիրող յոռի կարգերուն, մասնաւորաբար նեպոտականութեան պատճառաւ, իրմով գտան թանկագին աջակից մը, որ մաքրագործութիւնը իրականացուց՝ կազմակերպութեան հնարաւորութիւնը ընծայելով իրենց։ Նոյն ատեն, միևնոյն պայմաններով, Անգլիացի մարզիչներ կը կազմակերպէին նաւատորմիղը, և Պ. Վէնիզէլոս, երկրին ելմտական վիճակը կարգի դրած, ի վիճակի կ'ըլլար նաւատորմը զօրացնելու՝ նոր մարտանաւերու գնմամբ։

ԵԷՈՐԻՈՍ, ԹԱԳԱՒՈՐ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ

Այս՝ամէնը կ'ըլլային լուռ մնջիկ։ Յունաստանի բախտէն՝ Պ. Վէնիզէլոս զուրկ էր Յոյն տարրին գլխաւոր թերութիւններէն. շատախօս չէր, ոչ ալ մեծամիտ. խօսելու անստգիւտ ձիրքը զոր ունէր՝ միայն պէտք եղած ատենը կը կիրարկէր և ան ալ կրցածին չափ ժլատութեամբ. հակառակը ըլլալով Յոյն պետական մարդոց մեծամասնութեան, աւելի գործքի քան խօսքի մարդ էր։ Այդ յատկութեան շնորհիւն է որ կրցաւ քնացնել, — սովորական առութեամբ՝ խաբել, — ո՛չ միայն Ժէօն-Թիւրքերը, որոնց հետ արտաքուստ չափազանց համակիր յարաբերութիւններ կը մշակէր պաշտօնի անցնելէն ի վեր, այլ նաև Եւրոպան։ Երբ Պալքանեան Զինակցութեան գոյութիւնը յայտնուեցաւ՝ ներկայ պատերազմէն շաբաթ մը՝առաջ՝ ոչ՝ոք կ'ուզէր հաւատալ թէ Յունաստան իրապէս կը

ժամանակցի անոր. պլըֆ մը կը նկատուէր իր անունին ալ յիշուիլը. և կամ կ'ենթադրէին թէ Յունաստանի ըրած սպառնալիքը սոսկ խաղ մըն է՝ առիթէն օգտուելով մաս մը բան, օրինակի համար Կրէտէն կորզելու ակնկալութեամբ: Այս հաւատքը ունէր նաև Թուրքիա, որ Գարատաղի, Սերպիոյ և Պուլկարիոյ դէմ յաջորդաբար պատերազմ յայտարարելէ ետք՝ տակաւին կը չարունակէր բանակցիլ յունական կառավարութեան հետ: Եւ այս թերահաւատութիւնը կը տևէր հակառակ նոյն իսկ անոր որ Յունաստան լրջօրէն զօրահանութեան ձեռնարկած էր երկու շաբաթէ ի վեր: Բայց երբ պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս ետք 130,000 հոգինոց կարգապահ, լաւ սպառազինուած և ամէն անհրաժեշտ իրերով օժտուած յունական բանակ մը սահմանագլուխը անցաւ, այն ատեն՝ անխառն պակուցում մը յաջորդեց այդ թերահաւատութեան: Պէտք էր սակայն ընդունիլ իրականութիւնը, որքան ալ ապշեցուցիչ և անսպասելի ըլլար. — յունական բանակ մը կար իրօք: Եւ դէպքերը, անկէ ասդին, բոլորովին ապացուցին անոր գոյութիւնը:

Ներքին կազմակերպութեան գործը առաջ տանելով հանդերձ, Պ. Վենիզէլոս աշխատեցաւ նաև Յունաստանի արտաքին յարաբերութիւնները բարուոքելու: Այդ տեսակէտով՝ ամէնէն փափուկ խնդիրը Ժէօն-Թիւրքերու հետ հաշտ երթալն էր: Անհանդարտ Կրէտացիները, և անոնց անհամբերութիւնը անպատճառ երեսփոխան ղրկելու Աթէնքի Խորհրդարանը, վրդովիչ ցրտութիւն մը առաջ բերած էին երկու երկիրներուն միջև: Ժէօն-Թիւրքերը կը յամառէին Կրէտէն օսմ. հող նկատելու, և պայքարի ուրիշ միջոց չունենալնուն, պօյքօթի ենթարկած էին հելլէն առևտուրն ու նաւերը, հոգ չէ թէ ատկէ ամէնէն աւելի վնասուողը նոյն ինքն Թուրքիան ըլլար: Պ. Վենիզէլոս՝ սքանչելապէս ծածկելով իր յետին մտաքերն ու դիտումները, ընդ առաջ գնաց Ժէօն-Թիւրքերու պահանջմանց, և ինք մանաւանդ ոչ մէկ ճիգ. նոյն իսկ բանական միջոցները չխնայեց՝ Կրէտացւոց խօսք հասկցնելու համար: Օսմ. Կառավարութիւնը հետզհետէ վստահութիւն գոյացուց իր վրայ, պօյքօթը մեղմացաւ, քիչ ետքը բոլորովին վերնալու համար, և անսովոր կերպով լաւ յարաբերութիւններ վերսկսան Աթէնքի ու Պոլսոյ միջև: Պ. Վենիզէլոս շատ լաւ գիտէր որ Կրէտէի խնդիրը չէ հասունցած տակաւին, և չէր ուզեր անտեղի ու վնասակար ընդդիմութեամբ մը Յունաստանը նոր սխալներու ու նաև նոր վտանգներու ենթարկել: Այս խոհեմ և իմաստուն ընթացքը՝ Եւրոպական Տէրութեանց համակրութիւնը շահեցուց իր երկրին. գրեթէ բոլոր տէրութիւնները տակաւ այն հաւատքը գոյացուցին թէ Պ. Վենիզէլոս վերջնականապէս Եւրոպայի կամքին թողած է Կրէտէի և Յունաստանի ճակատագիրը, ի սէր խաղաղութեան մը զոր ոչ մէկ գնով վտանգել կ'ուզէին: Այդ միջոցին սակայն՝ Պ. Վենիզէլոս ձեռքի տակէ Պալքանեան Դաշնակցութեան իրականացման կ'աշխատէր:

Յունաստանի համար՝ շատ հեշտ գործ չէր այդ Դաշնակցութեան ժամանակցութիւնը: Կազմուելիք պետական խմբաւորման հոգին Պուլկարիան պիտի ըլլար՝ երբ ամէնէն հզօր պետութիւնը Պալքաններու մէջ,

և ատիկա մանաւանդ մեծապէս կը դժուարացնէր Յունաստանի գործակցութեան հարցը։ Խոր, ահաւոր ատելութիւնը որ գոյութիւն ունէր Պուլկարներուն և Յոյներուն միջև, անհնարին կը դարձնէր ո՛ և է մերձեցում։ Սերպիա նոյնպէս հաշտ չէր Յունաստանի հետ։ Իրենց յաւակնութիւնները Մակեդոնիոյ մէջ, իրարու վնասով միայն կրնային իրականանալ. և յայտնեցինք արդէն թէ անոնք ինչպէ՛ս իրար կը կոտորէին Մակեդոնիոյ մէջ, այդ յաւակնութիւնները արժեցնելու և իրենց ազդե-

Յունաստանի Գահաժառանգը և Պ. Վէնիզէլոս

ցութեան շրջանակները ընդլայնելու համար։ 1897ի պատերազմին առթիւ երբ միջոց մը կը վախցուէր որ Հելլենականութեան դատը կրնայ յաջողիլ, Սերպիա ու Պուլկարիա շուտով ձեռք ձեռքի տուած և անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսած էին՝ յաղթութեան մը պարագային հելլէն յաւակնութիւնները սանձելու համար. անոնք աւելի Թուրքիոյ հետ էին այդ փորձանաւոր օրը՝ քան Յունաստանի հետ։ Անկէ ասդին՝ փոխադարձ ատելութեան պատճառները ո՛չ միայն չէին պակսած, այլ ընդհակառակը բազմապատկուած ու բոլորովին կնճռոտած էին. անա՛նկ որ՝ Պալքանեան հաւասարակշռութեան շրջման պարագային՝ Յունաստանի համար անհու-

նապէս աւելի շահաւոր կ'երեւար Թուրքիոյ քան միւսներուն հետ դաշնակցիլը։ Ոչ ոք կը հաւատար թէ կրնայ երբեք անհետանալ, կամ նոյն իսկ քնանալ մէկ կողմէ Սերպերուն և Յոյներուն, միւս կողմէ Պուլկարներուն և Յոյներուն միջեւ մարմին առած ատելութիւնը զոր դարաւոր արմատներ բոլորովին անխորտակելի կը դարձնէին։ Սլաւութիւնն ու Հելլէնականութիւնը նոր չէ որ իրարու կը բախէին և դեռ ոչինչ ցոյց կուտար թէ իրենց փոխադարձաբար հակոտնեայ շահերը կրնան հաշտուիլ իրարու հետ։

Պ. Վէնիզէլոս սակայն շատ հեռու էր իր երկրին օգուտը Թուրքիոյ հետ դաշնակցութեան մը մէջ փնտռելէ։ Կրէտէի զաւակ էր, ատելութեան աւանդութիւններով սնած և իր հայրենիքին աւերման ու արիւնի շրջաններուն մէջ մեծցած։ Ցետոյ՝ Սլաւ տարրին դէմ մաքառման եղանակը զոր իրեն պիտի ընծայէր Թուրքիոյ հետ դաշնակցութիւն մը, հին ու ապարդիւն մէթոտի մը շարունակութիւնը պիտի ըլլար և մեծ բան չպիտի բերէր Յունական հայրենիքին. երկուստեք իրար պիտի չէզոքացընէին, առանց գրեթէ ոչինչ ստանալու. և խորատես մարդը որ կար իր մէջ՝ դիւրաւ կռահած էր թէ ատկէ ամէնէն աւելի շահողը Թուրքիան պիտի ըլլայ։ Մինչդեռ միւսներուն հետ դաշնակցութիւն մը. որքան ալ դժուարին, Նորէն Յունաստանի պիտի կրնար ընծայել շատ մեծ առաւելութիւններ, ու երբ հնչէր յաղթութեան ժամը՝ Հելլէնականութիւնը անբաղդատելի կերպով աւելի շահաւոր պիտի ելլէր։ Ահա թէ ինչո՛ւ աշխատեցաւ Սլաւ տարրին դէմ բուն իսկ Յունաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող անսիրելութիւնը բառնալու, և տակաւ միտքերը վարժեցնելու Պալքանեան Դաշնակցութեան գաղափարին։ Քիչ առ քիչ Պալքանեան միւս ազգերուն հետ բարւոք յարաբերութեանց շրջան մը բացուեցաւ Յունաստանի համար. Նշանակելի էր մանաւանդ Պուլկարեւյոյն մերձեցումը, որուն ամէնէն ուշագրաւ արարուածներէն մէկը նոյն ինքն Պոլսոյ մէջ, Ժէօն-Թիւրքերու քիթին տակ խաղացուեցաւ՝ Պուլկար Էկզարքարանին և Յունաց հանգուցեալ Տ. Եոաքիմ Պատրիարքին դերակատարութեամբ, և մասնակցութեամբ Օսմ. Խորհրդարանի Յոյն ու Պուլկար երեսփոխաններուն, որոնք փոխադարձաբար իրարու Պատրիարքարան այցելելով՝ դարաւոր ատելութիւն մը բառնալու համար կատարուած հսկայ ճիգերը դիւրացուցին։ Ֆէնէրի Պատրիարքարանը որուն օտար չէին հնար Աթէնքի իրադարձութիւնները, և որուն գլուխը գտնուող եկեղեցականը՝ հանգուցեալ Պատրիարքը՝ Հելլէնականութեան մեծագոյն աշխատաւորներէն մէկն էր, Պ. Վէնիզէլոսի համար շատ թանկագին օժանդակ մը եղաւ այդ դժուարին գործին մէջ։

Այսպէս ուրեմն, ինչ որ ամբողջ ազգ մը անհնարին կը նկատէր, միակ մարդու մը, Պ. Վէնիզէլոսի անխորտակելի կամքը կրցաւ իրականացնել։ Յունաստանի պարգեւած նախանձելի վարչութիւնը և բանակին զօրացումը որուն միշտ կ'աշխատէր ամէն զոհողութեան գնով, բոլորովին դիւրացուցին իր յաղթանակը։ Յունական բանակը որ դեռ հինգ տարի առաջ նշանակութիւն չունէր, և որուն վրայ արհամարհանքով միայն կը

նայէր քիչ մը ամէն մարդ, լուռ ու համբերատար ջանքերու շնորհիւ իրական ոյժ մը դարձած էր. երբեմնի «Զինուորական Դաշնակցութեան» ձեռքը գտնուող անճանաչ ու խառնափնթոր մարդակոյտը չէր, և անոր վրայ կրնային յոյս դնել Պալքանեան միւս դաշնակիցները։ Եւ իրողութիւնները լիովին պսակեցին իրենց յոյսերը։

Պալքանեան Պետութեանց վերածնութեան այս հարեւանցի պատկերը լրացնելէ վերջ՝ կ'արժէ դիտել տալ թէ այդ Պետութիւններէն իւրաքան-

Դէպի Սելանիկ Յոյներու յառաջխաղացութեան ճամբան

չիւրին յառաջացումն ու բարգաւաճումը յամառ ու անվկանդ աշխատութեան մը և տարիներ տեւող անդուլ ջանքերու արդիւնքն է։ Տարակոյս չկայ որ անոնցմէ ամէնքն ալ ունեցան իրենց սխալները, նոյնիսկ եղան պահեր՝ որոնց միջոցին ինքզինքնին բոլորովին անյուսալի վիճակի մը մէջ գտան, սակայն նորէն, առանց յուսահատելու, սոսկ իրենց կամեցողութեամբ ու գեղեցիկ յատկութիւններով, թէ՛ սխալները դարմանեցին և թէ կորսուած ժամանակը շահեցան։ Դիտելի է նաև որ բոլոր Պալքանեան Պետութիւնները կրցան երեւան բերել ճշմարիտ արժանիքի տէր մեծ անհատականութիւններ, և անվերապահ՝ անոնց յանձնեցին իրենց ճակատա-

գրին ուղղութիւնը. անոնց լուծը յաճախ ծանր կուգար իրենց, սակայն երբեք չդժգոհեցան. ընդհակառակը՝ համբերատար կարգապահութեամբ և անայլայլ հլութեամբ ճկեցան այդ լուծին տակ, որովհետեւ վստահ էին թէ պահանջուած տուրքը սոսկ իրենց բարօրութեան և հայրենիքին բախտաւորութեան ի սպաս պիտի դրուի. Ֆէրտինանտ մը Պուլկարիոյ մէջ, Նիքօլա մը Գարատաղի մէջ, Բաշիչ մը Սերպիոյ մէջ, Վէնիզէլոս մը Յունաստանի մէջ՝ միայն իրենց հանճարին և ձեռներէցութեան չէին պարտիր այն ապշեցուցիչ յաջողութիւնը որուն կրցան հասնիլ. առոյգ, կենսունակ ժողովուրդներ ունէին ամէնքն ալ և գիտցան շատ լաւ գործածել զանոնք. ազնիւ մետաղէն ազնուագոյն առարկայ մը դարբնող վարպետներ եղան պարզապէս:

Յետոյ՝ աւելի ճշդիւ ըմբռնեցին իրենց ժողովուրդներուն բուն կոչումը, և հակառակ դարաւոր ոխակալութեանց, աշխատեցան զանոնք իրարու մօտեցնել փոխադարձ զիջումներով ու սիրաշահութեամբ. որոնք որքան ալ ծանրապէս ճնշէին իրենց ցեղային փառասիրութիւնն ու խղճմտանքը, կրկին տանելի կը դառնային անոր համար որ հայրենիքին աւագագոյն շահը ունէին իրենց նպատակակէտ: Առանձինն՝ որքան ալ բարգաւաճէին ու զօրանային, պզտիկ պետութեան իրենց հանգամանքով երբեք չպիտի կարենային գոյացնել այն տեսակ ոյժ մը որ կարենար իրականացնել իրենց յաւակնութիւնները: Պալքանեան հարցերը որոնք ամենասերտ առնչութիւն ունէին իրենցմէ իւրաքանչիւրին հետ և որոնց բնական, օրինաւոր իրաւարարները իրենք պէտք էին ըլլալ, հետզհետէ կրնային խուսափիլ իրենց միջամտութենէն: Մեծ Տէրութիւնները, ինչպէս տեսանք, արթուն կը հսկէին ու ծաւալման ծրագիրներու ճամբան հարթելու կ'աշխատէին ամէն կարելի միջոցներով. և եթէ պատահէր որ բուն շահակից պզտիկ պետութիւններէն մէկը կամ միւսը, իր արդար իրաւունքին կապտումը տեսնելով բողոքի ձայն բարձրացնէր, բռունցքը շուտով կուգար իր ձայնը խեղդելու, ինչպէս Սերպիոյ եղաւ 1908ին, Պոսնա Հէրսէքի կցման առթիւ: Օտար ոտնձգութիւններու վտանգը սոսկ իրենց հեռաւոր ակնկալութեանց չէր սպառնար, այլ նոյն իսկ իրենց գոյութեան: Ինչո՞վ պիտի կրնային այդ զահանդական վտանգը հեռացնել: Իրենց պաշտպաններո՞վ. — բայց վստահութիւն չունէին անոնց անշահախնդրութեան վրայ: Իրենց բանակներո՞վ. բայց առանձինն՝ որքան ալ նախանձելի վիճակի մը հասնէին, կրկին մեծ տէրութեանց զինուորական ամեհի զօրութեան դէմ ուրիշ բան չպիտի կրնային ըլլալ, այլ սոսկ ճնճղուկներ՝ արծիւին հանդէպ:

Ելից հնարը գտնել դժուար չէր, որովհետեւ տրամաբանական հետեւութիւնն իսկ էր այն վտանգին՝ ուրկէ կ'ահաբեկէին ամէնքն ալ: Ճնճղուկները որոնք ցրիւ ցրիւ ոչինչ կ'արժէին, միանալով պիտի կրնային գոյացնել ոյժ մը այնքա՛ն պատկառելի որ կարելի պիտի ընծայէր արծիւին դէմ մաքառում մը: Առանձինն անարժէք ու արհամարհելի Պալքանեան Պետութիւնները՝ ձեռք ձեռքի տալով իրօք ամեհի զօրութիւն մը պիտի դառնային: Կար ատեն մը ուր այս միութիւնը բացարձակապէս անհնարին էր իրենց համար, որովհետեւ՝ Թրքական լուծէն ազատած ըլլալով հանդերձ՝

բոլորովին տէր չէին իրենց ճակատագրին, և աւելի կամ նուազ ծանր խնամակալութեանց ենթակայ կը մնային։ Ռումանիա, յետոյ Պուլկարիա տակաւ ինքզինքնին ազատագրեցին այդ «պաշտպան»ներէն. աւելի ետքը կարգը Սերպիոյ եկաւ. ան ալ Աւստրիական թեւարկութենէն ազատեց ինքզինքը, ինչպէս առաջին երկուքը Ռուսիոյ լուծը թօթափած էին. ազատ էր նաև Գարատաղը. իսկ Յունաստան գոնէ խնամակալութեան փորձանքէն զերծ կը մնար։ Ուրեմն արգելք մը չկար իրենց միացման դէմ. ամէնքն ալ իրենց ճակատագրին տէր դարձած էին, և կրնային կատարեալ անկախութեամբ իրենց շահերուն իրականացման աշխատիլ։

Սակայն երկար տարիներ անոնք չկրցան իրականացնել այդ մերձեցումը. հակառակ անոր որ անկէ դուրս փրկութիւն չկար ո՛չ միայն իրենց աւելի կամ նուազ արդար ակնկալութեանց, այլ նաև իրենց սեփական գոյութեան համար։ Միշտ կլանուելու, և կամ իրենց տրուած անձուկ ու անբնական սահմաններուն մէջ ինքզինքնին սպառելու վտանգին ենթակայ էին, և սակայն դարձեալ իրար ուտելու կ՚աշխատէին և մէկզմէկ կը տկարացնէին, փոխանակ իրարու օգնելու, իրարմով զօրանալու։ Այս աստիճան ահաւոր ընդվզում մը իրենց իրական ու անտեղիտալի կոչման դէմ, մանաւանդ այն տեսակ ժողովուրդներու կողմէ որոնք բարձր իմաստութեան մեծ ապացոյցներ տուած են համեմատաբար նուազ կենսական հարցերու մէջ, անշուշտ շատ խոր պատճառներ պիտի ունենար։ Եւ այդ պատճառներուն աղբիւրը իրենց յաւակնութեանց շրջանակն էր, — Եւրոպական Թուրքիան, — զոր Օսմ. Կայսրութեան ձեռքէն չյափշտակած՝ իրարմէ խլելու աշխատեցան երկար տարիներ։ Յաջորդ գլխով պիտի պարզենք այդ ահաւոր մարտնչումը, որուն ընթացքին անընդհատ իրար խողխողեցին. իրարու շէները այրեցին ու Եւրոպական Թուրքիան մէկ ծայրէն միւսը ոճիրներու և ամէն տեսակ բռնութեանց ողբալի թատերավայր մը դարձուցին։

Սերպ զօրավար Բուտնիք

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿՌՈՒԱԽՆՁՈՐԸ

Մինչև ներկայ պատերազմը, Եւրոպայի մէջ Թուրքերուն ձեռքը կը մնային միայն երեք երկիրներ՝ Թրակիան, Մակեդոնիան և Ալպանիան, բաժնուած Էտիրնէի, Սելանիկի, Մանասթըրի, Եանեայի, Շքօտրայի և Քոսովայի վիլայէթներուն։ Բաղդատմամբ իրենց երբեմնի աշխարհակալութեան, որ մինչև Վիեննայի դուռը հասած էր, — իր մէջ պարփակելով Հունգարիան, Գարատաղը, Պօսնա-Հէրսէքը. Սերպիան, Պուլկարիան, Ռումանիան, Յունաստանը, և այս ամէնուն սահմանակից դեռ բաւական ընդարձակ հողամասեր, — անշուշտ քիչ բան էր այդ մնացածը, սակայն նորէն կը բաւէր՝ Եւրոպական տէրութեան հանգամանքը տալու համար Թուրքիոյ։ Սան Սթէֆանօի դաշնագիրը այդքանն ալ շատ տեսնելով՝ անկէ անջատած էր գրեթէ ամբողջ Մակեդոնիան, ու Թրակիոյ մէկ կտորը՝

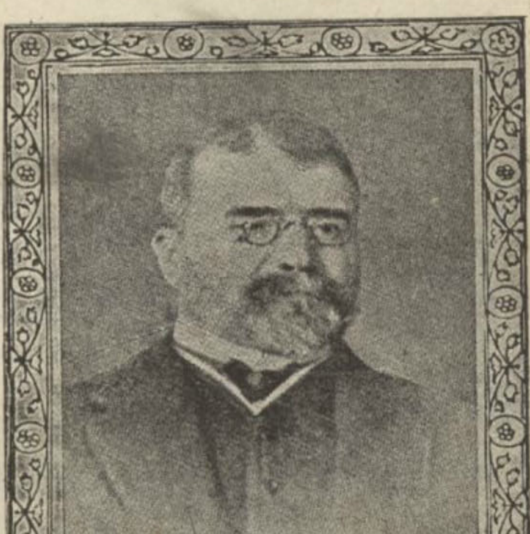

Պ. ՏԱՆԷՖ
Նախագահ Պուլկար Սօպրանիէին

իբր մաս իր դարձնած Մեծ Պուլկարիային, և ուրիշ երկիրներ զորս Պալքանեան միւս պետութեանց կը շնորհէր։ Այդ կերպով՝ Թուրքիա այլեւս կը դադրէր իրապէս եւրոպական պետութիւն մը ըլլալէ։ Մեծ տէրութեանց մրցակցութիւնը սակայն կրցած էր զինքը փրկել, և իբր ասիական պե-

տութիւն Պերլինի Վեհաժողով մտած Թուրքիան անկէ դուրս ելած էր նորէն եւրոպական տէրութեան հանգամանքով:

Իրօք փրկութի՜ւն էր ասիկա: Շատ նշանաւոր քաղաքագէտներ, և անոնց կարգին նոյն ինքն Ֆօն տէր Կօլց փաշա, բազմիցս յայտարարած են թէ Թուրքիա զուտ ասիական պետութիւն դառնալով, մանաւանդ իրեն կապուած պահելով Հայ տարրը որ մեծապէս կրնայ նպաստել երկրին բարգաւաճման, աւելի տեւելու ընդունակ պիտի դառնար, քան Եւրոպայի մէջ մնալով: Փորձանաւոր ստացուածքները զորս Պերլինի Վեհաժողովը իրեն կը թողուր, և որոնք իրմէ անկախաբար բազմաթիւ տէրեր ունէին, ո՛չ միայն նախասահմանուած էին իրմէ խլուելու, այլ նաև կրնային վտանգել իր ասիական ստացուածքներուն ապահովութիւնն ալ: Երբ այսօրուան դրութիւնը աչքի առջև բերենք, դիւրաւ պիտի տեսնենք թէ որքա՜ն խորատեսութիւն կար զանազան ժամանակներու մէջ կրկնուած այս կարծիքին մէջ:

ԻՇԽԱՆ ՏԱՆԻԼՕ
Զաւակ Գարատաղի Թագաւորին

Պերլինի Վեհաժողովը ճշմարիտ փորձանքներ կը թողուր իրեն և ո՛չ թէ երկիրներ: Ամբողջ երեսուն-հինգ տարի անոնք անընդհատ խըռով պահեցին Թուրքիան, թէ՛ դրամի և թէ մարդու անսահման զոհողութիւններ արժեցին, պատճառ դարձան տէրութեան տկարացման, ծնունդ տուին յեղափոխութեան մը ու դարձեալ այդ յեղափոխութիւնը սնանկութեան դուռը բերին. և այս ամէնը՝ հակառակ անոր որ երթալու սահմանուած երկիրներ էին, աւելի իբր աւանդ կը մնային Թուրքիոյ ձեռքը քան իբր հաստատուն ստացուածք: Թող ոչ ոք մեղադրէ Թուրքիոյ արդի վարիչները այդ երկիրներուն կորուստին համար. Մակեդոնիա, Թրակիա և Ալպանիա ձեռքէ

կ'ելլեն դարաւոր պատճառներու բերմունքով․ այսօրուան Թուրք Պետութիւնը յանցաւոր չէ ատոր մէջ։

Թէ այդ երկիրներու կորուստը ճակատագրական էր Թուրքիոյ համար՝ ատիկա հեշտիւ պիտի կրնանք ըմբռնել եթէ երբեք պահ մը մտաբերենք այն քաղաքական դաւանանքը, — ազգայնութեանց սկզբունքը, — որուն համաձայն կատարուած էին Սան Սթէֆանօի Դաշնագրին բաժանումները։ Պիզմարք՝ հզօր Գերման Կայսրութիւնը այդ սկզբունքին հիման վրայ կառուցած էր, և Ռուսիա շուտով ընդգրկած էր զայն, որովհետեւ անոր մէջ աւելի ապահով օգուտ կը տեսնէր Համասլաւութեան դատին համար։ Առաջ՝ կրօնքի տեսակէտն էր որ պատրուակ կը դառնար իր խլրտումներուն, և կը քօղարկէր իր յետին մտքերը․ հիննալով և բազմիցս ծայրայեղօրէն գործածուելով՝ այդ դրութիւնը կորսնցուցած էր իր ույժը․ մինչդեռ նորը, ազգայնութեանց սկզբունքը, որ Պիզմարքի մեծագործութեամբ կը նուիրագործուէր, իր բազմազան առաւելութիւններուն կը միացնէր նաև տեւական ու անխախտ մնալու յատկութիւնը։ Ինչ որ Պուլկար էր՝ պէտք է տրուէր Պուլկարներուն․ ինչ որ Սերպ էր՝ պէտք է թողուէր Սերպերուն․ ինչ որ Սեւ Լերան կը պատկանէր՝ պէտք է յանձնուէր իրեն․ այս էր ազգայնութեանց սկզբունքը, որուն այնքան ջերմիւ փարած էին ռուս պետական մարդիկը, մանաւորապէս վարչապետ իշխան Կորչաքօֆ։ Մեծ Պուլկարիա մը, զօրեղ Սերպիա մը և Գարատաղ մը ստեղծելու աշխատելով՝ Համասլաւութեան դատին կը ծառայէին․ այն միեւնոյն ազգայնութեանց սկզբունքը որ այդ Սլաւ երկիրները մեծցուցած էր, վերջէն պիտի բերէր զանոնք միացնէր հզօրագոյն Սլաւ տէրութեան՝ Ռուսիոյ, ճիշդ ինչպէս որ Գերման երկիրները միացած էին հզօրագոյն Գերման տէրութեան՝ Բրուսիոյ։ Այս հեռաւոր նպատակին կը ձգտէր Սան Սթէֆանօի Դաշնագիրը։

Պերլինի Վեհաժողովը, ուր տիրապետող մեծագոյն ազդեցութիւնը Պիզմարքինն էր․ չկրցաւ հակառակիլ ազգայնութեանց սկզբունքին կիրառման։ Անով Պիզմարք կերտած էր Գերման Կայսրութիւնը, որ դեռ թէ ներքնապէս բոլորովին ամրապնդուած չէր, և թէ արտաքուստ ալ սպառնալիքներու ենթակայ կը մնար․ եթէ իր հովանաւորութեամբ գումարուած Վեհաժողովը դատապարտէր ազգայնութեանց սկզբունքը, պիտի կրնա՞ր պահել Գերման Կայսրութեան ներքին միութիւնը որ լոկ այդ սկզբունքին վրայ կը կենար։ Համանման վտանգ մը կար նաև Անգլիոյ համար․ ան ալ իր ներքին միութեան շէնքը միեւնոյն հիման վրայ հաստատած էր։ Ահա թէ ինչու Պերլինի Վեհաժողովը, հակառակ անոր որ Ռուսիոյ ծրագիրները քանդելու համար գումարուած էր, իր կարգին ստիպուեցաւ նուիրագործելու ճիշդ այն բանը որ ռուսական պահանջմանց առանցքը կը կազմէր։

Եւ սակայն՝ պէտք էր թումբ մը դնել Սլաւ տարրին Արեւելքի մէջ ծաւալման առջեւ։ Նախորդ գլուխներուն մէջ տեսանք թէ մէկ կողմէ Գերման տարրը և միւս կողմէ ալ Անգլիա, — առանց միւսները յիշելու, — ի՛նչ մեծ ու կենսական շահեր ունէին Արեւելքի մէջ, և թէ Ռուսիոյ

յառաջխաղացութիւնը որքա՜ն ծանր ու վրդովիչ կերպով մը այդ շահերը կը վտանգէր։ Ի՞նչ ընել։ Պէտք էր անպատճառ կասեցնել այս արշաւը․ սակայն ազգայնութեանց սկզբունքը զոր ստիպուած կ'ընդունէին ու կը նուիրագործէին, ասպարէզը բաց կը թողուր Համասլաւութեան առջեւ։

Մավունայով փոխադրութիւն ասիական Թուրք զօրքերու

Այս անել թաւիղէն վերջ ի վերջոյ ելան ճիշտ այն բանին շնորհիւ որ զիրենք հոն մոլորեցուցած էր։ Ելից հնարը՝ նոյն ինքն այդ փորձանաւոր ազգայնութեանց սկզբունքն էր որ ընծայեց իրենց։

Գարատաղ, Սերպիա, Ռումանիա, Պուլկարիա, և անոնցմէ առաջ ալ Յունաստան եթէ կ'ազատագրուէին, պատճառը սա էր որ Թուրքիա սոսկ աշխարհակալութեան իրաւունք մը ունէր այդ երկիրներուն վրայ։ Չէր կրցած արմատանալ անոնց մէջ․ ոչ իսկ յաջողած էր իր վարչական սիսթէմը հաստատուն կերպով մը պարտադրել անոնց․ Թուական առաւելութիւն մըն ալ չունէր այդ ըմբոստ ու տարամերժ երկիրներուն մէջ․ լոկ սուրի իրաւունքն էր որ զանոնք իր մականին տակ կը պահէր։ Սուրով առնուածը սուրով ալ կ'երթար։

Եւրոպա բնաւ չէր կրնար առարկութիւն ընել թէ՛ այս տեսակէտին համար, և թէ մանաւանդ այն պատճառաւ որ իւրաքանչիւր ազատագրուող ազգ էապէս իր պատեանին մէջ կը մնար․ Յոյն պետութիւն մը կազմուած էր սոսկ Յոյներով, Գարատաղ մը Գարատաղցիներով, Սերպիա մը Սերպերով, Ռումանիա մը Ռումէններով։ Ճիշտ է որ բոլոր այս պետութիւնները իրենց ամբողջ իրաւունքը չէին ստացած, քանի որ իրենց ցեղակիցներէն ստուար խումբեր դուրսը կը մնային, բայց վերջապէս իրենց տրուած սահմաններուն մէջ գտնուող ժողովուրդին ամբողջութիւնը, կամ գոնէ ջախջախիչ մեծամասնութիւնը իրենցմէ էր ցեղով, կրօնքով ու պատմութեամբ։ Ազգայնութեանց սկզբունքը՝ այս պա-

րագ-ային՝ կը դառնար ճշմարտապէս անխոցելի. ոչինչ կրնար զայն չրջել: Սան Սթէֆանոյի դաշնագրին բաժանումները սակայն այս ատրճան անխոցելի չէին ազգայնութեանց սկզբունքին տեսակէտով: Ինչ որ Ռուսիա կը շնորհէր սլաւ մանր ժողովուրդներուն, իր վիճելի մասերը ունէր. անոնց բաշխուած հողերուն մէջ կային նաև խառն ժողովուրդ ունեցող երկիրներ. և ճիշտ ատիկա էր որ, — հոգ չէ թէ չարաչար գործածուելով, — պատրուակ դարձաւ Սան Սթէֆանոյի ծրագրին քանդման, նոյն ինքն ազգայնութեանց սկզբունքին անունով: Գարատաղի տրուած հողերուն մէջ կային Ալպանացիներ, Սերպիոյ թողուած հողերուն մէջ նոյն բանը: Որո՞ւնն էին իրօք այդ վիճելի երկիրները. Գարատաղցիներո՞ւն, Սերպերո՞ւն թէ Ալպանացիներուն կամ Յոյներուն, որոնք նոյնպէս յաւակնութիւններ ունէին այդ շրջանակներուն վրայ: Իւրաքանչիւր ազգ կը պոռչտար թէ իրն է. և որովհետև անոնց ամէնքն ալ կարելի չէր գոհացնել, ու միւս կողմէ պէտք էր անվթար պահել ազգայնութեանց սկզբունքը որուն հիման վրայ պէտք է ըլլային բաժանումները, աւելի լաւ էր որ նորէն Թուրքիոյ դարձուէին այդ հողերը, որպէս զի ժամանակ անցնելով հասուննան, առաւելագոյն իրաւունք ունեցողը յայտնուի, և ըստ այնմ բաժնուի նոր հաշուեյարդարութեան մը պարագային:

Այս տեսակէտով՝ ամէնէն աւելի յարմար գետին կ'ընծայէր Սան Սթէֆանոյի Դաշնագրին ձևացուցած Մեծ Պուլկարիան: Ռուսիա Մակեդոնիոյ մեծագոյն մասը անոր բաժին հանած էր. բայց Մակեդոնիոյ մէջ

Օսմ. հեծելազօրքը Պատերազմական Նախարարութեան շէնքին առջև

սոսկ Պուլկարներ չկային, այլ նաև, Թուրքեր, Սերպեր, Յոյներ, Ալպանացիներ, Ուլահներ (Ռումէններ), և բացի Թուրքերէն որոնք օրինաւոր տէրը ըլլալով հանդերձ ձայն ձուն հանած չունէին, այդ ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրը իր սեփականութիւնը կը նկատէր Պուլկարիոյ տրուած բա-

ժինը։ Ինչպէ՞ս այս հակընդդէմ պահանջմանց հետ հաշտեցնել ազգայնութեանց սկզբունքը. խելացութիւնը Թուրքերուն վերադարձնելն էր, մինչեւ որ վիճողները իրարու միջեւ համաձայնէին և բուն իրաւատէրը երեւան ելլէր։ Ուրիշ կերպով կարելի չէր փրկել ազգայնութեանց սկզբունքը, և այդ է պատճառը որ հնարաւոր եղաւ Սան Սթէֆանոյի Դաշնագրին Մեծ Պուլկարիայէն անջատել Մակեդոնիան։ Ռուսիոյ գործածած զէնքը իրեն դէմ դարձուած էր ամենայն յաջողութեամբ։ Պերլինի Վեհաժողովը սակայն նոյնքան իրաւական հիմ չունէր այդ Պուլկարիայէն կորզելու համար նաև Արեւելեան Ռումէլին։ Յոյները կը յաւակնէին թէ այնտեղ իրենք ալ գերակշիռ տարր կը կազմեն, սակայն իրենց յաւակնութիւնը քիչ մը չափազանց «յունական» էր, որովհետեւ իրապէս Պուլկարներն են որ միշտ ամենաջախջախիչ թուական առաւելութիւն ունեցած են այդ երկրին մէջ։ Այս յայտնի անիրաւութիւնը զոր Վեհաժողովը գործած էր լոկ ռուսական ազդեցութիւնը Պոլսէն կարելի եղածին չափ հեռու պահելու համար, Պուլկարիա անձամբ դարմանեց եօթ տարի ետքը, անարիւն ու հեշտին յեղափոխութեամբ մը Արեւելեան Ռումէլին իրեն միացնելով, հոգ չէ թէ Սուլթանին գերիշխանութեան տակ։ Եւրոպա չընդդիմացաւ՝ նախ անոր համար որ ազգայնութեանց սկզբունքին տեսակէտով Պուլկարիոյ ըրածը օրինաւոր էր, և յետոյ՝ այլեւս ռուսական վտանգին վախը չկար, քանի որ այդ միջոցին Պուլկարիա բոլորովին թօթափած էր Ռուսիոյ ազդեցութիւնը, և հերուան իր պաշտպանն էր որ անզօր ու ապարդիւն կերպով կը բողոքէր Արեւելեան Ռումէլիի իւրացման դէմ, ճիշտ այն բանին դէմ զոր երբեմն ինք աշխատած էր ամէն գնով իրականացնել։

Գիտենք որ մեծ տէրութիւնները այդ վիճելի շրջանակները Թուրքիոյ թողուցին լոկ իրենց յետին մտքերուն յարմար գետին պատրաստելու համար։ Իրենց գործը շատ դժուարութեանց չբաղխեցաւ, որովհետեւ վիճող ազգերուն ալ գործին կուգար այդ կարգադրութիւնը. անոնք կը նախընտրէին որ վիճելի հող մը Թուրքիոյ վերադարձուէր քան իրենց մրցակիցներուն տրուէր. այս վերջիններէն այլեւս ետ առնելու հնար չկար, մինչդեռ, որքան ատեն որ Թուրքիոյ ձեռքը գտնուէր, միշտ յուսով էին թէ կրնան օր մը չէ օր մը յափշտակել անկէ, նպաստաւոր առիթէ մը օգտուելով։

Պարզ կը տեսնուի թէ այդ ստացուածքները իբր աւանդ վերադարձուեցան Թուրքիոյ. և աւանդը սեփականութիւն չէ, այն տեսակ աւանդ մը մանաւանդ որ ո՛չ թէ մէկ, այլ բազմաթիւ տէրեր ունի միանգամայն, ամէնքն ալ անհամբեր զայն վայրկեան մը առաջ ետ առնելու, ամէնքն ալ մշտարթուն և ուշադիր որ ձեռքէ չելլէ։ Պարագային համեմատ կամ բուն իսկ իրաւատէրները՝ այսինքն անոնց վրայ աւելի կամ նուազ հիմնաւոր յաւակնութիւններ ունեցող Պալքանեան Պետութիւնները պիտի իւրացնէին զանոնք, և կամ Արեւելքի տիրապետութեան ձգտող մեծ տէրութիւններէն մէկն ու միւսը։ Մինչեւ այն ատեն՝ լաւ էր որ Թուրքը պահէր զայն։

Այս է պատճառը որ հակառակ այնքան փորձանքներու և ձախորդ

պատերազմներու, Թրակիան, Մակեդոնեան ու Ալպանիան Թուրքիոյ ձեռքը մնացին։ Պարզ աւանդապահն էր անոնց և ոչ թէ տէրը. և այդ աւանդապահութիւնը շատ սուղի կը նստէր իրեն, չէնք չնորհք կը սպառէր, կը փճանար, և աւելի կամ նուազ մօտաւոր ժամանակի մը մէջ իր ձեռքէն անդարձ ելլելու սահմանուած հողերու համար կը վատնէր իր կենսական ոյժերը, բոլորովին անօգուտ տեղը. միանգամայն դրամի, ժամանակի, մանաւանդ մարդու կորուստ։ Ապահովաբար իրաւունք ունէին անոնք որ Թուրքիոյ տեւականութեան համար աւելի խելացութիւն կը նկատէին զուտ ասիական պետութեան հանգամանքը։ Ասիոյ մէջ ալ ոչ թուական առաւելութիւն ունէր, ոչ ալ կրցած էր խոր արմատներ թողուլ և իր վարչական դրութիւնը պարտադրել. շատ վայրեր՝ անուանապէս միայն Օսմ. Կայսրութեան կցուած, ներքնապէս ինքնավար էին, նոյնիսկ տուրքէ ու զինուորագրութենէ զերծ։ Բայց վերջապէս բնակչութեան ստուարագոյն մասը իսլամ էր և իմաստուն ու չրջահայեաց վարիչներ դիւրաւ կրնային կրօնքը միացման գիծ մը դարձնել, տեղական պայմաններուն յարմար վարչական մեթոտներ կիրարկելով, կամ՝ աւելի արդիական բացատրութեամբ՝ կազմելով Իսլամ Դաշնակցական Տէրութիւն մը, որուն գոյացման մեծապէս պիտի նպաստէր Սուլթանին Խալիֆայի հանգամանքը, և որուն կարելի էր հաւատարիմ պահել Քրիստոնեայ տարրերն ալ, ինքնավար ու թոյլատու կարգերու հաստատութեամբ։

ՖԷՐՏԻՆԱՆՏ Ա., ՁԱՐ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ

Վիճելի հողերը բնական է առանց վէճի չպիտի մնային։ Պալքանեան Պետութիւնները՝ անոնց Թուրքիոյ վերադարձուելուն մէջ ուրիշ բան չէին տեսած, այլ միայն հնարաւորութիւն մը ապագային զանոնք խլելու. Իւրաքանչիւրը իր հաշուին այս յետին մտքով լեցուած էր։ Եւ որպէսզի ապագայ փոթորիկի մը կամ հաշուեյարդարութեան մը միջոցին կարենային այդ նպատակին համնիլ, պէտք էր որ անոնց մէջ արժեցնէին իրենց յաւակնութիւնները և ընդլայնէին իրենց ազդեցութեան, հետեւաբար նաև իրաւունքի շրջանակները, քանի՛ դեռ անոնք աւանդ կը մնային Թուրքիոյ ձեռքը։ Այդ ճամբան ուր կը մտնէին՝ վէճի ճամբան էր. ինչ որ մէկը կ'ուզէր, ամէնքը մէկանց կ'ուզէին. Իւրաքանչիւրին ձեռք բերածը՝ ուրիշի մը կամ միանգամայն բոլոր միւսներուն զրկանքովը կ'ըլլար։ Մէկուն հաստատածը ուրիշի մը յաւակնութեանց դրժումն էր։ Ահա թէ ինչո՛ւ 1878էն ասդին անոնք անդուլ մաքառումներու, ոճիրներու ահաւոր թատերավայրեր դարձան, և ո՛չ Թուրքիա, ոչ ալ շահակից Մեծ Տէրութիւնները ուզեցին լուրջ, դրական, մանաւանդ անկեղծ միջոցներ ձեռք առնել իրերու այդ ողբալի դրութիւնը բառնալու համար. Պալքանեան ազգութեանց իրար բզքտելը շահաւոր էր թէ՛ Մեծ Տէրութիւններուն և թէ Թուրքիոյ։

Բաժանմամբ տիրելու անհրաժեշտութիւնը այդ փորձանաւոր երկիրներուն մէջ՝ Թրքական վարչութեան արդիւնքը չէր։ Թուրքերուն համար նոյնպէս պետական սկզբունք մըն էր այդ դրութիւնը, որովհետև տարակրօն ժողովուրդներ իրենց հպատակեցուցած ըլլալով, միշտ անոնց համախումբ դիմադրութեան սպառնալիքին ենթակայ էին. բաժան բաժան և իրարու հետ մշտապէս կռուող մնալով, էն առաջ Օսմ. Կայսրութեան գոյութիւնը պիտի ապահովէին։ Հին խօսք է արդէն. «Մինչև որ երկու Քրիստոնեայ իրար չուտեն՝ Իսլամը չի կրնար կարկանդակ ուտել»։ Բայց մանաւորաբար Պալքանեան Թերակղզին մէջ՝ իրենք չէին եղած այդ դրութեան հիմնադիրները։ Բիւզանդական Կայսրութեան ատենէն սկսեալ, և անկէ առաջուընէ ալ՝ նոյն պետական դաւանանքին կիրառութեամբ մանաւանդ կարելի եղած էր ասիական ու եւրոպական ցեղերու այդ խառնարանը կառավարել։ Թուրքերը նոյնպէս առարկայ դարձած էին այդ դրութեան։ Ինչ որ ԺԴ. դարէն ասդին, մինչև մեր օրերը, իրենք պիտի սորվէին ընել՝ իրենց տիրապետութիւնը ամրապնդելու համար, Թ. դարէն սկսեալ իրենց վիճակուած բախտն էր նոյն շրջանակներուն մէջ ու նոյն նկատումներով։

Ճիշտ այդ դարուն կը սկսի Թուրքերուն անդրանիկ մուտքը Եւրոպա։ Մաս մը Թուրքեր որոնք իրենց հեռաւոր ոստաններուն մէջ ծագած ներքին կռիւներու բերմունքով հալածական եկած Եւրոպա անցած էին, Բիւզանդական Կայսրութեան ասպնջականութիւնը խնդրեցին և յաջողեցան հաստատուիլ Վարտարի եզերքները։ Անոնք փոխեցին իրենց կրօնքը որ տակաւին Մահմէտականութիւնը չէր, այլ տեսակ մը կռապաշտութիւն, բայց չթօթափեցին իրենց ռազմական կենցաղն ու վաչկատուն հանգամանքը։ Քաջ մարդիկ էին և պատուական պատերազմիկներ, զօրս Յոյները

Սահմանադրութիւն գացող Օսմ. անդրանիկ զօրախումբը, իր դրօշով, Պատերազմական Նախարարութեան շէնքին առջեւ

«Վարտարիօթ» (Վարտարցի) կը կոչէին. Բիւզանդական արքունիքին պաշտնորդութիւնը անոնցմէ կազմուած զօրախումբի մը յանձնուած էր. օտար ըլլալով Կայսրութեան ներքին էնթրիկներուն, ապահով ու անկաշառ պահապաններ եղան։ Անոնցմէ վերջ, 1065ին, Եւրոպա անցաւ Թրքական Ուզ ցեղը, աւելի քան 600,000 հոգիով, ու Դանուբը կտրելով խորտակեց յոյնեւպուլկար բանակ մը և մինչև Սելանիկ տարածուեցաւ։ Յիսունըութ տարի վերջ՝ 1123ին, երրորդ Թրքական արշաւախումբ մը մտաւ Եւրոպա, Բացինաքներու ցեղը, որ միջոց մը Տնիէբէրի և Դանուբի շըրջակաները յաժենալէ վերջ, իջաւ մինչև Արշիպեղագոս։ Աւելի ետքը՝ 1243ին, Քոմաններու Թուրք ցեղն էր որ Մակեդոնիա մտաւ, Լատին Խաչակիրներու և Պուլկարներու ապստամբութեանց աւերը լրացնելով։

Նախապէս աննշան թիւ մը կազմող այս Թուրք ցեղերը, տակաւառ տակաւ բաւական պատկառելի ու վտանգաւոր ոյժ մը գոյացուցին։ Բիւզանդական Կայսրութիւնը իրաւամբ սկսաւ վրդովուիլ. մանաւանդ որ բոլորն ալ սքանչելի պատերազմիկներ էին և զէնքէն անբաժան։ Բարեբախտութիւնը հոն էր որ ներքնապէս շատ համաձայն չէին իրարու հետ. ոչ միայն ցեղէ ցեղ մրցակցութիւն գոյութիւն ունէր, այլ նոյն իսկ իւրաքանչիւր ցեղի զանազան ճորքանները իրարու հետ կռուոտ էին։ Եւ որովհետեւ զէնքը զարդի համար չէին կրեր, իրենց բնակած շրջաններուն մէջ արիւնը յաճախ իբր գետ կը հոսէր։ Եւ ահա Բիւզանդական Կայսրութիւնը, որուն հաշիւին կը յարմարէր այդ երկպառակութիւնը, հայրական հոգածութեամբ մը կուգար կը միջամտէր իրենց վէճերուն. բայց իր ղրկած հաշտարարները միշտ այն տեսակ հաշուեյարդարութիւն մը կ'ընէին, որ փոխադարձ ատելութիւնները չէին մարեր, ընդհակառակը՝ բոլորովին կը հրահրուէին, ներկայացող առաջին առթիւ նոր կռիւներու և նոր արիւնահեղութեանց դուռ բանալու համար։ Տարբեր կանխահոգութեամբ մը՝ Բիւզանդական Կայսրութիւնը այդ ցեղերը կրցածին չափ իրարմէ հեռու կը պահէր, անոնց մէջտեղ իրեն հաւատարիմ ժողովուրդներ գոյացնելով կամ արդէն իսկ գտնուողներու թիւը աւելցնելով։ Անդրանիկ Թուրք գաղութը Վարտարի եզերքներն էր հաստատուած. Բիւզանդիա՝ Օխրիտայի դաշտը տուաւ անոնցմէ ետքը եկող Ուզերուն. Բացինաքները Քարափէրիայի դաշտերուն մէջ տեղաւորուեցան և Քոմաններն ալ ցրիւ ցրիւ բաժնուեցան. իրենցմէ մաս մը Մակեդոնիա մնաց, ուրիշ մաս մը Թրակիա տարուեցաւ և մաս մըն ալ քշուեցաւ մինչև Փոքր Ասիա։

Արդի ժամանակներու մէջ՝ Եւրոպական Թուրքիոյ բովանդակ տարածութեան վրայ պարզուած պատկերը և տիրող դրութիւնը նոյնն են ուրեմն՝ ինչ որ էին աւելի քան տասը դար առաջ. միայն դերերը շըրջուած են. այն ատեն՝ Թուրքերուն վիճակուած էր այդ դրութեան ենթակայ մնալու անպատեհութիւնը, իսկ հիմայ՝ իրենք էին որ զայն կը կիրարկէին, օգտուելով կարգ մը պայմաններէ՝ որոնց մէջ բնակչութեանց այլազանութիւնը ապահովաբար մեծագոյն կարեւորութիւնը ունէր. բացի Թուրքերէն և Ալպանացիներէն, չորս քրիստոնեայ ցեղեր՝ Պուլկար-

ները, Սերպերը, Ուլահներն ու Յոյները կը բնակէին վիճելի երեք երկիրներուն՝ Թրակիոյ, Մակեդոնիոյ և Ալպանիոյ մէջ, իւրաքանչիւրը սեփական ատէրի յաւակնութիւններով և յոյսերով. յետոյ՝ Պալքանեան կամ Դանուբեան չորս պետութիւն՝ Պուլկարիա, Սերպիա, Ռումանիա և Յունաստան՝ ոյժ կուտային այդ ցեղերու յաւակնութեանց, զանոնք իրենց միացնելու և անոնցմով իրենց անձուկ, անբաւական սահմանները ընդարձակելու ակնկալութեամբ: Աւելցուցէք ասոնց նաև մեծ տէրութիւնները որոնք, իրենց հաշիւներուն ու նկատումներուն համաձայն, ընդհանրապէս անոնցմէ մէկուն կամ միւսին յաւակնութիւնները կը քաջալերէին, և անատեն մանաւանդ պիտի ըմբռնէք այն անսահման դիւրութիւնը որով կ'օժտուէր Թուրքերուն բաժնելով տիրելու քաղաքականութիւնը: Ոչ միայն կը գրգռէին տիրող հակառակութիւնները և կռուող տարրերը, այլ անոնցմէ գալիք վտանգը կը չէզոքացնէին. ճիշտ ինչպէս Բիւզանդական Կայսրութիւնը երբեմն ըրած էր Թուրքերուն համար, իրենք ալ սարէն ձորէն, մասնաւորապար Պոսնա-Հէրսէքէն Մուհաճիրներ բերելով, կ'աշխատէին տկարացնել անոնց թուական առաւելութիւնն ալ: Այդպէս եղաւ նաև Հայաստանի մէջ, Համիտեան շրջանին, հայկական վեց նահանգներու Հայոց բնական մեծամասնութիւնը ջնջելու և մեր ցեղին անդորրութեան ու արդարութեան պահանջը խեղդելու համար:

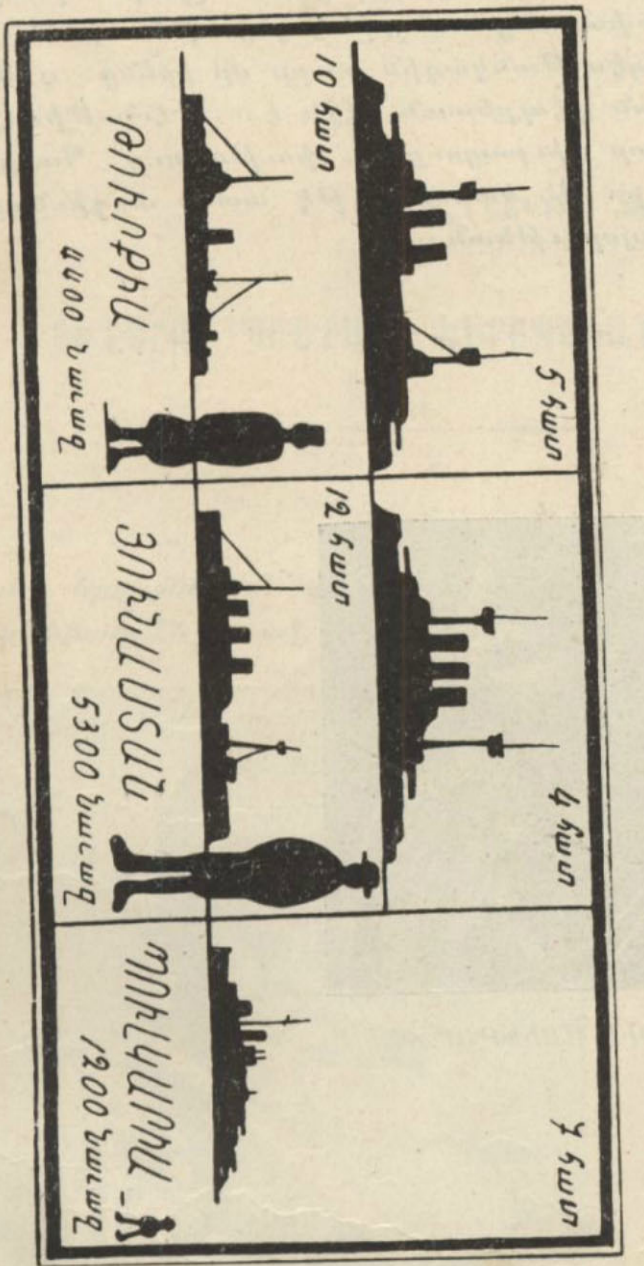

Դաշնակից և Թուրք նաւային ոյժերու համեմատութիւնը
(Վերը՝ զրահաւոր և յածանաւ, վարը՝ Թորփիլանաւ և Թորփիլահան)

Եթէ խորը փնտռենք՝ ներկայ պատերազմին մեծագոյն պատճառներէն մէկն ալ Ժէօն-Թիւրքերու հետապնդած Մուհաճիր թխելով՝ թէ Թրակիոյ, թէ Ալպանիոյ և թէ Մակեդոնիոյ մէջ արուեստական Թրքութիւն մը ստեղծելու քաղաքականութիւնն է: Աւանդը իրական ստացուածքի վերածելու ճիգ մըն էր ասիկա: Պալքանեան ազգերը որոնք՝ իրենց տիրու-

թեան յաւակնութեանց մէջ մտքերնէն անգամ չէին անցըներ սեփականատէր ճանչնալ Թուրքը, յանկարծ տեսան որ անիկա իրենցմէ անկախաբար և հակառակ իրենց՝ իր սեփականատիրութիւնը հաստատելու կ'աշխատի: Տարակոյս չկայ որ Թուրքը, աշխարհակալութեան իրաւունքը իր կողմը ունենալով, իրենցմէ անհունապէս աւելի նպաստաւորուած էր իր յաւակնութիւնը արժեցնելու համար: Խնդիր է սակայն թէ իրօք իմաստութեան գո՞րծ էր այդ նոր քաղաքական ուղղութիւնը որուն գլուխ կանգնեցան Ժէօն-Թիւրքերը, քիչ մը չափազանց անշրջահայեցութեամբ, և որուն սիրոյն նոյնիսկ Ալպանացւոց պէս թանկագին տարր մը իրենց դէմ հանեցին: Պատասխանը այսօրուան դէպքերուն մէջն է: Ժէօն-Թիւրքերուն բռնած այդ ուղղութիւնն էր որ դիւրացուց ու փութացուց Պալքանեան Դաշնակցութեան կազմութիւնը: Ու ծանօթ է թէ ատոր արդիւնքը որքա՜ն աղէտալի եղաւ Օսմ. Կայսրութեան:

ՄԱՀՄՈՒՏ ՄՈՒԽԹԱՐ ՓԱՇԱ.

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՑԵՂԵՐՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Երեք երկիրներէն՝ որոնք Եւրոպական Թուրքիան կը կազմէին ներկայ պատերազմէն առաջ՝ Թրակիան էր (Էտիրնէի նահանգը) որ նուազ վէճի առիթ կը դառնար, և բաղդատմամբ միւս երկուքին, Մակեդոնիոյ և Ալպանիոյ, բաւական հանդարտ կենցաղ մը ունէր։ Եթէ մըխրճուինք հեռաւոր անցեալին մէջ, պիտի տեսնենք որ Թուրք տարրը այնտեղ շատ աննշան թիւ մը միայն կը կազմէր. Թուական ջախջախիչ առաւելութիւն ունէին մի՛ միայն Պուլկարները, և անոնցմէ ետքն ալ Յոյները։ Ահաւասիկ Թրակիոյ բնակչութեան ընդհանուր ցուցակը, անգլիական վերջին վիճակագրութեան մը համեմատ.– 370,000 *Օրթոտոքս Պուլկար,* 115,000 *Մահմէտական Պուլկար (Բօմաք),* 250,000 *Մահմէտական Թուրք,* 3,000 *Օրթոտոքս Թուրք,* 220,000 *Օրթօտոքս Յոյն,* 3,500 *Օրթօտոքս Ալպանացի,* 30,000 *Հայ և* 15,000

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ԻՎԱՆՕՖ

Մահմէտական Գնչու։ Ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու, Պերլինի Վե-
հաժողովին մէջ ուր Ռուսիա մեծ ճիգ թափեց Թրակիոյ վրայ Պուլկար-
ներու բացարձակ իրաւունքը ընդունել տալու համար, առարկութիւն
եղաւ թէ Յոյները եթէ ոչ հաւասար, գոնէ չափազանց կարեւոր թիւ
մը կը կազմեն այդ նահանգին մէջ։

Այս առարկութիւնը անիրաւ էր անո՛ր համար որ Պուլկարները կեր-
պով մը ընիկ տարրն են այնտեղ, մինչդեռ Յոյները, որոնք ծովեզերքներուն
երկայնքը կ'ապրին՝ թէ՛ Սեւ ծովու եւ թէ՛ Եգէականի կողմէն, եկուոր
են մեծ մասամբ։ Թրակիա էապէս Պուլկարական յաւակնութեանց շրջա
նակին մէջն է, եւ այդ շրջանակէն դուրս կը մնայ պզտիկ մաս մը միայն,
ճիշդ այն մասը որ Միտիայէն մինչեւ Էնոս կ'երկարի, Մարիցա եւ Էրկէնէ
գետերուն երկայնքէն, իր մէջ բովանդակելով Էնոսը, Սօրօսի ծոցը, Կէ-
լիպօլուն, Տարտանէլը, Ռօտօսթօն, Չաթալճայի շրջանակն ու Կ. Պոլիսը։

Թուրք պետական մարդիկը՝ արուեստական կերպով նոր տարր մըն
ալ գոյացուցին այդ երկրին մէջ, Իսլամ տարրը, որ 383,000 հոգինոց բազ-
մութեան մը հասած էր մինչեւ ներկայ պատերազմը (Թուրք. Պօմաք.
Օրթօտօքս Թուրք եւ Գնչու)։ Երբ Պերլինի Վեհաժողովը գումարուեցաւ,
Իսլամ տարրը այսքան բազմաթիւ չէր. այլապէս՝ փոխանակ Յոյներուն
անհաստատ յաւակնութիւններով Պուլկարիոյ ընդարձակումը արգիլելու,
աւելի հեշտ պիտի ըլլար Թուրքերուն թուական առաւելութիւնը մէջտեղ
դնել իբր առարկութիւն։ Իսլամներու այդ բազմացումը Թրակիոյ նահան-
գին մէջ՝ Պերլինի Վեհաժողովէն ետք տեղի ունեցած է։ Բուն ընիկ Իս-
լամ տարրը շատ սակաւաթիւ էր հոն. եթէ անոնցմէ անջատենք Պօմաք-
ները որոնք Պուլկար ցեղին իսլամացած մէկ հատուածն են, մնացեալները
կը բաղկանային այլեւայլ կողմերէ բերուած գաղթականներէ. որոնք գէշ
աղէկ տեղաւորուած էին այդ նոր հայրենիքին մէջ. որուն սակայն ոչ
մէկ յիշատակով կապուած չէին. անհաստատ, արուեստական բնակչութիւն
մըն էր, որ հազիւ պատերազմը ծագած՝ խմբովին Պոլիս թափեցաւ, ան
կէ ալ դէպի Ասիա նահանջելով, առանց դառնութեան, առանց կարօտի
կամ ցտեսութեան վերջին ակնարկ մը ձգելու իր լքած բնակավայրերուն
վրայ։

Օսմ. Կառավարութեան համար սակայն, այդ արուեստական Իսլամ
տարրին գոյացումը Թրակիոյ նահանգին մէջ՝ պետական անհրաժեշտու-
թիւն մըն էր։ Տեսանք արդէն թէ ազգայնութեանց սկզբունքը ինչ աղէ-
տալի դեր խաղացած էր իրեն համար. ահագին երկիրներ ելած էին իր
ձեռքէն, սա գլխաւոր առարկութեամբ թէ անոնց մէջ գերակշիռ տարրը
այս կամ այն ազգն էր, հետեւաբար անոնք պէտք է այդ ազգին տըր-
ուէին։ Թրակիոյ համար եթէ այդ սկզբունքը կիրառութեան դրուէր, նոյն
ինքն Պոլիսը պիտի վտանգուէր. որովհետեւ Թրակիա էապէս Պոլսոյ բա-
նալին է։ Այսպէս ուրեմն՝ մայրաքաղաքին պահպանութեան հարցը զինքը
ստիպեց խոշոր Իսլամ գաղթականութիւն մը հաստատելու Թրակիոյ մէջ։
Ազգայնութեանց սկզբունքին դէմ ազգայնութեանց սկզբունքը. տեսակ
մը նմանաբուժութիւն։ Պերլինի Վեհաժողովը այս տեսակէտով շատ մեծ

դաս մը եղած էր Թուրքիոյ համար։ Եւ այդ դասը լաւ սերտած ըլլալուն համար չէ՞ որ Ապտիւլ Համիտ ջարդերով, հալածանքներով, հողազրկու-

Բօմաք լրտեսներ զորս Պուլկարները ձերբակալեցին
պատերազմի սկզբնաւորութեան օրերուն

թեամբ և Իսլամ գաղթականներու հաստատութեամբ ջնջելու աշխատեցաւ մեր ցեղին թուական առաւելութիւնը Հայաստանի մէջ։ Ազգայնութեանց սկզբունքը օր մը մեզ ալ կրնար եթէ ո՛չ ինքնավար դարձնել, գոնէ խառ-նել Ռուսիոյ Հայոց։

Թուրքիա զգուշացաւ Թրակիոյ մէջ ալ կիրարկելէ այն միջոցները

որոնցմով մշտավառ կը Թողուր Եւրոպական Թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ գոյութիւն ունեցող ցեղային կռիւները։ Թրակիոյ խնդիր մը գոյութիւն չունէր, չէր հասունցած տակաւին. այդ երկրին վրայ յաւակնութիւններ սնուցանող Յոյներն ու Պուլկարները Մակեդոնիոյ մէջ կը սպառէին իրենց բովանդակ կորովը։ Ասիկա խաղաղութեան լուրջ պատճառ մըն էր անշուշտ, և Թուրքիա շատ պէտք ունէր այդ խաղաղութեան՝ մայրաքաղաքին այնքան մօտիկը գտնուող երկրի մը մէջ՝ ուր յայտնուող խլրտումները կրնային տարածուիլ մինչև Պոլիս ու դառնալ վարակիչ։ Համիտ, որուն օրով մանաւանդ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ ամենագերազանց կերպով մը կիրարկուեցաւ բաժնելով տիրելու դրութիւնը, միշտ աշխատեցաւ որ Թրակիա խաղաղ մնայ։ Իր բովանդակ ջանքը եղաւ՝ միշտ աւելի բազմացնել անոր իսլամ բնակչութիւնը. յետոյ, ամէն կարելի միջոց չխնայեց սիրաշահելու համար Բօմաք տարրը, որ նախապէս լոկ կրօնքով միայն կը տարբերէր Պուլկարներէն, հոգւով Պուլկար կը մնար։ Համիտի օրով՝ այդ հոգին հետզհետէ թրքացաւ և Բօմաք ժողովուրդը ո՛չ միայն պաղեցաւ իր արենակից Պուլկարներէն, այլ նաև սկսաւ զայն ատել։ Ներկայ պատերազմին սկիզբը, Պուլկարները առաջին հարուածը Բօմաքներէն ստացան։ Այս վերջինները ո՛չ միայն ջարդեցին իրենց դրկից Պուլկարները, այլ հաւատարիմ ու ապահով տեղեկատուներ եղան Օսմ. զինուորական իշխանութեանց համար։

Թրակիոյ այս վիճակը ճշմարիտ արքայութիւն մը պիտի երևայ մեզի, եթէ զայն բաղդատութեան դնենք մակեդոնական դժոխքին հետ։ Ինչ որ սովորաբար Մակեդոնիա կը կոչենք՝ տեսակ մը Բաբելոն է, որուն ոչ իսկ իրական սահմանները կարելի եղած է գծել, հակառակ անոր որ Արևելքով զբաղող բոլոր պետական մարդոց, Թուրքերուն և օտարներուն հաւասարապէս, դարաւոր մտահոգութեան առարկան եղած է։ Նոյնքան անորոշ կը մնան նաև անոր բնակիչները. Պուլկարիա՝ Պուլկար կը նկատէ զանոնք, Յունաստան՝ Յոյն, Սերպիա՝ Սերպ, Ռումանիա՝ Ռումէն։ Մակեդոնացի անունը որ կը կրեն, ազգութիւն մը չի ներկայացներ. երբ օրինակի համար Պուլկարիա կ'ըսենք, կը հասկնանք Պուլկարներու երկիրը, կամ այն տեսակ երկիր մը ուր Պուլկարները իրենց քաղաքական և ազգագրական գերակշռութեամբ դարձած են տիրապետող տարր. բայց երբ Մակեդոնիա կ'ըսենք՝ ատով չենք կրնար Մակեդոնացիներու երկիր հասկնալ. որովհետև՝ «Մակեդոնացի» յորջորջումը նշանակութենէ զուրկ է։ Եւ ահա զարմանալի բառաsofս մը, որ սակայն ճշմարտութիւն մըն է։ Մակեդոնիա մը գոյութիւն ունի թէև, բայց Մակեդոնացիներ չկան, այլ Յոյներ, Պուլկարներ, Սերպեր. Ուլահներ, Թուրքեր, ևայլն որոնք Մակեդոնիոյ մէջ կը բնակին։ Բոլոր արշաւանքները, բոլոր տիրապետութիւնները որոնց ենթարկուած է, իրենց հետքը թողած են այնտեղ. Յունաստանի նախնական տիրապետողներէն՝ Պեղասգեաններէն սկսեալ՝ յաջորդաբար Հէլլէնները, Թուրքերը, Հռոմայեցիք, Սլաւները, Սերպերը, Պուլկարները, վերջապէս բոլոր ցեղերը, բոլոր ժողովուրդները որոնք ձեռք

անցուցած են այդ բարեբեր երկիրը, գաղութներ հաստատած են անոր այլ եւ այլ կողմերը և իրենցմէ ժողովուրդ թողած։ Ահա թէ ինչո՛ւ Պալքանեան բոլոր ազգերն ալ միեւնոյն ատեն Մակեդոնիոյ վրայ յաւակնութիւններ ունէին, և իրենցմէ իւրաքանչիւրը կը յամառէր իրը, միայն իրը

Բաղդատական ցուցակ Եւրոպական Թուրքիոյ բնակչութեան, անգլիական նորագոյն վիճակագրութեան մը համաձայն

նկատելու զայն։ Երկիրը աքդէն՝ ամէնուն ալ առատ կռուաններ կ՚ընծայէր այդ յաւակնութիւնները հաստատելու համար։ Երեք ցեղերը՝ Հէլլէնները, Սլաւներն ու Լատինները, — բացի Թուրքերէն, — որոնք Մակեդոնիոյ տիրապետութեան կը ձգտին, ուզածնուն չափ ազգագրական յենակներ կամ պատմական յիշատակներ կրնան գտնել անոր մէջ։ Ատոնց վրայ հիմ-

նուած են արդէն այն զանազան քարտէսները որոնք չարունակ կը պատրաստուէին միանգամայն թէ՛ Սոֆիայի, թէ Աթէնքի, թէ Պէլկրատի և թէ Պուքրէշի մէջ. և որոնցմէ իւրաքանչիւրը միւսին ժխտումն էր միշտ: Պուլկարը ցանցառ ու հեռաւոր պզտիկ մասեր միայն ցոյց կու տար իբր Հէլլէն տարր. Հէլլէնն ալ նոյն բախտին կ'ենթարկէր Պուլկարները. Սերպերն ու Ռումէնները նոյնպէս այդ հիման վրայ կը գծէին իրենց քարտէսները. միայն Թուրքն էր որ ոչ քարտէսի պէտք կը տեսնէր, ոչ ալ պատահմամբ քարտէս մը գծած միջոցին ցեղերու բաժանումները կ'որոշէր անոր վրայ: Գաղափար մը տալու համար թէ պալքանեան ազգերը որքա՛ն անհամաձայն էին իրարու միջև՝ Մակեդոնիոյ մասին, այստեղ մէջ կը բերենք հետևեալ բաղդատական ցուցակը ուր որոշապէս ցոյց տրուած է թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ի՛նչ կերպով կը բաժնէր մակեդոնական ժողովուրդները.

	Սերպ ցանկ	Պուլկար ցանկ	Յոյն ցանկ
Թուրք	231,400	489,664	576,600
Պուլկար	57,600	1,184,036	454,700
Սերպ	2,048,320	700	
Յոյն	201,140	222,152	656,300
Ալպանացի	165,620	124,211	— —
Ուլախ	74,465	77,267	41,200
Խառն	101,875	147,244	91,700
ԳՈՒՄԱՐ	2,880,420	2,245,274	1,820,500

Ինչպէս կը տեսնուի, մինչդեռ Սերպերը կը կարծէին 2,048,320 ազգակից ունենալ Մակեդոնիոյ մէջ, Պուլկարները հազիւ 700 Սերպ միայն կը ճանչնային հոն, և Յոյներն ալ 200,000էն քիչ մը աւելի: Դարձեալ՝ Պուլկարները 1,184,036 Պուլկար կը հաստատէին Մակեդոնիոյ մէջ, մինչդեռ Սերպերը 57,600 Պուլկարէ աւելի չէին ճանչնար և Յոյներն ալ ատոր կէսը միայն: Նոյնպէս՝ մինչդեռ Յոյները կը պնդէին թէ 656,300 Յոյն կը բնակին Մակեդոնիոյ մէջ, Պուլկարները միայն 222,152 Յոյն կը ճանչնային և Սերպերն ալ 201,140: Պարզ կ'երևայ որ Մակեդոնիոյ վրայ յաւակնութիւն ունեցող ազգերէն իւրաքանչիւրը իրեն կը սեփականէր տեղւոյն ժողովուրդին մեծամասնութիւնը, իր յաւակնութիւնները համաձայնեցնելու համար ազգայնութեանց սկզբունքին, առանց որուն չպիտի կրնար զանոնք արժեցնել:

Սակայն ի՛նչ ձևով որ ալ չինուած ըլլային այդ քարտէսներն ու վիճակագրութիւնները, էական կէտը հոն էր որ ո՛չ Պուլկարները, ո՛չ Սերպերը, ո՛չ Յոյները, ոչ ալ Ռումէնները, իրենց յաւակնութեանց շրջանակը տարապայման կերպով ընդլայնելով հանդերձ, չէին կրնար Մակեդոնիայէն բոլորովին դուրս ձգել միւս ազգերը. քիչ տեղ կու տային անոնց, բայց վերջապէս կ'ընդունէին թէ անոնք ալ գոյութիւն ունէին: Թուրքերը նոյն-

պէս ստիպուած էին ճանչնալ Քրիստոնեայ տարրի մը գոյութիւնը, քանի որ Պէրաթներ կուտային Առաջնորդներու. Պէրաթ մը՝ ուրիշ ամէն յաւակնութենէ աւելի կ'արժէ՝ ժողովուրդի մը գոյութեան, Թուական իրաւունքին իբր հաստատութիւն. Թէ՛ Համիտի օրով և Թէ Ժէօն-Թիւրք վարչութեան չորս տարիներուն՝ գիտենք Թէ մեր Պատրիարքարանը ի՛նչ դժուարութիւններու բաղխեցաւ առաջնորդական նոր Վիճակներ ստեղծելու համար. Կառավարութիւնը, որուն Հայ տարրին Թուական ոյժը խորտակելու քաղաքականութիւնը չէր փոխուած նաև Ժէօն-Թիւրքերուն օրով, միշտ դժկամակեցաւ Պէրաթով մը նուիրագործելու այդ Վիճակները. զորս Պատրիարքարանը ստիպուած կը կազմէր՝ տեղւոյն Հայոց Թուական բազմացման պատճառաւ: Ի՞նչ պէտք Հայերու բազմացումը և որոշ հաստրակութիւն կազմած ըլլալը նուիրագործելու, այն տեսակ կառավարութեան մը համար, որ մեր ցեղին բնական ու անվիճելի գերակշռութեան սահմաններուն մէջ անգամ կ'աշխատէր Հայոց Թուական ոյժը խորտակել, ազգայնութեանց սկզբունքին փորձանաւոր հետեւանքներէն վախնալով: Մակեդոնիոյ մէջ՝ կայս. Պէրաթները նուիրագործած էին նաև երկու որոշ տեսակ Քրիստոնեաներու գոյութիւնը, զանազանութիւն դնելով Հէլլէն և Սլաւ Առաջնորդներու միջեւ, մինչդեռ առաջները՝ ամբողջ այդ շրջանակը սուկ Հէլլէնականութեան ստացուածքն էր և Պոլսոյ Ցոյն Պատրիարքին իրաւասութեան ենթակայ կը մնար:

ԻՇԽԱՆ ԵՆՐԻԿՈՍ
Հրամանատար յունական նաւատորմին

Այսպէս ուրեմն՝ ցեղերու գոյութեան հարցը չէր որ Մակեդոնիոյ մէջ վէճի դուռ կը բանար. ոչ ոք կ'ուրանար Թէ այս կամ այն ցեղը կը գտնուի հոն. կռիւը կը սկսէր ճիշտ այն պահուն՝ երբ այդ ցեղերէն մէկն ու միւսը իր յաւակնութիւնները կը ցուցադրէր՝ ապագայ իւրացման իրաւունքը հաստատելու, և Թուրքին ձեռք Թողուած աւանդը ինք ստանալու համար: Տեսնենք հիմայ Թէ ի՛նչ էին անոնցմէ իւրաքանչիւրին յաւակնութիւնները և Թէ ի՛նչ փաստերով կը պաշտպանէին զանոնք:

էն առաջ կուգային Հէլլէնները։ Իրենց յաւակնութիւնները շատ աւելի հեռաւոր ու խոր արմատներ ունէին, քանի որ կը սկսէին Մակեդոնացի Փիլիպպոսի ու անոր աշխարհակալ զաւկին՝ Մեծն Աղեքսանդրի տանէն, և անոնցմէ ետքն ալ՝ Բիւզանդական Կայսրութեան շրջանէն։ Վիճելի այդ երկիրներուն մէջ պատմական փառաւոր անցեալ մը ունեցած էին իրենց նախնիքը. անոնց ուղղակի ժառանգորդը իրենք էին, հետեւաբար իրաւունք ունենալ կը կարծէին՝ Թուրքիոյ յաջորդութեան պարագային՝ սոսկ իրենք ժառանգորդ դառնալու. ինչ որ Թուրքէն պիտի խլուէր՝ իրենցն էր, ուրեմն պէտք էր որ իրենց վերադարձուէր։ Մինչեւ 1860՝ Հէլլէնները այս պարզ պատճառաբանութեան վրայ հիմնած էին իրենց յաւակնութիւնները. Փաթիհի կողմէ՝ Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքին Եւրոպական Թուրքիոյ բոլոր Ռայաներուն հոգեւոր պետ, միանգամայն քաղաքական պետ (=Պատրիարք) նշանակուած ըլլալը բոլորովին կ'ամրապնդէր այդ պատճառաբանութիւնը։ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ տիրող վարչական դրութիւնն ալ արդէն այդ պարագան կը հաստատէր. բոլոր Քրիստոնեաները կը կառավարուէին յոյն Մետրապոլիտներով՝ որոնք փոխանորդներն էին Պոլսոյ Պատրիարքին. յունականէն դուրս ուրիշ ո՛ և է հոգեւոր-վարչական կարգ չկար Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ. այսօրուան իրար ուտող ցեղերը՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանին և անոր ներկայացուցած Օրթոտոքս կրօնքին ենթակայ՝ գոնէ ըստ երեւոյթին սերտ միութիւն մը կը պահէին իրարու հետ։ Թուրքին համար՝ Ռումէլիի մէջ ամէն ազգ Յոյն էր, Մակեդոնական խնդիր չկար ուրեմն, այլ լոկ յունական խնդիր. Իսլամը Թուրք էր, Քրիստոնեան՝ Յոյն, ու Մակեդոնացի նշանաւոր պոէտը՝ Ռիկաս, Հէլլէնականութեան ամենաջերմ առաքեալներէն մէկը, իր ըմբոստութեան հրաւէրները միանգամայն Մակեդոնիոյ բոլոր ժողովուրդներուն կ'ուղղէր, զանոնք հէլլէն դրօշին ու գաղափարին տակ հրաւիրելով.

Պուլկարներ, Ալպանացիներ, Սերպեր և Ռումէններ,
Եպիրոսցիներ, Կղզեցիներ, մէկ ոստումով
Քաշեցէք սուրը ազատութեան անունով...
Էլլադան ձեզի համար լայն լայն բացած է իր բազուկները
Ձեզի կեանք, պատիւ ու փառք տալու համար։

Սակայն ասիկա չէր նշանակեր թէ անսիրելութեան պատճառներ գոյութիւն չեն ունեցած կամ չունէին Հէլլէն և միւս տարրերուն միջեւ. Յունաց Պատրիարքարանը, — ինչպէս վերջէն պիտի տեսնենք, — շատ բռնական ու անողորմ միջոցներով հպատակեցուցած էր ոչ-Հէլլէն տարրերը. անոնց մէջ յաճախ ըմբոստութեան փորձեր եղած էին Ֆէնէրի Պատրիարքարանին կլանիչ գործունէութեան դէմ. բայց միշտ խորտակուած էր իրենց ընդդիմութիւնը։ Սլաւ զարթնումը կը սկսէր ԺԸ դարէն, պարբերական ընդվզումներով, որոնք 1860ին միայն պիտի կրնային արդիւնաբերել։ Յոյները պատմական աւանդութեան վրայ հիմնած էին իրենց յաւակնութիւնները։ Սլաւները պրպտելով պրպտելով, մանաւանդ վանքերու խորը թաղուած գրչագիր վաւերագիրներ և ժամանակագրութիւններ երեւան բերելով, տեսան որ իրենք ալ նոյնքան փառաւոր պատմու-

թիւն մը ունեցած են այդ երկիրներուն մէջ, հետեւաբար՝ նոյնքան իրաւունք կրնան ունենալ անոնց մասին յաւակնութիւններ սնուցանելու։

Օսմ. հեծելազօրքը Բ. Դրան առջեւ

Յունական ապստամբութիւնը և Յունաստանի ազատութիւնը բոլորովին կարելի կ'ընծայէին այդ յաւակնութեանց իրականացումը ու կը գրգռէին իրենց անհամբերութիւնը՝ վայրկեան մը առաջ իրենց գոյութիւնը հաստատելու իբր որոշ տարր։ Պուլկարները որոնց քով ամէնէն առաջ ար-

Թընցած էր այս ինքնագիտակցութիւնը, 1860ին սկսան աւելի բուռն կերպով մաքառիլ Յոյն տարրին դէմ։ Մակեդոնական կարգ մը շրջանակներու մէջ՝ ուր Յոյներէն բազմաթիւ էին, այս մաքառումը վերածուեցաւ կատարեալ դիմադրութեան մը, որուն նախապէս պատրուակ դարձաւ կրօնքը, աւելի ճիշդը՝ եկեղեցիներու սեփականութեան հարցը։ Բոլոր այն շրջանակներուն մէջ ուր բազմաթիւ էին, Պուլկարները կ՚ուզէին իրենց սեփականացնել գոյութիւն ունեցող եկեղեցիները, և ինքնավար հոգևոր վարչութիւն հաստատել իրենց կրօնաւորներով։

Ծանր հարուած մըն էր զոր կը ստանար Հէլլէնականութիւնը։ Պուլկարներու յաւակնութիւնները շուտով վրդովեցին զինքը․ և վրդովուելու համար ունէր թէ՛ կրօնական, թէ՛ քաղաքական պատճառներ։ Յունաց Պոլսոյ Պատրիարքարանը որ Հէլլէնականութեան առանցքն էր, կը կորսնցնէր իր համապարփակ ազդեցութիւնը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ․ Օրթոտոքս եկեղեցիին մէջ վարչական նոր բաժանում մը ստեղծուելով՝ կը խանգարուէր կրօնական միութիւնը որ հիմն էր նաև քաղաքական միութեան։ Յետոյ նոր ժառանգորդ մը կ՚ելլէր մէջտեղ, Սլաւ տարրը, և այս ժառանգորդը վտանգաւոր էր անո՛ր համար մանաւանդ որ թուով աւելի գերակշիռ էր քան բուն Հէլլէն տարրը։ Եթէ գիտակցութիւնը տարածուէր Պալքաններու բովանդակ Սլաւ Պուլկարներուն մէջ, Հէլլէնականութեան ապագայի ծրագիրները ծանրապէս կը վտանգուէին։ Օրինակը կրնար վարակիչ դառնալ, և Պուլկարներէն վերջ՝ Հէլլէնականութեան դէմ հանել նաև միւս բոլոր Սլաւ ժողովուրդները, որոնց ետին կեցած էր Համասլաւութեան ամեհի ոյժը, իր գործնական բրօբականտով։ Պէտք էր ուրեմն առաջքը առնել կրօնական բաժանման, արգիլելու համար քաղաքական բաժանումը որ Հէլլէն տարրը աղէտալի կղզիացման մը պիտի դատապարտէր Թուրք ու Սլաւ տարրերուն միջև։

Վէճը եկաւ Թուրքին դուռը ինկաւ։ Իրաւական ոյժը Յոյներուն կողմն էր, որոնք բնաւ չէին տարակուսեր Թուրք կառավարութեան որոշման մասին. քանի որ Բ. Դուռը բովանդակ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ յունականէն զատ կրօնական կազմակերպութիւն չէր ճանչնար, ուրեմն հեշտիւ պիտի ընդունէր թէ եկեղեցիներն ալ պէտք է Յոյն մնային․ Պուլկարները առանձին կրօնական կազմակերպութիւն չունէին որպէսզի տէր դառնային մասնաւոր եկեղեցիներու, մանաւանդ այն տեսակ եկեղեցիներու զորս Յունաց կրօնական իշխանութիւնները կառուցած էին և որոնք դարերէ ի վեր Յոյն կղերին կողմէ կը տնտեսուէին։ Այսքան ապահով և առաջուց շահուած դատ մը ունենալով հանդերձ, Յոյները յուսախաբ եղան. Բ. Դուռը իրենց անհերքելի իրաւունքը ժխտեց։ Ի զուր Ֆէրմաններ մէջտեղ դրին, ի զուր դարերէ ի վեր նուիրագործուած, օրէնքի կարգ անցած առանձնաշնորհումներու իրաւունքին կառչեցան. Դուռը ականջ չկախեց, և ատոր համար իր պատճառները ունէր։ Յունաստանի ազատումէն ի վեր չարունակ աչքը չէր հեռացներ իր մականին տակ մնացած Հէլլէն տարրին վրայէն․ գիտէր թէ ի՛նչ ապագայ ծրագիր կը հետապնդէր Հէլլէնականութիւնը, և թէ՝ մէկ կողմէ Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքարանը ու

միւս կողմէ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ զայն ներկայացնող Յոյն Մէտրապոլիտները, Հէլլէն հիւպատոսներու հետ ձեռք ձեռքի տուած, ինչ թաքուն բայց յամառ ու հաստատակամ եղանակով մը Հէլլէնականութեան Մեծ Գաղափարը իրականացնելու կ'աշխատէին։ Առաջ՝ Թուրքը մինակ էր Հէլլէնականութեան այդ անվկանդ, գրեթէ անխորտակելի ճիգերուն դէմ, և Եւրոպական Թուրքիոյ ընդհանուր Բայաներուն միութիւնը Հէլլէնականութեան գաղափարին շուրջը, բոլորովին կը ջլատէր իր ընդդիմու-

ԵՐԲԵՄՆԻ ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս կը տեսնուի, Փոքր Ասիոյ մէջ ծովեզերքներուն վրայ միայն տարածուած էր իր տիրապետութիւնը

թիւնը. բայց ահա յանկարծ անսպասելի դաշնակիցներ երեւան կ'ելլէին, Պուլկարները, և ամէն բան ցոյց կուտար թէ անոնք Հէլլէններուն դէմ աւելի կատաղի հակառակորդ մը պիտի դառնան քան բուն իսկ ինք, Թուրքը։ Այս ատրիճան նպաստաւոր առիթէ մը չօգտուիլ՝ յետնագոյն տխմարութիւնը պիտի ըլլար Թուրք պետական անձնաւորութեանց համար։ Օգուտը մէկ տեսակ չէր. Պուլկարները սոսկ դաշնակիցներ չէին. անոնց անջատումը Հէլլէններէն, թշնամի տարրը կը զրկէր թանկագին մարտիկներէ. երբ մէկ կողմէ ինք կը զօրանար, միւս կողմէ Հէլլէնականութիւնը կը տկարանար։ Ահա թէ ինչո՛ւ Բ. Դուռը իրաւունք տուաւ Պուլկարներուն և քաջալերեց կրօնական վարչութեան անջատումը, որ բոլորովին իրական հիմերու վրայ հաստատուեցաւ, երբ Յունաց Պատրիարքարանը այդ վարչական անջատումը «հերձուած» հռչակեց։ Թուրք կառավարութիւնը աւելի առաջ տարաւ բաժանման այս սիսթէմը։ 1870ին՝ Պուլկարներու էկզարքը պաշտօնապէս պետ ճանչցաւ բովանդակ Պուլկար հասարակութեան, որով կազմուեցաւ առանձին Պուլկարական Եկեղեցի։

Բ. Դուռը, ժողովուրդը ժողովուրդին դէմ հանելէ վերջ՝ Եկեղեցին Եկեղեցիին դէմ կը հանէր։

Կ'արժէ այստեղ դիտել տալ թէ պետական նոյն սխթէմին արդիւնքն է նաև մեր ազգին մէջ առաջ եկած Կաթոլիկ և Բողոքական հասարակութեանց ճանաչումը։ Ատեն մը՝ մեր Պատրիարքները և Թուրք Պետութեան հետ շփման մէջ գտնուող նշանաւոր Հայեր յաջողած էին Դրան ընդունիլ տալ սա տեսակէտը թէ օտար կրօնքի տեղ տալ Հայ ազգին մէջ՝ կը նշանակէ դիւրացնել օտար տարրերու արմատացումը երկրին մէջ. կրօնքը միշտ յառաջապահն էր քաղաքական ծաւալման ու նոյն ատեն անոր պատրուակ ալ կրնար դառնալ։ Երկար ժամանակ Բ. Դուռը անխախտ մնաց այս համոզման վրայ և հակառակ նոյն իսկ դեսպանական միջամտութեանց, թողուց որ Հայոց Պատրիարքարանը, ճշմարիտ տրաքոնեան միջոցներով, նոյն իսկ արիւնալի հալածանքներով, ջախջախէ կազմուելու վրայ եղող օտարակրօն տարրերը։ Դրան կողմէ մեր Պատրիարքարանին ընծայուած պաշտպանութիւնը այն աստիճան անխորտակելի էր որ Ճիզվիթները՝ իրենց ծաւալման արգելք դարձող Հայ Պատրիարքները չափաւորութեան բերելու համար ի զուր Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան բոլոր միջոցներն ու սպառնալիքները կը սպառէին։ Հայ Պատրիարքները իրական ոյժեր էին երկրին մէջ, և եթէ կառավարութիւնը անոնցմէ մէկն ու միւսը կը հարուածէր՝ երբ դեսպանական սպառնալիքները չափազանց վտանգաւոր կը դառնային, երեսանց էր, շուտով կ'աշխատէր եղածը դարմանելու։ Ատիկա շատ լաւ գիտնալնուն համար չէ՞ որ Ճիզվիթները երբ յաջողեցան աքսորի դատապարտել տալ Աւետիք Պատրիարքը, — ամէնէն ահարկուն իրենց հակառակորդներուն, — առևանգեցին զայն և Ֆրանսա տանելով բանտարկեցին նախ Մօն Սէն-Միշէլի մենաստանին և յետոյ Պասթիյլի մէջ, ուր մեռաւ։ Վերջէն սակայն նոր մարդիկ երևան եկան, նոր սկզբունքներ ու նոր վտանգներ գոյացան. եկաւ օր մը ուր Հայ ազգը բաժան բաժան ընելն ալ դարձաւ պետական անհրաժեշտութիւն, և հետզհետէ մարմին առին նախ Հայ-Կաթոլիկ հասարակութիւնը, յետոյ Հայ-Բողոքական հասարակութիւնը։

Խնդիր է սակայն թէ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ կիրարկուած այդ դրութեամբ ի՞նչ կը շահէր Թուրքիա։ Երկրին հոգերը օրը օրին անտեսելու և վաղուանը միշտ Աստուծոյ ձգելու վարժուած Թուրք պետական մարդիկը բնական է չէին կրնար նախատեսել թէ Յունաց Պատրիարքարանին դէմ իրենց բռնած ընթացքով՝ Թուրքիա օր մը չէ օր մը պուլկարական վտանգ մըն ալ պիտի գտնէր իր դէմը, աւելի սպառնալից քան հելլէնականը, քանի որ Պուլկարները Սլաւ ըլլալով, իրենց պաշտպան ունէին ամենահզօր և բնապէս Թուրքիոյ թշնամի սլաւական մեծ Կայսրութիւնը, Ռուսիան։ Օրուան անհրաժեշտութիւնը՝ Հելլէնականութիւնը բաժան բաժան ընելու և տկարացնելու պէտքը, մանաւանդ ատոր համար ներկայացած թանկագին պատեհութիւնը զոր Պուլկարները կ'ընծայէին, ապագան մոռցուցին իրենց. ամէն օրուան իր հոգը. վաղը եթէ ուրիշ վտանգ մը ըլլէր, այն ատեն ալ անոր վրայ կը խորհէին։ Բ. Դուռը, քիչ

ետքը, միեւնոյն նկատումներով այժ տուաւ նաև Ուլահներու պահանջումներուն՝ ընդդէմ Հէլլէն տարրին։

Պուլկարներու անջատմամբ կողէն խոցուած Հէլլէնականութիւնը ինք-

ՍԸՐ ԷՏՈՒԱՐ ԿՐԷՅ

Անգլիոյ Արտաքին Գործոց նախարարը որ հաշտութեան բանակցութեանց պատուակալ նախագահութիւնը ստանձնեց

զինքը պարտուած չնկատեց. «Մեծ Գաղափար»ը, — իսլամական լուծին տակ գտնուող քրիստոնեայ բնակչութիւնը հէլլէն մշակմամբ աշխարհակալելու և Թուրք Կայսրութեան աւերակներուն վրայ երբեմնի Էլլադան վերականգնելու այդ անմեռ իտէալը, — Հէլլէն տարրին էութիւնն իսկ էր.

իր հաւատքը այդ Գաղափարին վրայ՝ այնքան թեթեւ բան չէր որ առաջին հարուածի մը վրայ զայն լքէր։ Ընդհակառակը, բոլորովին ամուր կառչեցաւ անոր։ Ճիշտ է, ստիպուած էր ընդունելու Սլաւ տարրին գոյութիւնը, որ բոլորովին նուիրագործուած էր Բ. Դրան առանձնաշնորհումներով. տակաւին ստիպուած էր ընդունիլ ուրիշ աւելի կենսական նկատում մըն ալ, Մակեդոնիոյ մէջ Սլաւ տարրին թուական գերակշռութիւնը՝ բաղդատմամբ Հէլլէն տարրին։ Ցունական վիճակագրութիւնները առաւելութիւնը Ցոյներուն կու տային, բայց իրականութիւնը այդ չէր։ Ամէն անգամ որ կը ստիպուէր ասիկա խոստովանիլ՝ պայքարի միջոցը կը փոխէր, պարզապէս թիւին կարեւորութիւնը կը հերքէր։ Ազգութեան մը ոյժը, — կ'առարկէր, — իր թիւին մէջ չէ, այլ իր քաղաքակրթութեան ու պատմութեան մէջ. ցեղ մը իր մշակուած տարրէն, — էլիթէն, — եւ անոր զարգացման աստիճանէն կը դատուի։ Փիլիպպոսի եւ Մեծն Աղեքսանդրի ատենէն՝ Մակեդոնիա միշտ հէլլէն քաղաքակրթութեան վառարան մը եղած է. շատ բարբարիկ ցեղեր եկած կանգ առած են այնտեղ, եւ Հէլլէն տարրը եղած է միշտ յաղթական՝ ո՛չ թէ իր թուական առաւելութեամբ, այլ լոկ իր քաղաքակրթութեամբ։ Արդէն Մակեդոնական բանակներն են որ իրենց աշխարհակալութեանց ընթացքին բովանդակ Արեւելեան աշխարհին մէջ տարածած են Հէլլէն քաղաքակրթութիւնը։ Բիւզանդիա նոյնպէս Հէլլէն հոգին ու մշակոյթը տարածած է աշխարհի վրայ. ու դարձեալ ինք է որ քաղաքակրթած է Պալքաններու մէջ յայտնուող բոլոր Սլաւ ժողովուրդները, Սերպերն ալ, Պուլկարներն ալ, որոնք միջոց մը իրեն դէմ մաքառելէ վերջ՝ սիրով խոնարհած են իր լուսաւորիչ ու բարեսէր տիրապետութեան տակ։ Հակառակ իր թուական նուազութեան՝ Հէլլէն տարրը, նոյն իսկ յաղթահարուած միջոցին, ինք բռնած է յառաջդիմութեան ջահը։ Հէլլէնականութիւնը բիրտ ոյժ մը չէ, այլ «գաղափար» մը, եւ անպատճառ ծագմամբ Հէլլէն ըլլալ պէտք չէ՝ Հէլլէնականութեան մաս կազմելու համար. Ոչ-Հէլլէններ, նոյն իսկ Սլաւներ, Պուլկարներ շատ կան որոնք Հէլլէնականութեան կը հաւատան. սլաւախօս Հէլլէններ են անոնք եւ ո՛չ թէ Սլաւներ կամ Պուլկարներ (*)։

Պուլկար «հերձուած»ին բաժանումէն վերջ, Հէլլէնները ահա այս նոր պատճառաբանութիւնները դրին մէջտեղ՝ Մակեդոնիոյ մասին իրենց սնուցած յաւակնութիւնները արժեցնելու համար։ «Սլաւախօս Ցոյներ»ու պատճառաբանութիւնը մանաւանդ ամէնէն աւելի կը պատշաճէր Հէլլէնականութեան նպատակներուն, քանի որ կը դարմանէր նաեւ Հէլլէն տարրին թուական տկարութիւնը։ Ինչպէս հին դարերուն, այնպէս ալ նոր ժամանակներու մէջ իրենք եղած էին Մակեդոնիոյ առհասարակ բոլոր Սլաւ տարրերուն եւ Պուլկարներուն ալ դաստիարակիչը. ո՛չ միայն իրենց

(*) Ներկայ պատմական ամփոփման առթիւ լայնօրէն կ'օգտուինք Վիքթօր Պէրարի «La Turquie et l'Hellénisme contemporain» գործէն եւ միւս գործերէն ալ, Driault ի «La Question d'Orient» էն, Ռընէ Բինօնի «l'Europe et l'Empire Ottoman» եւ «l'Europe et la Jeune Turquie» գործերէն, ինչպէս նաեւ Արեւելքի հարցերով զբաղող ուրիշ լաւատեղեակ հեղինակներէ։

կրօնքը, այլ նաեւ իրենց լեզուն, իրենց տառերը պարտադրած էին անոնց։ Բնական է Մակեդոնիան հելլէնականացնելու մտքով եղած էր այդ կրթական առաքելութիւնը· և թափուած անդուլ ճիգերը կրնան ինքնին ցոյց տալ թէ Հելլէն աշխարհը ինչ մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր ատոր։ Հելլէն առաջին վարժարանին բացումը տեղի ունեցաւ 1740ին, Քօզանիի մէջ, նշանաւոր Յոյն դաստիարակ Վուլկարիսի կողմէ, որ միեւնոյն ատեն խանդավառ ուսուցիչներու խումբ մըն ալ պատրաստեց։ Աշակերտները, իր օրինակին վրայ, շուտով տարածուեցան Մակեդոնիոյ միւս մասերուն մէջ և դպրոցներ հիմնեցին· Շաթիսթա, Սէրէզ, Նաուզա, Գարաֆէրիա, Սէլանիկ սկսան պարծիլ իրենց կրթական հաստատութիւններով· այդ միջոցին՝ բուն Յունաստանը մի՛ միայն երկու նախատարրական վարժոց ունէր, մէկը Տանիցայի, միւսն ալ Աթէնքի մէջ, ինչ որ ուրիշ ամէն բանէ լաւագոյն կերպով մը ցոյց կու տայ թէ Մակեդոնիոյ կրթութիւնը աւելի կը հետաքրքրէր զիրենք· վարժարան, բայց միանգամայն Հելլէնականութեան վառարաններ էին որ կը բանային անոնց մէջ։ 1877ին արդէն իսկ 111 վարժարան ունէին այնտեղ՝ 5361 աշակերտով· տաս տարի ետք՝ վարժարաններուն թիւը հասած էր 333ի և աշակերտներունն ալ՝ 18541ի։ 1887էն մինչև 1890, պուլկարական բրօբականտին ու Թուրք կառավարութեան չկամութեան պատճառաւ՝ այդ կրթական-քաղաքական գործունէութիւնը կասեցաւ· Հելլէնները սակայն նոր փորձ մը ըրին Սկիւպի կողմը՝ ուր հիմնեցին հինգ վարժարան, մօտաւորապէս 400 աշակերտով։ Այս ձեռնարկներուն կ'օժանդակէին թէ՛ արտասահմանի մէջ հարստացած ընիկներ, և թէ մանաւանդ Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու Հելլէն կառավարութիւնը, այս վերջինը ձեռքի տակէ։ Արդիւնքը սա եղած էր որ իրօք յաջողած էին Հելլէնականութեան ամուր արմատներ ձգել նոյն իսկ Ո՛չ-Հելլէն տարրերու մէջ· Սլաւներու, ու նաեւ Պուլկարներու ստուար մաս մը յունարէն կը խօսէր, յունարէն կը կարդար և հակառակ Սօֆիայի էնթրիկներուն ու Բէթերսպուրկի փորձիչ պաշտպանութեան հրապոյրներուն, սերտօրէն կապւած կը մնար Հելլէնականութեան դատին։ Անջատուած Պուլկարներու բռնական բրօբականտը, Պուլկար չէթէներու մահատարած գործունէութիւնն ու տէռօրները դժուարաւ կրցան անոնց կարեւորագոյն մասը խլել, — ուրիշ կերպ ըսելով՝ Պուլկարութիւնը ընդունիլ տալ անոնց· շատեր՝ դանակը վզերնուն վրայ կամ րէվօլվէրին փողը քունքերնուն մօտ տեսնելով միայն համակերպեցան։

Ինչ որ ալ ըլլային սակայն ընդդիմութիւնները, Հելլէնականութիւնը երբեք աչքը չէր բաժներ Մակեդոնիայէն· անմեռ կը մնար անոր իւրացման մասին սնուցած դարաւոր յոյսը։ 1886ին՝ երբ գահաժառանգ Կոստանդին իշխանին չափահասութեան տարին թեւակոխելը կը տօնուէր, Աթէնքի մէջ հրապարակ ելաւ «Մակեդոնիա» անունով և մեծ աղմուկ հանելու սահմանուած գիրքը որ Հելլէնականութեան աւետարանն էր ինքնին և որուն նշանակութիւնը կը մեծնար մանաւանդ անով որ ձօնուած էր նոյն ինքն Գահաժառանգ իշխանին։ Հեղինակը՝ Եուաննու Քալօթիրիս, կը յիշէր անկախութեան պատերազմը, Յունաստանի ազատագրութիւնը,

յետոյ, Գահաժառանգին հօրը՝ Եէօրիոս Թագաւորին օրով ձեռք բերուած Թէսալիան ու Եօթ Կղզիները։ Բայց հակառակ այս ամէնուն, Ազգային Երազը երեք քառորդ մասով անկատար կը հռչակէր։ «Էլլադա գերի է

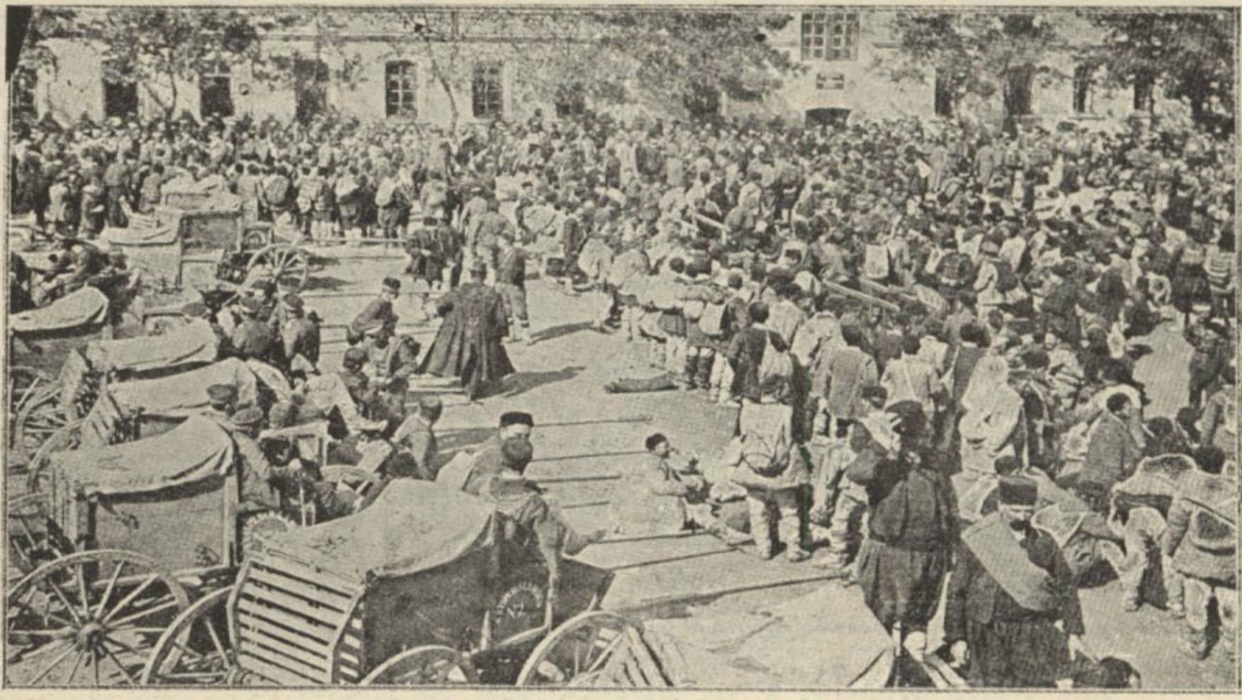

Զէնքի բաշխում պուլկար պահեստիներու, Սօֆիայի մէջ

տակաւին, գերի է մանաւանդ Մակեդոնիան, աչքը յառած Ձեր Թագաւորութեան։ Ո՞ւր էր թէ Հէլլէնականութիւնը որ այսօր ուրախութեամբ կը տօնէ այս յիշատակելի օրը, իր ներքին բաղձանքները ձեռամբ իրականացած տեսնէր, և դուք, մեր պաշտելի Գահաժառանգը, Մեծ Գաղափարին քահանան ու քրմապետը ըլլայիք»։ Ողջ չէ այսօր Հէլլէնականութեան այս մարգարէն. ի՜նչ խանդավառութեամբ պիտի ողջունէր արդեօք յունական բանակներուն յառաջխաղացութիւնը մինչև Մակեդոնիոյ սիրտը, մինչև Թեսաղոնիկէ, առաջնորդութեամբ նոյն ինքն գահաժառանգ Իշխանին, զոր Մեծ Գաղափարին քրմապետը դարձած տեսնել կ'ըղձար։ «Մակեդոնիան Հէլլէնականութեան սիրտն է, առանց Մակեդոնիոյ Էլլադա չկայ։ Մակեդոնիա իրապէս մեծ ու միացած էլլադային հիմն է, յունական ազատութեան պատուարը, Յունաստանի ապագային գրաւականը», — կը գրէր դարձեալ Պ. Բալօթիլիս, մեղադրելով իր հայրենակիցները թէ հակառակ այդ կենսական կարևորութեան, Մակեդոնիոյ մասին այնքա՜ն տգէտ են որքան Ափրիկէի ներքին մասերուն կամ Բօլէնիզիոյ նկատմամբ։ Ու զանոնք լուսաբանելու համար էր որ կը հրատարակէր Գահաժառանգին ձօնուած իր գործը, — Մակեդոնիոյ տնտեսական, աշխարհագրական, պատմական ու ազգագրական ուսումնասիրութիւնը։

Կ'ենթադրուի անշուշտ թէ ի՜նչ կրնար ըլլալ իր երեւակայած Մակեդոնիան, և թէ Սլաւ տարրերը որքա՜ն իրաւատէր կը մնային անոր մէջ։

Պէրլինի Դաշնագիրն ու Ռումէլիի յեղափոխութիւնը յունական ակնկալութիւններէն շատ բան կորզած էին, բայց մնացածը նորէն մեծ բան էր, Հելլէնականութեան յաւակնութեանց առջեւ անսահման ասպարէզ բանալու համար։ Այդ ակնկալութիւնները, Պ. Տրիօի սահմանման համեմատ, հետեւեալներն էին. — Թէսալիական սահմանագլուխին հիւսիսակողմէն (Տեսնել քարտէս էջ 110) Ռումլուքը, այսինքն Ռումիներու երկիրը՝ Վիսթրիցայի երկայնքը, Ալիագմոսի հիւսիսային կողերուն վրայ, Գարաֆէրիա եւ Վոտէնա պզտիկ քաղաքներով։ Յետոյ Սելանիկէն անդին՝ Կալքիտեան եռալեզու թերակղզին, բացի անոր ամէնէն նշանաւոր մասէն, ուր կը գտնուին Աթոս լեռն ու Այնօրօզի համբաւաւոր վանքը։ Այդ նեղ հողի լեզուակը Օրթոտոքս կրօնքին սրբարանն է. այնտեղ հիմնուած են հարուստ եւ միշտ առատ նուէրներու առարկայ դարձող ու յարգուած մենաստաններ, որոնց մէջ 10,000 վանականներ ծոյլ ու բարեկեցիկ կեանք մը կ'անցընեն. գրեթէ ամէնքն ալ Ռուս են, աւելի զինուոր քան վանական։ Այնօրօզը՝ Ռուսիոյ համար՝ տեսակ մը Ճիպրալթար է Արշիպեղագոսին հիւսիսակողմը։ Անկէ անդին՝ դէպի արեւելք, ծովեզերքները նոյնպէս Հելլէններու ակընկալութեանց սահմանին մէջն էին. անոնք կը խորհէին Օրփանոի, Քավալայի ու Տարտանէլի ճամբով համնիլ մինչեւ Պոլիս, ուր 300,000 Յոյներ կ'ապրին։ Յետոյ՝ Փոքր Ասիոյ երկայնքը՝ արեւմտեան ծովեզերքերը յու-

Պուլկար պահեստիներու մեկնումը դէպի կռուի դաշտը

նական կը նկատէին, եւ այն մեծ շրջանակը զոր Յոյն ցեղը գծած է Արշիպեղագոսի մէջ, կը լրացնէին Հռոդոսով ու Կրէտէով։ Այս է Հելլէնականութեան բուն կալուածը, զոր հետաքրքրական է բաղդատել Բիւզան-

դական Կայսրութեան երբեմնի տարածութեան հետ (Տե՛ս քարտէս էջ 135)։

Բայց Հէլլէնները տակաւին կը մտաբերէին թէ Մակեդոնացի Փիլիպպոսը երբեմն իրենց Թրակեան ստացուածքներէն աւելի անդին անցաւ, և կը հսկէին նաև դրացի հողամասերու վրայ։ Արեւմտեան կողմը՝ Մանասթըրի մէջ՝ հէլլէնական հարուստ գաղութ մը ունէին. արեւելքի կողմը՝ Հէլլէն ժողովուրդը Օրփանօէն կը տարածուէր մինչեւ Սէրէզ, Սթրումա

Օսմ. Հետեւակազօրքը մարզանքի միջոցին

գետին երկայնքէն. Ամֆիպոլիսի երբեմնի հզօր աթենական գաղութին հողամասն էր ատիկա։ Թէ՛ այս երկու ճամբաներէն և թէ՛ Կալքիտեան Թերակղզիէն Յոյները կը յուսային ձեռք ձգել Մակեդոնիան։ Ու գիտենք արդէն որ ասիկա սոսկ փառասիրական նպատակ չէր իրենց համար։ Յունաստան տնտեսապէս արգահատելի վիճակի մը մէջ կը մնար՝ իր հողերուն մշակութեան անյարմար ըլլալուն պատճառաւ. Մակեդոնիոյ տենչալով՝ փառասիրական նկատումներուն կը միացնէր նաև էապէս գործնական նպատակ մը, քանի որ անոր յուռթի հողերը մեծապէս պիտի նպաստէին իր տնտեսական վերականգնութեան։

Այս յաւակնութիւնները պաշտպանող Յոյները իրենց դէմ ունէին թէ՛ Թուրք Պետութիւնը և թէ՛ Սլաւ տարրերը։ Իրենց բրօբականտը՝ Հէլլէնականութեան ի նպաստ, ամենաբուռն դիմադրութեանց կը բաղխէր. իրենց յայտնի գործիչները Մակեդոնիոյ մէջ՝ միշտ կը սպաննուէին Պուլկարներէն, և Համիտեան Կառավարութիւնը յաճախ գիտակցօրէն կը հովանաւորէր սպանիչները։ Սպանութեան այս դրութիւնը շարունակեց նաև Ժէօն-Թիւրք վարչութեան օրով. նոյն իսկ Կրէվէնայի Յոյն Մետրապոլիտին սպանութեան մէջ՝ Ժէօն-Թիւրքերը արտաքին աջակցութեան ալ պէտք չտեսան։ Ահարկու մանաւանդ Պուլկար չէթէներն էին, և Յոյները ստիպուած, իրենք ալ սկսան չէթէներ կազմակերպել, իրենց բարոյական

սատացուածքը, իրենց հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը պաշտպանելու համար։ Շատ անգամ ալ իրենք ինքզինքնին տկարացուցին ներքին անհամաձայնութիւններով ու պառակտումներով։ Մետրապոլիտներ յաճախ կ՚ընդհարէին Յունաստանի հիւպատոսներուն հետ, որոնց ձեռքն էր բրոբականտի անհրաժեշտ դրամը, թէ՛ Յոյն Կառավարութեան տուածը և թէ՛ բարերարներու ղրկածը։ Աթէնք այնքա՜ն մօտէն կը հսկէր Հելլենականութեան շարժումներուն վրայ, որ Օսմ. հպատակ յոյն Մետրապոլիտներ ընդհանրապէս ուղղակի Յունաստանի կառավարութեան կը դիմէին հիւպատոսի մը հեռացումը պահանջելու համար։ Այս պարագան՝ Թուրք կուսակալներէն գաղտնի չէր մնար։ Պ. Վիքթօր Պէռար կը պատմէ թէ իննսունական թուականներուն Մանասթըրի Վալին ձեռք անցուց տեղւոյն Յոյն Մետրապոլիտին կողմէ Յունաստանի նախարարապետ Պ. Թրիքուբիսի ղրկուած նամակ մը որով Մանասթըրի Հելլէն Հիւպատոսին հեռացումը կը պահանջէր, զա՛յն վնասակար նկատելով Հելլենականութեան դատին։ Եղածը պզտիկ բան չէր, պարզապէս դաւաճանութիւն էր Օսմանեան Հայրենիքին դէմ. բայց վերջապէս ժամանակն ալ համիտեան էր, և կաշառքը շուտով կը հարթէր այս կարգի խնդիրներ։ Մանասթըրի այն ատենուան Կուսակալը, փոխանակ բռնուած նամակը Պոլիս ղրկելու, կը վերադարձնէ Մետրապոլիտին, 500 ոսկիի գումարի մը փոխարէն, որ Հելլենականութեան սնտուկէն կ՚ելլէր։

Հելլենականութիւնը ծանր կորուստ մը կրած էր նաև 1897ի դժբախտ պատերազմին և կրէտական ձախորդ քաղաքականութեան հետեւանքով։ Յունաստանի պարտութիւնը շատ Մակեդոնացիներէ խլած էր Հելլենականութեան ապագային վրայ կեդրոնացած հաւատքը. անվստահ Յունաստանի յաջողութեան մասին և ներքնապէս Թուրքին լուծը թօթափելու անհամբեր, անոնք սկսած էին ուրիշ կողմ ուղղել իրենց ակնկալութիւնները. Պուլկարները մանաւանդ և ընդհանրապէս Սլաւ տարրը, սահմանուած էին Մակեդոնացւոց մէջ Հելլենականութեան մասին գոյացած այդ թերահաւատութենէն օգտուելու, ինչպէս որ օգտուեցան ալ։ Կը հասկցուի անշուշտ թէ Թուրքեւհելլէն պատերազմին առթիւ Ռուսիա ինչո՛ւ այնքան անպաշտպան թողուց Հելլէն ազգը։ Յունաստանի տկարացումը շահաբեր էր Համասլաւութեան։

Յոյները՝ պատմական յիշատակներու և աւանդութեանց վրայ հիմնուած էին Մակեդոնիոյ մասին իրենց սնուցած յաւակնութիւնները. հեռաւոր անցեալին մէջ կը փնտռէին իրենց իրաւունքներուն հաստատութիւնը։ Պուլկարները նոյնպէս այդ անցեալը սկսան ոգեկոչել, իրենց յաւակնութիւններուն ոյժ տալու համար։ Ճիշտ է որ իրենք այնքան հին չէին այդ երկրին մէջ՝ որքան կը կարծէին ըլլալ Յոյները, բայց վերջապէս խնդիր էր թէ այսօրուան Մակեդոնացիք իրօք ա՞յն Մակեդոնացիներն են որոնցմով Փիլիպպոս և Մեծն Աղեքսանդր իրենց աշխարհակալութիւնները իրականացուցին։ Երբ Մեծն Աղեքսանդրի ծննդավայր Բէլլա քաղաքն անգամ անհետ կորսուած էր, ինչպէ՞ս կրնար մնացած ըլլալ զայն շէնցնող Մա-

կեդոնացի ժողովուրդը։ Եւ յետոյ՝ այդ Մակեդոնացիք Ցոյն ալ չէին, քանի որ Դէմոսթէնէս զանոնք Հէլլէն տարրին օտար ու թշնամի կը հռչակէր։ Մինչդեռ՝ անհերքելի պատմական ճշմարտութիւն էր թէ Զ. և Է. դարերուն՝ Սլաւ ցեղէ բազմաթիւ խումբեր յաջորդաբար եկած հաստատուած էին Պալքանեան Թերակղզիին երկայնքը։ Սերպերը որոնք մաքրարիւն Սլաւներ են. յետոյ Պուլկարները որոնք սլաւացած Թաթարներ են, հիմնած էին ուժեղ կայսրութիւններ՝ որոնց դէմ Բիւզանդական Կայսրութիւնը երկար ժամանակ մաքառեցաւ։ Ժ. դարուն, Պուլկարներու Սիմէոն Զարը կ'իշխէր ահագին տարածութեան մը վրայ, որուն մէջ կը գտնուէին այսօրուան Պուլկարիան, Սերպիան, Մակեդոնիան, Ալպանիան։ Սլաւները իջան նոյնիսկ մինչեւ Պելոպոնէս, ուր այսօր դեռ իրենց հետքերը կը մնան։ Եթէ խնդիրը պատմական աւանդութեանց վրայ էր, Պուլկարները նոյնքան իրաւունք ունէին ուրեմն Մակեդոնիոյ վրայ, որքան Ցոյները։ Այս վերջիններուն այն յաւակնութիւնն ալ թէ Հէլլէնականութիւնը քաղաքակրթած է Սլաւները, հետեւաբար պէտք է անոնցմէ գերակշիռ մնայ և անոնց բնակավայրերը իւրացնէ, կը քանդուէր ճարտար առարկութեան մը առջեւ զոր Պուլկարները մէջտեղ կը դնէին. — «Երբեմնի Կօլուան (Ֆրանսա) և Մեծն-Բրիտանիան, կ'ըսէին, Հռոմայեցւոց ձեռքով քաղաքակրթուեցան. այսօրուան Իտալացիները կրնա՞ն այդ պատճառաբանութեան վրայ հիմնուելով տէր կանգնել Ֆրանսայի և Անգլիոյ»։ Միւս կողմէ՝ կ'առարկէին տակաւին որ եթէ Ցոյները զիրենք քաղաքակրթեցին, իրենք ալ հէլլէնական վատասերած, յուլացած, մեղկացած ժողովուրդին ներարկեցին իրենց առոյգ ու կենսունակ արիւնը, և թէ ատոր շնորհիւ մանաւանդ Բիւզանդիա կրցաւ երկար ժամանակ յաղթականօրէն դիմադրել Իսլամ արշաւներու։

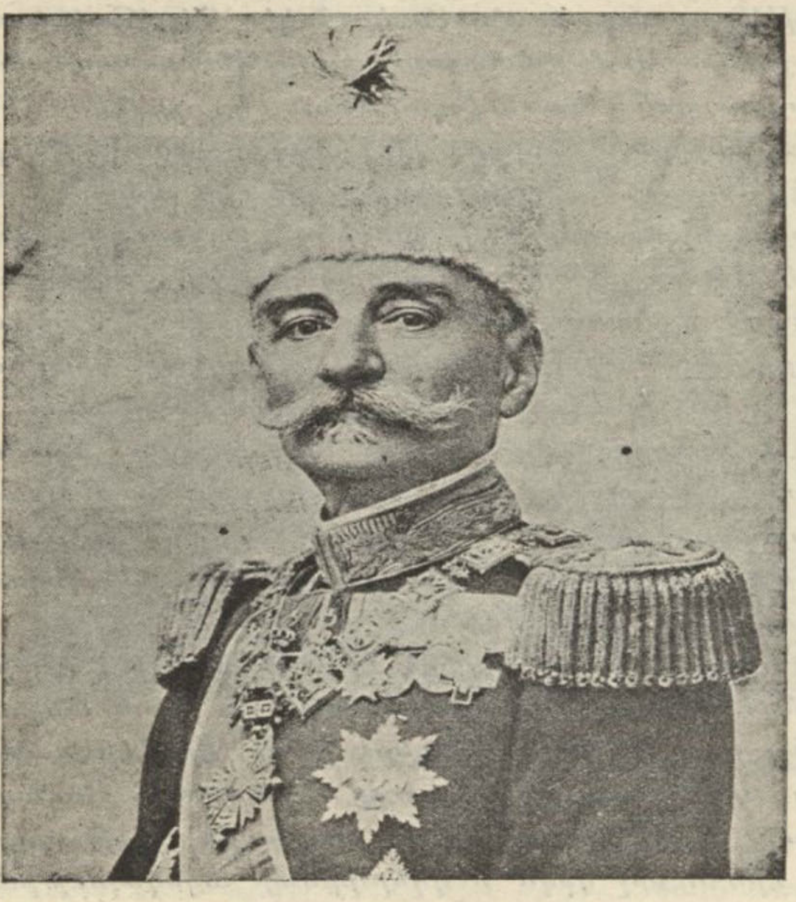

ԲԷԹԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐ ՍԵՐՊԻՈՅ

Բոլոր այս վէճերն ու առարկութիւնները նոր ժամանակներու գործ

են. անոնցմէ առաջ՝ Հէլլէն տարրը իր բացարձակ տիրապետութեան ենթարկած էր Պալքաններու բոլոր ազգութիւնները, չարաչար օգտուելով Ֆաթիհի առանձնաշնորհումէն՝ որ Եւրոպական Թուրքիոյ բովանդակ Քը-

ՊՈՒԼԿԱՐ ՕԴԱՆԱՒՈՐԴՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1. Տեղակալ Լութչէֆի սաւառնակը. — 2. Էտիրնէի վրայ հետազօտութիւն կատարելէ վերջ՝ տեղակալ Լութչէֆ Մուսթաֆա Փաշա կ'իջնէ. — 3. Զախորդ վայրէջք մը. — 4. Տեղակալ Միլքոֆի և Թարաքչիէֆի առաջին սաւառնումը Էտիրնէի վրայ. — 5. Զօրավար Եուքոֆ կը շնորհաւորէ Թարաքչիէֆը՝ Էտիրնէի վրայ կատարած յաջող սաւառնումին համար. — 6. Զինուորական սաւառնորդներ իրենց հետազօտութեանց արդիւնքը կը հաղորդեն զօրավար Եուքոֆի։

րիստոնեայ բնակչութիւնը. «Րումի» ընդհանուր անունին տակ, Պոլսոյ Յունաց Պատրիարքին հոգեւոր-վարչական իրաւասութեան կ'ենթարկէր՝ Պուլկարներուն և առ հասարակ միւս բոլոր Սլաւներուն ազգային գի-

տակցութիւնը այնքան զօրաւոր չէր որ այդ հաստատեալ կարգին դէմ ընդվզէին. ընդհանրապէս տեղեկութիւն չունէին իրենց անցեալին նկատմամբ։ Փառաւոր Նախնիքը որոնք երբեմն անգին Կայսրութիւններ հիմնած էին նոյն այդ հողին վրայ, անյայտ կը մնային, որովհետեւ պատմութիւն չկար։ Մտաբերեցէք Համիտեան օրերու Ջղագար հալածանքը մեր ազգային պատմութեան մասին. Հայ ազգին ինքնագիտակցութիւնը ջնջելու եւ անոր տոհմիկ հպարտութիւնը անհետացնելով կրաւորական անջիղ տարրի մը վերածելու քաղաքականութիւնը որուն կը հետեւէին, ինչքան ալ վայրագ ու անողորմ ըլլար, նորէն չպիտի կրնար յաջողիլ՝ որքան ատեն որ Ազգ. պատմութիւնը կար. կորովի, սրտապնդման, մաքառման, ու նաեւ հերոսական անձնազոհութեան ու մարտիրոսացման բուն, թելադրիչ աղբիւրը ան էր։ Այդ մէթոտը՝ Համիտէն շատ առաջ՝ Յունաց Պատրիարքը կը կիրարկէր Պալքաններու Սլաւ ժողովուրդները յունացնելու համար. եւ անհեռատես Թուրքը որ դեռ Հէլլէնականութեան վտանգը զգալէ շատ ու շատ հեռու էր, ինք ալ գործիք կը դառնար Ֆէնէրի Պատրիարքարանին ձեռքը, անոր աշխատութեան օժանդակելով։ Սլաւ տարրը սոսկ Թուրքերուն քաղաքական եւ ընկերային լուծը չէր կրեր, այլ նաեւ Յոյներուն մտաւոր եւ կրօնական լուծը, որ ընդհանրապէս առաջինէն աւելի ծանր կը ճնշէր իրենց վրայ։ Ֆէնէրի Պատրիարքարանը կ'արգիլէր իրենց լեզուն, իրենց եկեղեցական պաշտամունքը, իրենց գրականութիւնը, մանաւանդ պատմութիւնը. անհամար սլաւ ձեռագիրներ կ'այրուէին կոյր մոլեռանդութեամբ մը. ինչ որ Իսլամը չէր ըներ, յոյն կրօնաւորները կ'ընէին։ Պուլկարերէն գիրք մը ունենալ՝ ոճիրի պէս բան մըն էր. շուտով կը գրաւուէր ու կ'այրուէր, եւ տէրն ալ փորձանքէ զերծ չէր մնար։ Այդ մոլեռանդ հետապնդութեան զոհ գնաց Թիրնովոյի նախկին Պուլկարական Պատրիարքարանին հարուստ գրատունը զոր յոյն կրօնաւորներ կրակի տուին՝ Աղեքսանդրիոյ պատմական Մատենադարանին կորուստը յիշեցնող վանտալականութեամբ մը։ ԺԸ. դարուն՝ Ֆէնէրի Պատրիարքարանը իր աշխարհակալութիւնը կատարեալ կը նկատէր այլեւս։ Սլաւ չկար. ինչ որ սլաւ էր՝ հեռաւոր, տարտամ, անկապակից տեղեկութիւններ միայն ունէր իր նախնիքներուն վրայ. եւ այդ հատուկտոր գիտելիքները այնքա՛ն անբաւական էին որ ոչ իսկ կրնային իր մէջ արթնցնել Յոյներէն անկախ ազգ մը ըլլալուն գիտակցութիւնը։ Ատկէ քաջալերուելով է որ Ֆէնէրի Պատրիարքարանը 1766ին ջնջեց Իբէքի Սերպ Արքեպիսկոպոսութիւնը, ու տարի մը վերջն ալ Օխրիտայի Պուլկար Պատրիարքութիւնը. ատկէ առաջ՝ ջնջած էր նաեւ անոնց եկեղեցական պաշտամունքին արարողական զանազանութիւնները, որով այլեւս իրօք Սլաւ տարր չէր մնար իր դէմը։ Ստրուկ ու տէր էր միանգամայն Յունաց Պատրիարքարանը, ինչպէս ստրուկ ու տէր էին Թուրք Պետութեան մէջ ամէն մարդ, Եպարքոսէն սկսեալ մինչեւ յետնագոյն անհատը ժողովուրդին. մէկ կողմէ ստիպուած էին կուրօրէն հնազանդիլ իրենցմէ բարձրաստիճանին եւ միւս կողմէ ալ բռնաբար կ'ընկճէին իրենցմէ ստորադասը։ Ստրուկ էր Յունաց Պատ-

ռիարքարանը՝ պետութեան առջև, ու տէր՝ իրեն ենթակայ ժողովուրդ֊ներուն վրայ։ Ու տեսանք արդէն թէ ի՛նչ բարբարոսութեամբ կը կի֊րարկէր իր տիրութեան իրաւունքը։

Սակայն որքան ալ խիստ, որքան ալ անողորմ ըլլային հալածանք֊

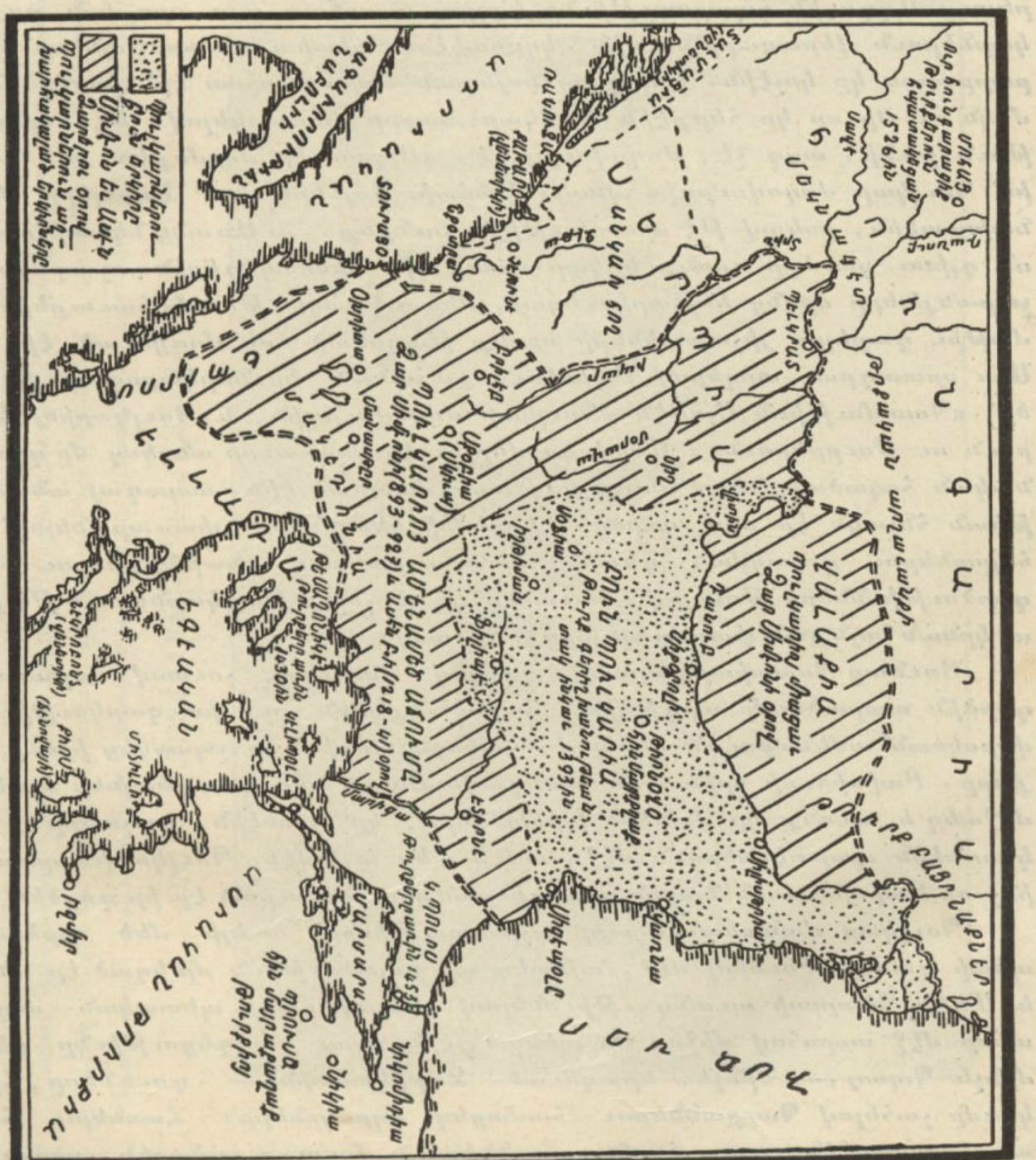

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

ները, մինչև կայծ մը պիտի խուսափէր իրենցմէ, պիտի մնար անմեռ, և օր մը կարելի պիտի ըլլար այդ կայծով մեծ հրդեհ մը առաջ բերել։ Բոլոր հալածանքներուն ճակատագիրն է ասիկա։ Եւ Ցոյները բացառութիւն մը չեղան։ Իրենց հաւատաքննական հետապնդումներէն կարելի եղաւ ազա֊տել կարգ մը գրչագիր գործեր ու ժամանակագրութիւններ որոնք գաղտնի

կը պահուէին հոս ու հոն՝ վանքերու խորը։ Զարթնումը այդ վանքերէն և այդ ձեռագիր յիշատակարաններուն միջոցաւ պիտի սկսէր։

1762*ին՝ Ռիլօցի Պուլկար քահանայ մը, Բաիսիուս, որ միաբան էր Այնօրօզի վանքին, հակառակ անոր որ հելլէն դաստիարակութիւն մը ստացած, գրեթէ հելլէնացած էր, կը ձեռնարկէ իր ցեղին պատմութիւնը գրելու։ Ազգային հպարտութիւնը կ'ըլլայ պատճառ այս որոշման որ Պուլկարներուն վերազարթնումին սկզբնակէտը պիտի դառնար։ Յոյները՝ զիրենք բարբարոս կը կոչէին. Սերպերը նոյնքան արհամարհոտ էին իրենց մասին. մէկն ու միւսը կը հերքէին Պուլկար տարրը, առարկելով թէ պատմութիւն չունի, ազգ չէ, ժողովուրդ չէ. «Սիրտս կը մորմոքէր ու կուլայի իմ Պուլկար ժողովուրդիս վրայ։ Յաճախ Յոյներն ու Սերպերը մեզ կը նախատէին, ըսելով թէ պատմութիւն չունինք...։ Առանց նկատի առնելու ո՛չ գլխու ցաւերը որոնք երկար ատեն զիս հետապնդեցին, ոչ ալ այն չարչարանքները որոնց ենթարկուեցայ, մեծ դժուարութեամբ հաւաքեցի բազմաթիւ դարերու յիշատակները որոնք թաղուած ու մոռցուած էին...»։ Այս սրտագրաւ տողերով Բաիսիուս քահանան կը ներկայացնէր իր գործը՝ «Պատմութիւն Սլավէն—Պուլկար ժողովուրդին, և Պուլկարիոյ Զարերուն ու Սուրբերուն»։ Անով կը վերյուշէր փառաւոր անցեալ մը զոր յունական հալածանքները մոռացութեան մատնած էին. ապագայ անկախութեան հնչակն էր այս գործը. երբեմնի հերոսները փառաբանելով՝ նոր հերոսներու գոյացման գետին կը պատրաստէր. նախնիքներու մեծագործութիւնները թուելով, հաւատք կը ներշնչէր Պուլկարներուն թէ իրենք ալ կրնան նոյնքան փառաւոր արդիւնք տալ։*

Յունաց Պատրիարքարանը, զգալով վտանգը, շուտով աշխատեցաւ գործին տարածումը արգիլելու. հալածանքներն ու խուզարկութիւնները վերսկսան ամենաբուռն կերպով, սակայն արդիւնքը չպսակեց իրենց ջանքերը. Բաիսիուսի օրինակէն խանդավառուած նոր առաքեալներ ելած էին մէջտեղ և ասոնք կը մտնէին խրճիթները, կը պտտէին դաշտերը, կանգ կ'առնէին պարտէզներուն մէջ, ամէն տեղ և ամէն Պուլկարի պատմելով ինչ որ Բաիսիուս անհնարին գուրգուրանքով հաւաքած էր իր գործին մէջ։

Պուլկար վանականին այդ աշխատութիւնը, աւելի մեծ արձագանգ պիտի գտնէր Ռուսիոյ մէջ. այնտեղ ալ յայտնութիւն մը եղած էր անիկա, և Մեծն Պետրոսի աւանդութիւններով տոգորուած պետական մարդիկ, անոր մէջ ապահով միջոց մը տեսած էին սլաւ ազդեցութիւնը բերելու մինչև Պոլսոյ,— մինչև երազուած Զարիկրատին,— դուռները, իրենց կողմը շահելով Պալքաններու համացեղ եղբայրները։ Հասնելու համար այս նպատակին, ռուս համալսարաններուն մուտքը լայնօրէն բացուեցաւ Պուլկարներուն առջև. կէս դար, անընդհատ, Ռուսերը պուլկար երիտասարդներուն տուին սլաւ կրթութիւն, զանոնք խանդավառեցին սլաւ աւանդութիւններով, անոնց սորվեցուցին իրենց անցեալը, իրենց պատմութիւնը, հրապուրեցին մանաւանդ ապագայ անկախութեան յոյսերով՝ զորս կարելի կ'ընծայէր Սլաւ հզօր տէրութեան պաշտպանութիւնը։ Այդ երիտասարդները Ռուսիայէն հայրենիք կը դառնային բոլորովին թօթա-

փած հելլէն ազդեցութիւնը․ ամէնքն ալ իրենց գիւղին, աւանին կամ քաղաքին մէջ մոլեռանդ պայքար մը կը մղէին Յոյներուն դէմ, և քանի՛ այս վերջիններուն հալածանքները կը սաստկանային, ա՛յնքան ուժգին կը դառնար նաև Պուլկարներու ընդդիմութիւնը։ Բախխուս ունեցած էր իր

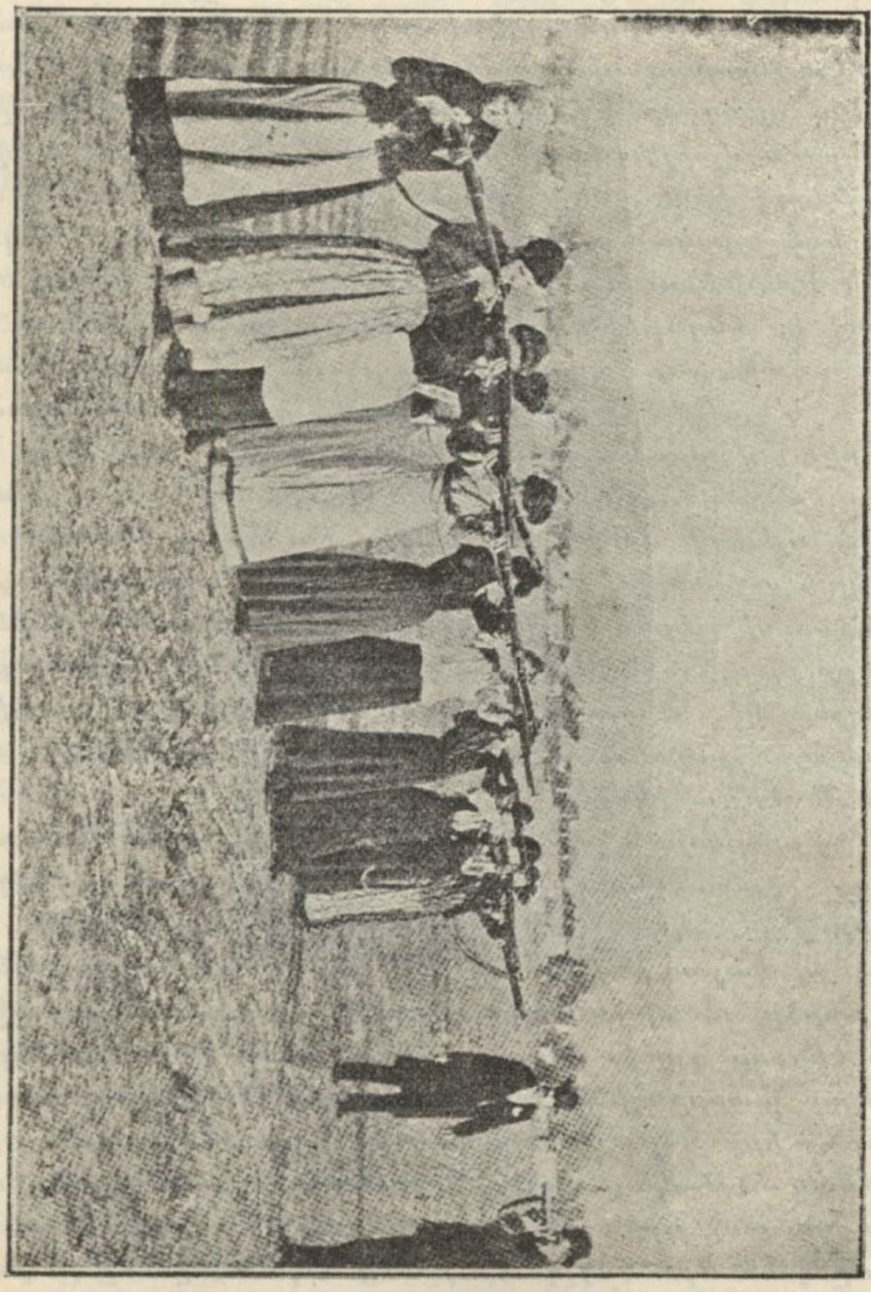

ՍԵՐԲ ԿԻՆԵՐՈՒ ՄԱՐԶԱՆՔԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՄԱՐ

Սերպ կիներուն մէջ մանաւանդ պատերազմի օրերուն տարօրինակ եռանդ երեւցաւ զէն ի ձեռին մասնակցելու պատերազմին ․ Հրատարակեցինք արդէն Օր Սոֆիա Իվանովիչի պատկերը։ Ներկայ պատկերին մէջ ալ կ՚երեւան խումբ մը սերպ ուսուցչուհիներ, որոնք հազիւ պատերազմը ծագած, սկսան զինավարժութիւն ընել, ոմանք իրենց ամուսիններուն, ոմանք ալ իրենց եղբայրներուն միանալու համար պատերազմի դաշտին վրայ։

յաջորդները, ինչպէս Վէնէլին ու Ապրիլօֆ, որոնք աւելի կատարեալ և աւելի թելադրիչ պատմութիւններ ընծայած էին Պուլկար ժողովուրդին։

Մինչեւ 1856ի Խաթթը Հիւմայունը, որուն երկրորդ յօդուածը Կայսրութեան քրիստոնեայ բնակչութեան մասին քննութիւն կը հրամայէր, Յունաց Պատրիարքարանը տէր կը մնար իր երբեմնի առանձնաշնորհմանց՝ Րումէլիի բովանդակ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն վրայ, ու բնաւ չէր լքած ամէն կարելի կերպով զանոնք յունացնելու փորձերէն

նպատակին ու բռնական միջոցները։ Տարակոյս չկայ որ աւելի ապահով կերպով մը պիտի կրնար հասնիլ այդ նպատակին, եթէ երբեք Թոյլատու վարչութեան մը տակ պահէր Սլաւ ժողովուրդները, անոնց ազգային արժանապատուութիւնը յարգելով, և զանոնք ազատ ձգելով իրենց ներքին գործերուն տնտեսութեան մէջ։ Ինք կ'աշխատէր սարսափով տիրելու, մինչդեռ աւելի նպաստ պիտի բերէր Հելլենականութեան՝ եթէ սիրով տիրէր։ Այդ պարագային՝ անոնք թերեւս չփորձուէին իրեն դէմ ընդվզելու։ Ինչ սխալ որ կ'ընէր պետութիւնը՝ Կայսրութիւնը կազմող ոչ-Թուրք տարրերուն վրայէն բռունցքը անպակաս պահելով և զանոնք միշտ աւելի ցրտացնելով իրմէ, նոյն սխալը կ'ընէր նաև Յունաց Պատրիարքարանը։ Բոլոր եկեղեցական պաշտօնները Հէլլէններու կամ ապահով կերպով յունացած Սլաւներու կը յանձնուէին, և ասոնց ամէնքն ալ ամենաանխիղճ կերպով կը կեղեքէին ժողովուրդը։ «Իրենց երկար ու յարգելի հագուստները հագած, ու մօրուքնին պարզած՝ կը հեծնեն լաւ մնած ձիերնուն վրայ և կ'երթան հաւաքելու դրամ, գարի, սերմնցու, հաճար, եգիպտացորեն, վարսակ, սոխ, սխտոր, բողկ, կաղամբ, պղպեղ, լուբիա, բակլա, ոսպ, ոլոռն, ամէն տեսակ պտուղներ, ու նաև կանեփ, բուրդ, այծի և ոչխարի մորթ, վերջապէս ինչ որ գտնեն։ Ահա՛ այս Բօքերը, այս յոյն կրօնաւորները, որոնք կը յաւակնին ազգային բարերարներ և Սինայի, Յիսուսի գերեզմանին ու Սրբազան Լերան բարեպաշտիկ ապաստարկուները ըլլալ...»։ Այսպէս կը ներկայացնէր զանոնք պուլկար հրապարակագիր մը, և այս պատկերին մէջ ոչինչ կար չափազանցուած։ Յոյն քահանային յայտնուած տեղը կը չորնար պարզապէս։ Ագահութեան մարմնացումն էր անիկա։

Պուլկարները մասամբ զերծ էին այս փորձանքէն, որովհետեւ իրենց շրջանակներուն մէջ, գոնէ ստորադաս կղերը Պուլկար էր. և այդքան մը արդիւնքը ձեռք բերած էին կաշառքի շնորհիւ։ Դարձեալ կաշառքով էր որ մէկ քանի Պուլկար եկեղեցականներ յաջողած էին բարձր աստիճաններու հասնիլ և դառնալ առաջնորդ։ Այս վերջինները էին որ գլուխ կեցան յիսունական Թուականներու ընդդիմութեան որ Սլաւ տարրը պիտի կորզէր Յունաց Պատրիարքարանին ազդեցութենէն։ 1857ին, երբ Պոլսոյ Պատրիարքը ժողովի հրաւիրեց իր հոգեւոր իրաւասութեան ենթակայ բոլոր նահանգներուն ներկայացուցիչները, Պուլկարները պահանջ դրին անկախ եկեղեցի և հասարակութիւն կազմելու։ Բ. Դուռը շատ տրամադիր էր իրենց պահանջումը ընդունելու. բացատրեցինք արդէն իր երկիւղը՝ Հելլենականութեան ծաւալման մասին, ինչպէս նաև այն օգուտը զոր կը տեսնէր Եւրոպական Թուրքիոյ Քրիստոնեաներուն բաժանման մէջ։ Մեծ-Եպարքոս Գըպրըզլը Մէհմէտ փաշա՝ Սուլթանին մատուցուած տեղեկագրով մը ուշադրութիւն հրաւիրած էր Եւրոպական Թուրքիոյ Յոյն Մէտրապոլիտներուն վրայ, որոնք իրենց հոգեւոր իրաւասութեան ու պաշտօնին հետ առնչութիւն չունեցող և տէրութեան շահերուն բոլորովին անհամապատասխան գործունէութեան մը յանձնուած էին։ Այս տեղեկագիրն ալ պատճառ մըն էր Բ. Դուռը մղելու որ ըն-

LOST

LOST

LOST

LOST

քին անունը յիշատակելու. նոյն օրը կարդացուեցաւ նաև Պուլկար Եկեղեցիին անկախութիւնը հռչակող Ֆէրմանը։ Այդ միջոցին՝ Ցունաց Պատրիարքարանին մէջ գումարուած եկեղեցական ժողով մը, բացի Երուսաղէմի Պատրիարքէն՝ Օրթոտոքս Եկեղեցիէն կը վտարէր բովանդակ Պուլկար կղերը, և զայն հերձուածող կը հռչակէր։ Ներկայ Պատերազմին հաւանական հետեւանքներէն մէկն ալ ան ըլլայ թերեւս որ վերնայ այդ հերձուածի հարցը, ինչ որ մեծապէս պիտի ապահովէ Պալքանեան Զինակցութեան տեւականութիւնը։

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ՔՈՒԹԻՆՉԷՖ

Ցունաց Պատրիարքարանէն անջատուելէն վերջ, Պուլկարները աւելի կորովով և յառաջդիմութեամբ առաջ տարին բաժանման գործը։ 1870ի Ֆէրմանին այն յօդուածը որ էկզարքին իրաւասութեան կ'ենթարկէր Ֆէրմանին մէջ չյիշատակուած բայց գոնէ երկու երրորդի մեծամասնութեամբ Պուլկարական Եկեղեցին ընդունող բոլոր թեմերը, մեծ գրգիռ մըն էր իրենց՝ որպէսզի կարելի ամէն միջոցներով առաջ տանին բրօբականտը։ 1872ին՝ երկու տարուան ընթացքին՝ ահագին թուով պուլկար ժողովուրդ գոյացած էր Մակեդոնիոյ մէջ՝ ուր տակաւին հինգ տարի առաջ ամէն բան յոյն էր. Սկիւպի, Օխրիտայի ու Վէլէսի խոշոր եպիսկոպոսական վիճակները նոյնպէս միացած էին էկզարքութեան, երբ Պուլկարները անոնց ժողովուրդին քուէին դիմած էին։ Ցունաց Պատրիարքարանը բուռն կերպով բողոքած էր այդ միացման դէմ, առարկելով թէ ժողովրդական քուէարկութիւնը բռնական միջոցներու և սպառնալիքներու տակ տեղի ունեցած է. և ճշմարտութեան բաժինը պզտիկ բան չէր այս առարկութեան մէջ։

Այդ կրօնական գործունէութեան տակ՝ թաքուն կերպով կը կատարուէր նաև քաղաքական բրօբականտը, և մօտալուտ ապստամբութեան գետին կը հարթուէր, Ռուսիայէն թելադրուած խանդավառ գործիչներու միջոցաւ։ Հէլլէնականութեան վտանգէն սարսափահար, Թուրք Կառավարութիւնը, Պուլկարներն ու Ցոյները իրարմէ բաժնելով և իրա-

րու թշնամի դարձնելով, կարծած էր իր եւրոպական ստացուածքները ապահոված ըլլալ։ Եղածը սակայն սա էր որ առանց գիտնալու՝ ազատագրութեան ճամբան բացած էր Պուլկարներուն առջեւ։ Եկեղեցւոյ անկախութիւնը ձեռք բերելէ վերջ՝ իրենց կարելի երեւցած էր նաեւ քաղաքական անկախութիւնը։ Յետոյ. Յունաց Պատրիարքարանին ճնշումներն ու խափանարար բռնակալութիւնը թօթափելով՝ ազատ ասպարէզ գտած էին աւելի խորապէս սորվելու իրենց պատմութիւնն ու լեզուն, վերյուշելու իրենց աւանդութիւնները, վերահաստատելու իրենց ցեղային բարքերն ու սովորոյթները։ Վաղընջուց հերոսներու յիշատակը՝ արթննալով՝ յեղաշրջած էր Պուլկար Հոգին։ Եւ Յոյներու անարգանքին կամ հալածանքներուն չենթարկուելու համար իր ցեղին անունէն իսկ հրաժարած այդ ժողովուրդը սկսած էր ինքզինքը հպարտ զգալ՝ Պուլկար կոչուելով։ Այդ հպարտութիւնը մանաւանդ գրգիռ մը պիտի ըլլար իրեն որ հաւատքով նայի ապագային. և ապագան բոլորովին յուսադրիչ կ'երեւար, որովհետեւ անոր արեւը Հիւսիսէն՝ Ռուսական պաշտպան Կայսրութենէն կը ծագէր։

Պուլկարներուն այս թաքուն քաղաքական գործունէութիւնը՝ էն առաջ Հէլլէն տարրը վրդովեց, որովհետեւ իր ապագայի ծրագիրներուն քանդումն էր որ կը պատրաստուէր։ Օսմ. կառավարութիւնը այդքան հեռուները տեսնելու վարժ չէր. իրերու արտաքին երեւոյթը միայն կըրնար ըմբռնել, և պուլկարական բրօբականտին մէջ ուրիշ բան չէր տեսներ, այլ միայն քիչ մը աւելի խոր անջատում Յոյն ու Պուլկար տարրերուն միջեւ, ինչ որ նպաստաւոր կը նկատէր իր շահերուն։ Տարակոյս չը կայ որ Յունաց Պատրիարքարանը բացաւ իր աչքերը, Սկիւպի, Օխրիտայի և Վէլէսի եպիսկոպոսական Վիճակներու խնդրին առթիւ։ Բ. Դուռը տակաւին այդ Վիճակներուն Պէրաթները չէր տուած պուլկար եպիսկոպոսներուն. և երբ խորհուրդ հարցուց Միտհատ փաշայի որ Դանուբի Կուսակալն էր այդ միջոցին, այս վերջինն ալ պնդեց որ Պէրաթները չտրուին։ Ինք որ դեռ մէկ քանի տարի առաջ Դրան վրայ ազդած էր Պուլկարական Եկեղեցիին անկախութիւնը իրականացնելու մտքով, անշուշտ իր կարգին յունական աղբիւրէ բղխած մտածութիւններէ ազդուած էր որ այսպէս սահմանափակելու կ'աշխատէր մասամբ իր ձեռքով հաստատուած նոր Եկեղեցիին ազդեցութեան շրջանակը։ Թուրքիոյ պետական դրութեան մէջ նոր ըմբռնումի մը հիմնադիրը պիտի ըլլար ինք,— Ժէօն—Թիւրք ըմբռնումին,— որ էապէս ուրիշ բան չէր՝ այլ Օսմ. Կայսրութեան ամբողջութիւնը պահել՝ անոր մէջ Թուրք տարրն ու ոգին զօրացնելով ի վնաս միւս բոլոր տարրերուն, և ասիկա՝ ամէն կարելի միջոցներով, նոյն իսկ բռնութիւններով ու ջարդերով։ Մենք մանաւանդ գիտենք թէ Ժէօն-Թիւրքերը սոսկ այդ ըմբռնումին գործաւորները եղան 1908ի յեղափոխութենէն վերջ. գիտենք տակաւին թէ այդ ըմբռնումը անխախտ դաւանանք ու գոյութեան պայման էր իրենց համար. նոյն իսկ իրենց տարագրութեան օրերուն տարբեր բանի վրայ չէին խորհեր. և Ահմէտ Րիզա պէյի հետ ուրիշ Ժէօն-Թիւրքեր ալ չէին վարաներ յայտարարելու

LOST

LOST

ցաւ փոխաքուած Պէրաթները, նոյնիսկ վիճելի թեմերուն ձեռք բերել: Պուլկարերէն Աստուածաշունչեր ու կրօնական գիրքեր, անոնց հետ նաև Պուլկար Եկեղեցիին և պուլկար ազգին տեսակ տեսակ պատմութիւնները սկսան շրջիլ ամէն կողմ: Բրօբականտը դարձեալ կը մղուէր, ներշնչուած էկզարքէն՝ որ «եղունգներովը հող մը կը փորէր», — ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած է: Մէթոտը նոյնն էր նորէն. — ապագայ յոյսեր, անկախութեան և երջանութեան հեռանկար: Նոյնն էին նաև միջոցները, — յաճախ սիրաշահութիւն, երբեմն դրամ, շատ անգամ ալ սպառնալիք ու տէռօր:

Բայց ամէնէն աւելի կրթական գործն էր որ յամառ ջանքեր կը պահանջէր: Այդ տեսակէտով՝ Յոյները անսահման առաւելութիւն ունէին Պուլկար բրօբականտիսթներուն վրայ: Ամբողջ դարեր իրենք եղած էին Եւրոպական Թուրքիոյ բովանդակ քրիստոնեայ բնակչութեան դաստիարակ. բոլոր դպրոցները յունական էին և ամէնուն ալ մէջ յոյն լեզուն, յոյն տառերը, յոյն ոգին, յոյն պատմութիւնը կ'աւանդուէին: Գաղափար մը տալու համար յունական դաստիարակութեան մէթոտին վրայ, այստեղ կը յիշենք տեսակցութիւն մը զոր ունեցանք Իթթիհատի յայտնի պետերէն մէկուն հետ, մօտաւորապէս երկու տարի առաջ՝ երբ Ժէօն-Թիւրք կառավարութեան կրթական նախարար Էմրուլլահ էֆէնտին կը փորձէր քրիստոնեայ վարժարաններէն վտարել բոլոր օտարահպատակ ուսուցիչները. — «Խնդիրը Հայերուն վրայ չէ, ըսաւ մեր խօսակիցը, այլ Մակեդոնիոյ Քրիստոնեաներուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ետին անկախութեան տիրացած ազգակիցներ ունի, և անոնց ղրկած ուսուցիչներուն բրօբականտին միջոցաւ օր օրի կը պաղի Օսմանցիութեան գաղափարէն»: Յետոյ, հետեւեալ նկարագրութիւնը ըրաւ. — «Անգամ մը Մակեդոնիոյ մէկ քաղքին յունական վարժարանը այցելեցինք: Երբոր սրահ մտանք՝ ուշադրութիւնս գրաւող առաջին բանը՝ պատէն կախուած խոշոր կենդանագիր մըն էր որ Յունաստանի Թագաւորը կը ներկայացնէր: Մօտենալով՝ տեսայ թէ անոր ճիշտ քովը կախուած էր նաև Սուլթանին կենդանագիրը, բայց այնքան պզտիկ էր որ երեք քայլ հեռուէն կարելի չէր հասկնալ ինչ ըլլալը: Աշակերտները, նոյն իսկ սրահին ամէնէն հեռաւոր անկիւնը նստողները, միշտ իրենց աչքին առջև ունէին Յունաստանի Թագաւորին պատկերը, իսկ Սուլթանինը՝ որ սոսկ ձեւականութիւնները փրկելու համար դրուած էր, անտեսանելի կը մնար մինչև անգամ ամէնէն մօտաւոր նստարանին վրայ գտնուող աշակերտներուն: Փորձուեցայ ասոնցմէ մէկուն հարցնել թէ ո՞վ էր պատին վրայ գտնուող մեծ կենդանագրին ներկայացուցած անձը: — «Մեր Թագաւորն է», պատասխանեց: Յետոյ ցոյց տուի նաև Սուլթանին լուսանկարը, և կրկնեցի հարցումս: — «Ան ալ Տաճիկներուն Թագաւորն է», ըսաւ պզտիկը: Բայց դեռ ամէնը աս չէ: Միեւնոյն սրահին մէջ՝ ուրիշ պատի մը վրայ, ահագին քարտէս մը կախուած էր, — Յունաստանինը. իսկ անոր մօտ, պզտիկ քարտէս մը կը ներկայացնէր Օսմ. Կայսրութիւնը: Յունաստան թէև պզտիկ երկիր մըն է, բայց քարտէսին խոշորութեան շնորհիւ անսահմա-

նութեան տպաւորութիւնը կրնար տալ տղոց, մինչդեռ ահագին Օսմ Կայսրութիւնը, զինքը ներկայացնող քարտէսին տարապայման փոքրութեան պատճառաւ, հազիւ թէ աննշան աւան մը կը թուէր անոր քով։ Առաջինը ցոյց տալով՝ հարցուցի տղու մը. — «Որո՞ւն երկիրն է ասիկա»։— «Մեր երկիրը»։ Ցետոյ՝ Թուրքիան ցոյց տալով, — «Իսկ ա՞ս»։ — «Տաճիկներուն երկիրը»։ Աւելի ապշեցուցիչը տղոց ձեռքը տրուած ընթերցանութեան դասագիրք մըն էր՝ որուն մէջ Մակեդոնիոյ և Եպիրոսի Յունաստանի միացման, Թուրքերը կոտորելու և անոնց ձեռքէն գերի հայրենիքը ազատագրելու համար գրուած հատուածները ուրիշ բանի տեղ չէին ձգած։ Նոյն դրութիւնը տեսանք նաև Մակեդոնիոյ բոլոր վարժարաններուն մէջ»։ — Եւ մեր խօսակիցը այդ դրութեան պատճառ կը նկատէր օտարահպատակ ուսուցիչները, որոնք ամէն բանէ առաջ Հելլէնականութեան գործակալներ էին։

ՊՈՒԼԿԱՐ ԶՕՐԱՎԱՐ ՊԱՆԱՊԱՆՕՖ

Տիրող պետութեան հանդէպ այսպէս վարուող հէլլէն կրթիչները ի՞նչ չէին կրնար ընել Պուլկարներուն։ Վարժարան պահելու իրաւունքը երբ միայն իրենց սեփական էր, յաջողած էին բանի հէլլէնականացնել ահագին թուով սլաւ ժողովուրդ։ Բասթօրիայի մէջ, Սելանիկի մէջ, Սէրէզի մէջ՝ Հէլլէնականութեան արմատը այդ կերպով ձգուած էր։ Սթրօմնիցա՝ Թրակիոյ մէջ, Վօտէնա՝ Մակեդոնիոյ մէջ՝ ոչ մէկ յոյն բնակիչ ունէին 1885ին, և սակայն բովանդակ ժողովուրդը յունարէն կը խօսէր և յունարէն կը կարդար. որովհետև դպրոցները յունական էին։ Պուլկար ժողովուրդին ամէնէն ցայտուն յատկութիւնը իր յամր բայց ապահով գործունէութեան մէջն է. չաճապարեր, բայց առած իւրաքանչիւր քայլը դէպի առաջ կը տանի զինքը։ Թուրքերը՝ որոնք շատ լաւ ճանչցած են զանոնք, կ՚ըսեն սովորաբար. — «Պուլկարը նապաստակը առապայով կ՚որսայ», — այսինքն՝ կամաց կամաց, որովհետև պուլկարական առապան՝ մեզի ծանօթ եզնաքարշ սայլն է, ամէնէն դանդաղը փոխադրութեան միջոցներուն։ Թերևս նոյն Թուրքերը խորհին թէ միայն ներկայ պատերազմին մէջ նապաստակը շոգեկառքով որսաց. բայց եթէ նկատի առնենք երեսուն տարիներու յամր ու համբերատար աշխատութիւնը որով այդ օրուան կը պատրաստուէին, պիտի տեսնեն թէ եղածը դարձեալ արա-

պայով որսորդութիւն մըն էր։ Այդ յամր բայց յամառ ու ապահով աշխատութեամբ նուիրուեցան նաև կրթական գործին։ 1882էն՝ երկար վէճերէ ետք վերջապէս յաջողեցան դպրոցներու մենաշնորհը խլել Յոյներուն ձեռքէն․ իրենց վարժարաններուն վրայ Օսմանեան կառավարութիւնը պիտի

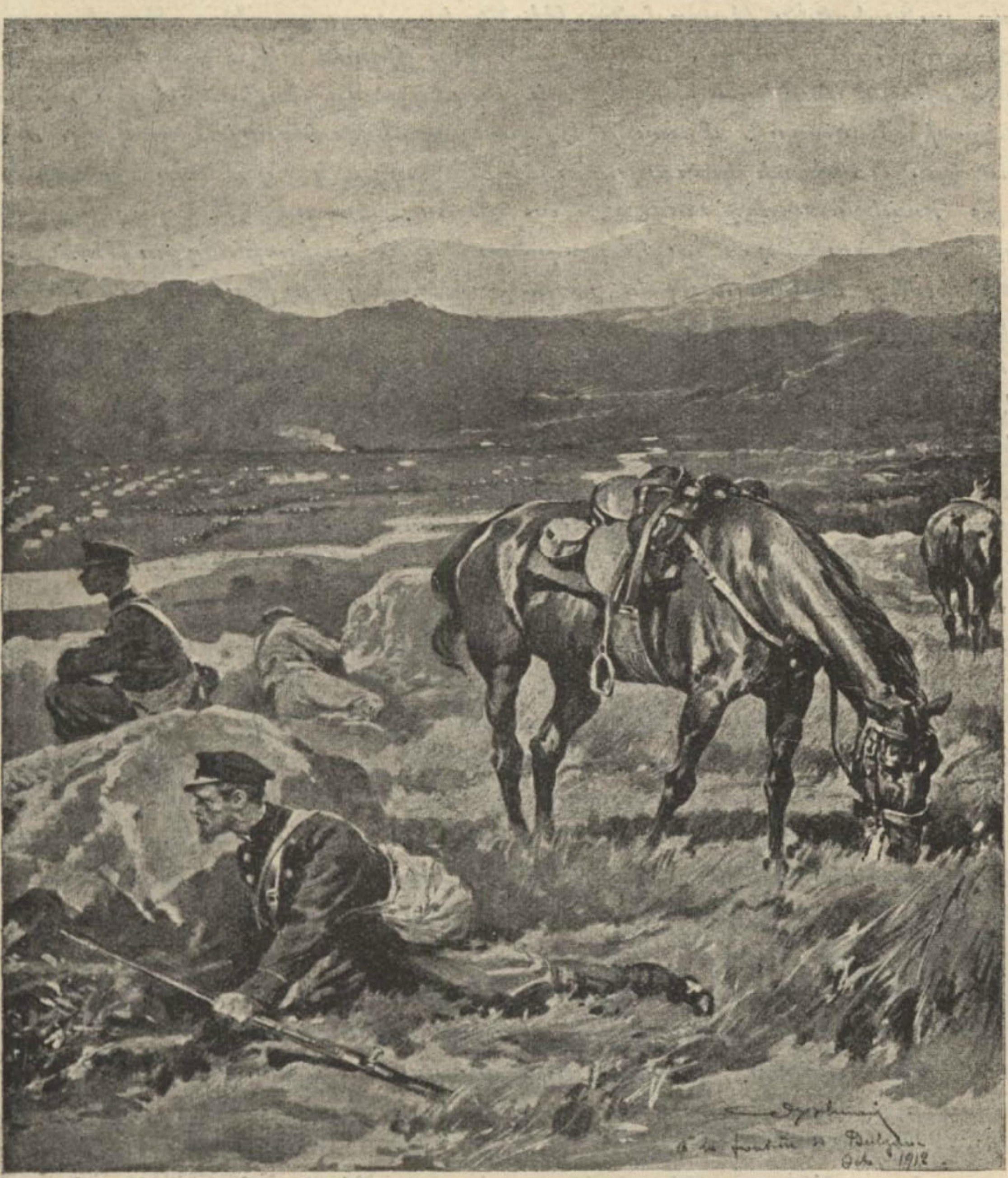

Պուլկար հետազօտիչ լրատուներ պատերազմական գործողութենէ մը քիչ առաջ

հսկէր․ և Պուլկարները այնքա՛ն վնաս կը տեսնէին յոյն վարժարաններէն, որ Օսմանեան կառավարութեան հովանաւորութիւնը իրենց կրթական հաստատութեանց վրայ, իբր բարիք մը ընդունեցին։ Անկէ անդին, մանաւանդ 1885էն վերջ, անընդհատ դպրոցներ բացին Էքզարքութեան ենթակայ քա-

լոր թեմերուն մէջ, և անոնցմէ դուրս ալ։ Ժամանակ անցնելով՝ իրենց ուսուցչական խումբերը կատարեալ զինուորական կազմակերպութեան մը վերածեցին. ուսուցիչները անմենախիստ կարգապահութեան մը ենթարկուած էին, որովհետև քաղաքական գործիչներ էին նոյն ատեն՝ ինչպէս յունականները. և իրենց տնտեսած վարժարաններուն մէջ՝ կիրարկուած մեթոտը յունականին թարգմանութիւնն էր պարզապէս։ Պուլկար վարժարանները, համախումբ, աւելի քան կէս միլիոն ֆրանքի պիւտճէ ունէին մի՛ միայն Մակեդոնիոյ մէջ, և այդ դրամը ընդհանրապէս տեղական միջոցներով, մեծագոյն մասամբ Էքզարքարանին հասոյթներով կը մատակարարուէր. Սօֆիայի կառավարութիւնը պզտիկ գումար մը միայն կը վճարէր։ Դասերուն մէջ՝ ամէնէն աւելի հոգ կը տանէին պուլկար պատմութեան, մանաւանդ «Պուլկարականութեան աշխարհագրութեան». այս վերջինը՝ իրենց մակեդոնական յաւակնութեանց նուիրուած դաս մըն էր, բրօքականտի զմայլելի միջոց մը որ դպրոցէն տղաքը կ'ընտելացնէր Թաքուն կերպով հետապնդուած Մեծ-Պուլկարիոյ կազմութեան իտէալին։

Այդ երազուած Պուլկարիան՝ մէկ կողմէ կ'իջնէր դէպի Վարտար՝ Սերպերուն դէմ. 1872ին արդէն յաջողած էին Սկիւպի, Վէլէսի և Օխրիտայի ժողովուրդին երկու երրորդ մասը ապահովել Էկզարքութեան, և եպիսկոպոսներ անուանել այդ թեմերուն համար. գիտենք որ Բ. Դուռը այդ եպիսկոպոսներուն Պէրաթները չտուաւ. վրայ հասան ապստամբութեան, պատերազմի, յետոյ անկախութեան հարցերը, որոնք բոլորովին վտանգեցին Պէրաթները. բայց Պուլկարներու յամառութիւնը վերջ ի վերջոյ յաղթեց և 1890ին Էկզարքը ձեռք բերաւ Սքիւպի, Վէլէսի, Շթիպի, Բրէզպայի, Բրիլէբի և Օխրիտայի թեմերուն համար Պէրաթներ. ասոնց մէջ կարևոր էր մանաւանդ Օխրիտայի թեմը որ 1019էն մինչև 1767՝ Պուլկարներու պատրիարքարանիստ վիճակն էր, և որուն իրաւասութիւնը այն ատեն կը տարածուէր Քասթօրիայի, Սէրվիայի, Մանասթըրի, Բրիզրէնտի և Եանեայի թեմերուն վրայ, այսինքն մինչև Արթայի ծոցը։ Միւս կողմէ՝ Մեծ-Պուլկարիոյ ծրագիրը կը պարփակէր Արշիպեղագոսի ճամբան, որ Պուլկարներուն համար անհրաժեշտութիւն մըն է ինքնին. Սև ծովը չի գոհացներ զիրենք, որովհետև Ռուսիա կը տիրապետէ անոր մէջ. իրենց համար ասպարէզ չկայ. մինչդեռ Արշիպեղագոսը անսահման առաւելութիւններ կ'ընծայէ իրենց, մանաւորապէս Մակեդոնիոյ տիրացման տեսակէտով։ Այդ ճամբուն վրայ որ դէպի Քավալա կը յանգի, առաջին յաջող քայլերը առնուեցան 1897ին, երբ Պուլկարները, Թուրքեւ-հէլլէն պատերազմին առթիւ իրենց չէզոքութեան փոխարէն, իրաւունք ստացան Մէլնիքի, Սթրումնիցայի և Քուքուշի թեմերուն համար առաջնորդական Պէրաթներ ձեռք բերելու։

Բաղդատմամբ պուլկարական երբեմնի Կայսրութեան (Տե՛ս քարտէս էջ 147), այդ «Մեծ» յօրջորջուած Պուլկարիան նորէն պզտիկ բան էր։ Ներկայ պատերազմին առթիւ իր սնուցած երկրակալական յաւակնութիւնները ցոյց կու տան թէ նոյն ինքն Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրին ստեղծած «Մե՛ծ-Պուլկարիա»ն շատ հեռու էր Պուլկարներու ազգային

երազը, — «Մեծագոյն Պուլկարիա» մը կազմելու երազը, — իրականացը-նելէ։

Լոկ խաղաղ միջոցներով կարելի չէր առաջ տանիլ ատոր ձգտող բրօ-բականտը։ Բռնութեամբ ու ճնշումներով ծաւալած էին Յոյները Մակե-

Սերպ բնակչութեան տարածութիւնը Սերպիայէն դուրս

դոնիոյ մէջ, բռնութեան ու ճնշումներու շնորհիւ նաև կրնային ընկրկիլ. յունական ազդեցութեան, — աւելի ճիշդը՝ յունական տիրապետութեան, — արմատները Սլաւ տարրին մէջ՝ դարաւոր ամրութիւն ունէին, և միայն համոզողութեամբ ու խոստումներով կարելի չէր զանոնք խլել. բիրտ ոյժը իր տիրական անհրաժեշտութիւնը պիտի զգացնէր ուշ կամ կանուխ, ինչ-պէս որ ալ եղաւ։ Չէթէները սկսան գործել Մակեդոնիոյ ամէն կողմը։

հոն ուր խօսքը չէր զօրեր, գնդակը կամ դաշոյնը շուտով կը համոզէին ամէնէն յամառները։ Ցոյները նոյնպէս չէթէներու ապաւինեցան, և երկու կողմէն սկսան իրար սպաննել անագորոյն կատաղութեամբ։ Թուրք պետական մարդիկը ի՞նչ կ'ուզէին աւելի. այդ եղբայրասպան կռիւը՝ քրիստոնեայ տարրերու միջև, սքանչելապէս կը յարմարէր Թուրք կառավարութեան շահուն. փոխանակ անոր վերջ տալու, իրենք մանաւանդ առիթներ ընծայեցին որ սաստկանայ։ Սերպերն ալ, Ուլահներն ալ նոյն միջոցը ընտրած էին՝ իբր լաւագոյնը իրարու խօսք հասկցնելու եղանակներուն. Թուրքերուն համար՝ տղու խաղ մըն էր զանոնք միշտ աւելի գրգռելը։ Զմոռնանք որ Թուրքիոյ բուն վարիչն ալ Համիտն էր այդ միջոցին, ոչ միայն քրիստոնեայ տարրերը՝ այլ նոյն իսկ Իսլամները բաժան բաժան ընելու և անոնց երկպառակութեամբ անհաստատ գահ մը ամրապընդելու գործին հոյակապ վարպետը։ Երբ ներկայ պատերազմին առթիւ գերմանական Լօրըլայ նաւով Պոլիս կը փոխադրուէր Սելանիկէն, ճամբան նաւապետին կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ զինքը կը տեղափոխեն։ Նաւապետը կը պատմէ տեղի ունեցած անցքերը,—Պալքանեան Դաշնակցութեան կազմութիւնը, պատերազմի յայտարարութիւնը, Դաշնակիցներու յաջողութիւնները, Սելանիկի անկման հաւանականութիւնը, ևլն.։ Համիտ ապշահար մտիկ կ'ընէ, գրաւուած մանաւանդ Պալքանեան Դաշնակցութեան մը կազմութեան անակնկալէն։—«Զարմանալի՜ բան, կ'ըսէ ի վերջոյ, ամբողջ Թուրքիոյ մէջ չգտնուեցա՞ւ մէկը որ Ցոյներուն և Պուլկարներուն դարաւոր ատելութիւնը վառ պահէր. այնքան դժուա՞ր բան էր ասիկա...»։ Իր օրով՝ Պալքանեան ազգերու ո՛չ թէ դաշնակցութիւն մը, այլ նոյն իսկ ձևական, առերևոյթ համաձայնութիւն մը դժուար թէ յաջողէր։

Արդէն իր ծրագրած բաժանումը՝ լաւ ու անվրիպելի մէթոտով մը կը կիրարկուէր. Ցոյներուն ոյժ կուտար հոն ուր Պուլկարները բազմաթիւ էին. Պուլկարները կը քաջալերէր այնտեղ ուր Ցոյներն էին մեծամասնութիւն. այսպէս նաև միւս տարրերուն համար։ Բայց ո՛չ Սերպը և ոչ ալ Ցոյնը վախ չէին տար իրեն. եթէ պէտք ըլլար՝ սոսկ պղատոնական սպառնալիք մը կրնար զանոնք զգաստութեան բերել. սակայն կարելի չէր Պուլկարը սպառնալիքով կասեցնել. զօրեղ, իր ոյժին գիտակից պետութիւն մը դարձած էր, — էապէս զինուորական պետութիւն մը, — և որքան ալ հիմնաւոր ըլլային միւսներուն յաւակնութիւնները, Մակեդոնիոյ ժողովուրդին խոշոր մեծամասնութիւնը կը համակրէր անոր. ոյժը միշտ յանկուցիչ է։ Բաժանմամբ տիրելու դրութիւնը կիրարկելու ստիպուած Համիտը բնական է աւելի շահաբեր պիտի նկատէր հակապուլկար տարրերուն ոյժ տալը։ Այդ պատճառաւ էր որ յոյն չէթէներուն համար Թուրք կառավարութիւնը ոչ միայն արգելիչ տարր մը չդարձաւ, այլ ընդհակառակը միշտ քաջալերիչ ոյժ մը եղաւ։ Երբ Ցոյն չէթէ մը Պուլկարներ կը սպաննէր, կառավարութիւնը ոճրագործները կը թողուր որ ազատօրէն հեռանան և Պուլկարներ կը ձերբակալէր անոնց տեղը։ Ցոյն չէթէները տեսակ մը օրինական կազմակերպութեան երևոյթը ստացած էին, մինչդեռ Պուլկար չէթէն, հազիւ յայտնուած, իսկոյն կը հետապնդուէր ահա-

գին զինուորական ույժերէ ։ Այդ պաշտպանութեան շնորհիւ, Յոյները չուտով կրցան ծանրապէս հարուածել Պուլկարականութեան դատը ։ Էկզարքութեան իրաւասութեան ենթակայ թեմերէն կարեւոր մաս մը նորէն անցան Պատրիարքարանին. Պուլկարներուն տարիներու մաքառմամբ և համբերատար աշխատութեամբ ձեռք բերած արդիւնքն էր որ կ'երթար՝ Մակեդոնիոյ մէջ զինաթափ Պուլկարները՝ ուրիշ կողմէ լուծեցին իրենց վրէժը ։

Յոյն չէթէներու սանձարձակ գործունէութեան և սպանութեանց հետեւանքով Պուլկարիոյ հանրային կարծիքը վաղուց յուզուած էր, երբ 1906ի ամ-

Սերպերը «կայտա»յով կ'երթան պատերազմի

րան ընթացքին տեղի ունեցած կարգ մը դէպքեր բոլորովին գրգռեցին զայն ։ Պոլսոյ Յունաց Պատրիարքարանին պաշտօնաթերթը՝ Էկլիզիասթիքի Ալիթիա՝ Թուրք կառավարութեան թոյլատու ընթացքէն քաջալերուած, այդ միջոցին ծանր յարձակումներու կ'ենթարկէր ո՛չ միայն Պուլկար չէթէները, այլ նաև բովանդակ Պուլկարական ազգը, իր Իշխանը, իր կառավարութիւնը, առանց նկատի առնելու թէ բազմաթիւ Յոյներ կը գտնուին Պուլկարիոյ մականին տակ, ու միայն 80,000 Արեւելեան Ռումէլիի մէջ ։ Այս վերջինները, նոյնպէս ամէն պատշաճութիւն մոռցած, հակապուլկար միթինկներ կը գումարէին պուլկարական հողի վրայ ։ Ճիշդ այդ առեններ Սելանիկի մէջ ձեւի համար ձերբակալուած էին Յոյն չէթէներու անդամներ և Աթէնքի թերթերէն՝ որոնց մէջ հրատարակուած էր ձերբակալուողներու անունը, կը հասկցուէր թէ անոնք մեծ մասամբ Արեւելեան

Ռումէլիի բնիկ Յոյներ են։ Այդ հրատարակութեան վրայ Պուլկարները իրաւամբ համոզում գոյացուցին թէ Մակեդոնիոյ իրենց եղբայրները ջարդող յունական չէթէները նոյն ինքն պուլկարական հողին վրայ կը կազմուին, ինչ որ բոլորովին գրգռեց զիրենք։ Փոթորիկ մը պիտի պայթէր անպատճառ, և շուտով շարժառիթ մը ծագեցաւ։ Վառնայի Յոյն եպիսկոպոսական թեմը թափուր էր. Պատրիարքարանին կողմէ կարգուած նոր Եպիսկոպոսը երբ Նաւահանգիստ ժամանեց, Պուլկարները ընդդիմացան անոր ցամաք ելլելուն։ Հակահէլլէն շարժումը ծաւալեցաւ մինչև Անքիալոս, ուր ցոյցեր կատարուեցան Յոյն Եպիսկոպոսին դէմ։ Յոյները որոնք մենաստանին մէջ ապաստանած էին, կրակ ըրին Պուլկարներուն վրայ. ընդհարումը ճշմարիտ կռուի մը վերածուեցաւ, պատճառ դառնալով ութ Պուլկարներու և տասներմէկ Յոյներու մահուան։ Օր մը վերջ՝ խռովութիւնը գրգռած ըլլալու ամբաստանութեամբ ձերբակալուեցաւ Յոյն Եպիսկոպոսը որ հրկիզուած տուն մը ապաստանած էր. սակայն շուտով ազատ արձակուեցաւ։ Օգոստոս 1ին՝ խռովութիւնները աւելի ծանր կերպով սկսան Ֆիլիպէի մէջ՝ ուր Պուլկար ամբոխը յարձակեցաւ յոյն վարժարաններուն վրայ և զանոնք քանդեց. յետոյ թալանի տրուեցան յունական վաճառատուները. ի վերջոյ՝ ամբոխը գրաւեց Յունաց եպիսկոպոսարանը, և այնտեղ հաստատեց Պուլկար Եպիսկոպոս մը։ Յոյն փաստաբան մը որ ըէվոլվէրով Պուլկար մը սպաննած էր, բզիկ բզիկ եղաւ ամբոխին կողմէ։ Յաջորդ օրը՝ խռովութիւնը ծաւալեցաւ Ֆիլիպէի հարաւակողմը՝ Ստանիմաքայի մէջ. վաճառատուններ թալլուեցան, դպրոցներ քանդուեցան նորէն, բայց սպանութիւն չեղաւ։ Սոֆիայի մէջ գումարուած հսկայ հակահէլլէն միթինկ մը, ինչպէս նաև կառավարութեան թոյլտուութիւնը՝ առաջին օրերուն՝ մեծագոյն գրգիռը եղան այս ծայրայեղութեանց։

Այդ միջոցին Ֆէրտինանտ Իշխանն ու Նախարարապետ Պ. Բէթքօֆ Մարիէնպատ կը գտնուէին, ուրկէ փութով Պուլկարիա վերադարձան։ Իսկոյն խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան և խռովութիւնները վերջ գտան, բայց Պուլկար կառավարութիւնը որոշեց աւելի խիստ դրութեան մը ենթարկել Արևելեան Ռումէլիի հէլլէն տարրը, անոր հակապուլկար ձգտումներն ու գործունէութիւնը ջլատելու համար։ Հակառակ Պէրլինի Դաշնագրին չորրորդ և հինգերորդ յօդուածներուն՝ որոնք Պուլկարիոյ Յոյն ու Թուրք տարրին կրօնական և կրթական ազատութիւնը կ'երաշխաւորեն, Պուլկար կառավարութիւնը մէջտեղ դրաւ 1891ին քուէարկուած օրէնք մը, և անոր տրամադրութեանց համաձայն փակեց բոլոր յունական վարժարանները։ Պուլկարիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող եպիսկոպոսական չորս թեմերու գահակալներուն համար ալ պայման դրաւ որ պէտք է անպատճառ պուլկարահպատակ Եպիսկոպոսներ ըլլան։ Անկախաբար այս պետական կարգադրութիւններէն, Պուլկար ժողովուրդը պօյքօթի ենթարկեց երկրին բոլոր յոյն վաճառականները և առհասարակ ամբողջ Յոյները. շատ վաճառականներ սնանկացան։ Տարի մը ետքը՝ 1907 մայիսին, պօյքօթը չէր դադրած տակաւին. յուսահատ Յոյ-

ները տամնեակ հազարներով լքեցին Պուլկարիան և խռնուեցան Աթէնք, ուր կառավարութիւնը ստիպուեցաւ փոխառութիւն մը կնքել, անոնց հող հայթայթելու համար։ Պէտք եղաւ երեք քաղաքներ կառուցանել, և փախստական Յոյները հակապուլկար ցոյցերով ու մեծ հանդիսութեամբ անոնց տուին Անքիալոս, Նօքսինոբոլիս և Ֆիլիբոբոլի անուն-

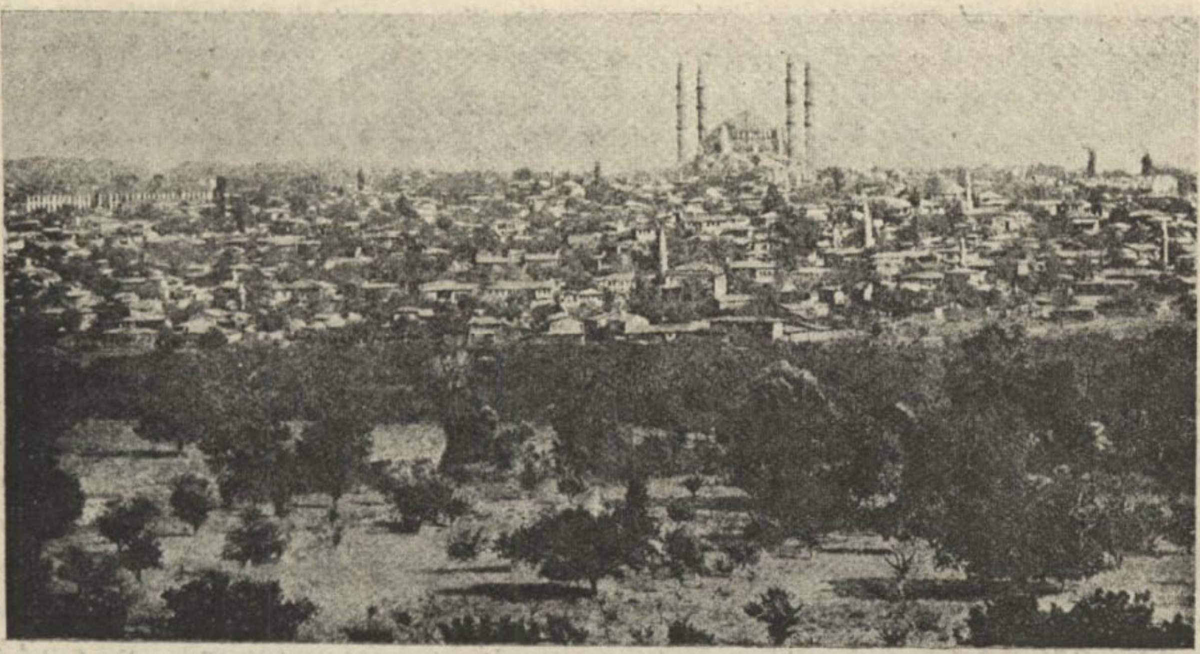

ԷՏԻՐՆԷ ՔԱՂԱՔԸ

ները, ի յիշատակ իրենց ծննդավայր պուլկարական քաղաքներուն, որոնցմէ տարագրուած էին։

Քանի այս տակաւին շատ մերձաւոր անցեալը կար, — և անոր հետ ալ դեռ ինչե՜ր, — բնական է Համիտ իրաւունք կ'ունենար զարմանալու թէ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ չգտնուեցա՞ւ մէկը որ Յոյներն ու Պուլկարները իրարու ձգէր և երկիրը ներկայ փորձանքէն չենթարկէր...

Մակեդոնիոյ սեփականութեան մասին յաւակնութիւն սնուցանող ժողովուրդներուն մէջ՝ Սերպերը շատ ուշ յայտնուած են, բայց ատիկա պատճառ մը չէ եղած որ իրենք ալ նոյնքան պահանջկոտ ու տարամերժ չըլլան՝ որքան որ էին Հէլլէններն ու Պուլկարները։ Մակեդոնիա՝ ինքնին Պալքաններու բոլոր ժողովուրդներուն խառնարանը ըլլալով, կրնար յարմար գետին ընծայել նաև իրենց յաւակնութեանց. խնդիրը այդ յաւակնութիւնները արժեցնելուն վրայ էր միայն, և ատ ալ այնքան դժուար բան չէր. եթէ ներկան չկարենար կռուաններ հայթայթել, կրնային անցեալին ապաւինիլ և պատմութենէն քաղել աւելի կամ նուազ տոկուն փաստեր, անոնց վրայ բարձրացնելու համար իրենց յաւակնութեանց շէնքը։

Հակառակ այս դիւրութեան՝ Սերպերը Մակեդոնիոյ խօսքն ան-

գամ չէին ըներ մինչեւ եօթանասնական թուականներու վերջերը։ Պէրլինի Վեհաժողովին մէջ ալ ուր Պալքանեան բոլոր ժողովուրդները ժամադիր եղած էին իրենց ազգային ակնկալութիւններով, սերպիական պահանջումներու խնդիր չեղաւ Մակեդոնիոյ մասին։ Սերպերուն աչքը ուրիշ կողմ դարձած էր այդ միջոցին. Պօսնա-Հէրսէքի ահագին հողամասն էր որ զիրենք կը յանկուցանէր. սերպ էին անոր բնակիչները, և ազգայնութեանց սկզբունքը որ հակառակ ամէն բանի անվթար կը մնար Վեհաժողովին մէջ, բոլորովին կը զօրացնէր իրենց յոյսերը։ Արդէն անկախութեան տիրանալնէն ի վեր ուրիշ բանի վրայ չէին խորհած. Պօսնա-Հէրսէքը կէս մը Սերպիա էր, և եթէ կարելի չըլլար անով յագուրդ տալ իրենց ազգային ակնկալութեանց, Աւստրիական Կայսրութեան մաս կազմող սերպիական երկիրներ չէին պակսեր նոր յոյսերու ասպարէզ բանալու համար։ Յետոյ Քօսօվայի նահանգն ու Մանասթըրի նահանգին մեծագոյն կտորը, Սթէֆան Տուշանի երբեմնի ընդարձակ Կայսրութեան էապէս սերպ մնացած մասերն էին, և նոյնպէս կրնային առարկայ դառնալ իրենց ազգային ակնկալութեանց։ Այսքանը մեծ բան էր ինքնին, ինչպէս կարելի է տեսնել 163 էջի քարտէսէն. այլեւ ինչ հարկ իջնելու աւելի վար, մինչեւ Եգէական, և Յոյներուն, Պուլկարներուն ու նաև Ուլահներուն ձեռքէն Մակեդոնիան կորզելու ապերախտ աշխատութեան նուիրուելու։

Պէրլինի Վեհաժողովը սակայն զինքը իր բնական յաւակնութեանց սահմաններէն հանելով նետեց Մակեդոնիոյ վրայ։ Պօսնան, Հէրսէքը, Նովի Բազարը Աւստրիոյ տրուեցան. Թուրքիայէն առնուելիք հողերն ալ կրճատուեցան, և Սերպիա անուանապէս միայն անկախ մնաց, քանի որ տնտեսապէս գերի կը մնար Աւստրիոյ. իր բոլոր արտածումները անոր բարիկամեցողութենէն կախուած էին. եթէ գոցէր սահմանները՝ Սերպիա կը փճանար. չգոցելու համար ալ Սերպիոյ հոգին կը հանէր։ Այս դժուարին կացութեան միակ դարմանը ծովն էր. նաւահանգիստ մը պէտք էր Սերպիոյ՝ իր արտածմանց ապահովութեան համար, և այդ նաւահանգիստը կա՛մ Ադրիականը կրնար ընծայել՝ Քօսօվա-Ալպանիոյ ճամբով և կամ Եգէականը՝ Մակեդոնիա-Սելանիկ ճամբով. և որովհետև աւստրիական ըսպառնալիքը իր առջև փակած էր Ադրիականի ճամբան, — ինչպէս այսօր իսկ կը ջանայ փակելու, — Սերպիա ստիպուած էր Մակեդոնիա իջնելու՝ անկէ Եգէական հասնելու համար։ Ահա թէ ինչո՛ւ Պուլկարները, Ուլահներն ու Յոյները Մակեդոնիան իրարու ձեռքէ խլելու աշխատած ատեննին՝ յանկարծ իրենց դէմը գտան նաև Սերպերը։ Թուրքը որ այդ ժողովուրդներուն իրար ուտելը կը դիտէր դիւրըմբռնելի գոհունակութեամբ մը, ոչ իսկ հարցուց Սերպերուն թէ ի՞նչ տեսակ իրաւունքի վրայ հաստատուած է իրենց միջամտութիւնը. ընդհակառակը՝ լայն տեղ բացաւ նաև անոր, ուրախ որ Մակեդոնիոյ Քրիստոնեայ բնակչութիւնը բաժան բաժան ընելու ծառայող նոր ազդակ մըն ալ ինկաւ երկինքէն։ Եւ կամ նոր կաթնտու կով մըն ալ ծնաւ, որովհետև այդ ժողովուրդներուն վէճերը նիւթապէս ալ շահաբեր էին իրեն։ Պ. Վիքթօր Պէռար կը պատ-

մէ որ երբ առաջին անգամ Սերպ հիւպատոս մը հաստատուեցաւ Մանաստըրի մէջ, Վալին սկսաւ ուրախութեամբ ձեռքերը շփել ըսելով. — «Այստեղ երեք կուսակցութիւն ունէինք, Պուլկարները, Ուլահները ու Յոյ-

Թնդանօթի փոխադրութեան դժուարութիւնները Գարատաղի շրջակայ լեռներուն վրայ

ները, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ամսական հարիւր ոսկի կը ծծար. հիմայ չորրորդ մըն ալ աւելցաւ անոնց վրայ»։

Սերպերուն յայտնութիւնը Թուրքին գործին կու գար, բայց ո՛չ միւս կռուող տարրերուն։ Ինչ որ Թուրքը չուզեց հարցնել, անոնք հարցուցին. ուրկէ՞ ուր Մակեդոնիա ինկած էր Սերպ յաւակնութեանց սահմաններուն

մէջ։ Պատասխանը պատրաստ էր. — Սերպերը Մակեդոնիոյ վրայ իրաւունք ունէին անոր համար որ բոլոր Մակեդոնացիները, անոնք որ Ցոյն կը կոչուէին, և անոնք ալ որ Պուլկար կամ Ուլահ կը կոչուէին՝ պարզապէս անուննին փոխած Սերպեր էին. նոյն իսկ Ալպանացիք Սերպ էին և ո՛չ թէ առանձին ժողովուրդ...։ Ու Սերպերը այս ապշեցուցիչ յաւակնութիւնը կը պաշտպանէին ճիշդ այն մեթոտով, որով Ցոյն և Պուլկար տարրերը կը փորձէին արժեցնել իրենց իրաւունքը, — այսինքն պատմութեան ապաւինելով. և Մակեդոնիոյ պատմութիւնը, ինչպէս ըսինք, կրնար ամէնուն ալ կռուան հայթայթել այդ տեսակէտով։

Տակաւին Սերպ ժողովուրդին ամբողջութեան մէջ չարմատացած՝ այդ յաւակնութիւնները ներկայացուեցան 1889ին, Մակեդոնիա եւ Հին Սերպիա անունը կրող հատորով մը, որ մինչև այս վերջին դէպքերը սերպիական ակնկալութեանց հիմնաքարն էր։ Հեղինակը, Պ. Կօբչէվիչ, մետասներորդ ժամու փաստաբան մըն էր Սերպիոյ համար, գինիէն դարձած քացախին պէս զօրեղ։ Հակառակ անոր որ Սերպ էր, մինչև 1888, — յայտնութեան թուական մը իրեն համար, — չէր սիրեր Սերպերը։ 1885ին, Սերպօ-Պուլկար պատերազմին առթիւ հրատարակած էր չնդալից հատոր մը որ աստուածացումն էր Պուլկար ցեղին և անոր կու տար ամէն իրաւունք՝ ընդդէմ Սերպիոյ։ Քիչ ետքը, նոյնքան չնդալից ուրիշ հատորով մը պաշտպանած էր Ալպանացի տարրը, միշտ ի վնաս Սերպերուն։ Բայց ահա յանկարծ յայտնութեան ժամը հնչած էր. Սօղոսը դարձած էր Պօղոս, և անոր պէս կ'այրէր ինչ որ պաշտած էր, կը պաշտէր ինչ որ այրած էր։ — Չէի գիտէր որ Մակեդոնիոյ Պուլկարները և Ալպանիոյ Ալպանացիները պարզ Սերպեր են. այդ երկիրներուն մէջ ուսումնասիրական ճամբորդութիւն մը կատարելէ վերջ միայն տեղեկացայ այս ճշմարտութեան, և հիմայ կրնամ ապացուցանել թէ Մակեդոնիոյ վրայ լոկ Սերպերը ունին սեփականութեան իրաւունք, կ'ըսէր Կօբչէվիչ։

Այդ ապացոյցը պատմութիւնն է որ պիտի ընծայէր, աւելի ճիշդը՝ Պ. Կօբչէվիչի դարբնած պատմութիւնը։ Ցոյներուն ու Պուլկարներուն պաշտպանած տեսակէտին ծանօթանալէ վերջ, տեղն է ուրեմն որ ծանօթանանք նաև Պ. Կօբչէվիչի տեսակէտին, — նոյն ինքն Սերպերու տեսակէտին. — «Գ. դարուն էր որ, կ'ըսէ Սերպ պատմագիրը, Սլաւները առաջին անգամ ըլլալով Պալքանեան Թերակղզիին մէջ յայտնուեցան. Զ. դարուն՝ բովանդակ Թերակղզին Սլաւ տարրէն գրաւուած էր։ Է. դարուն յայտնուեցան նաև Խրուաթները, Սերպերն ու Սլօվէնները որոնք նոյն լեզուն խօսող միակ ժողովուրդ մըն էին, և իրենց խօսած լեզուն ալ՝ նախապէս հաստատուած Սլաւներուն խօսածէն չէր տարբերեր։ Ուրեմն Է. դարուն՝ Թերակղզիին բովանդակ բնակչութիւնը Հին-Սերպերէ կը բաղկանար։ Այն ատեն է որ (679ին) կ'երևան պուլկարական ոչ-սլաւ Հորթաները, և Դանուբը անցնելով կը տարածուին մինչև Պալքանեան լեռնաշղթան (արդի Պուլկարիոյ տարածութիւնը)։ Այդ Պուլկարները սակայն այնքան սակաւաթիւ էին որ Հին-Սերպ տարրը շուտով ընկլուզեց զանոնք. անոնցմէ ուրիշ բան չմնաց՝ այլ միայն իրենց անունը և մէկ քանի

բառեր, որոնք այսօր միակ տարբերութիւններն են սերպերէնին և պուլ-կարերէնին: Այդ Հին-Պուլկարները ո՛չ Արև. Ռումելի մտան երբեք, ոչ մա-նաւանդ Մակեդոնիա, որուն բովանդակ բնակչութիւնը Սլաւ, այսինքն Հին-Սերպ մնաց: Թ. դարուն միայն, դանուբեան դաշտին մէջ, Պուլկար և Սերպ տարրերու խառնուրդէն ծնաւ նոր ժողովուրդ մը որ հին-սեր-

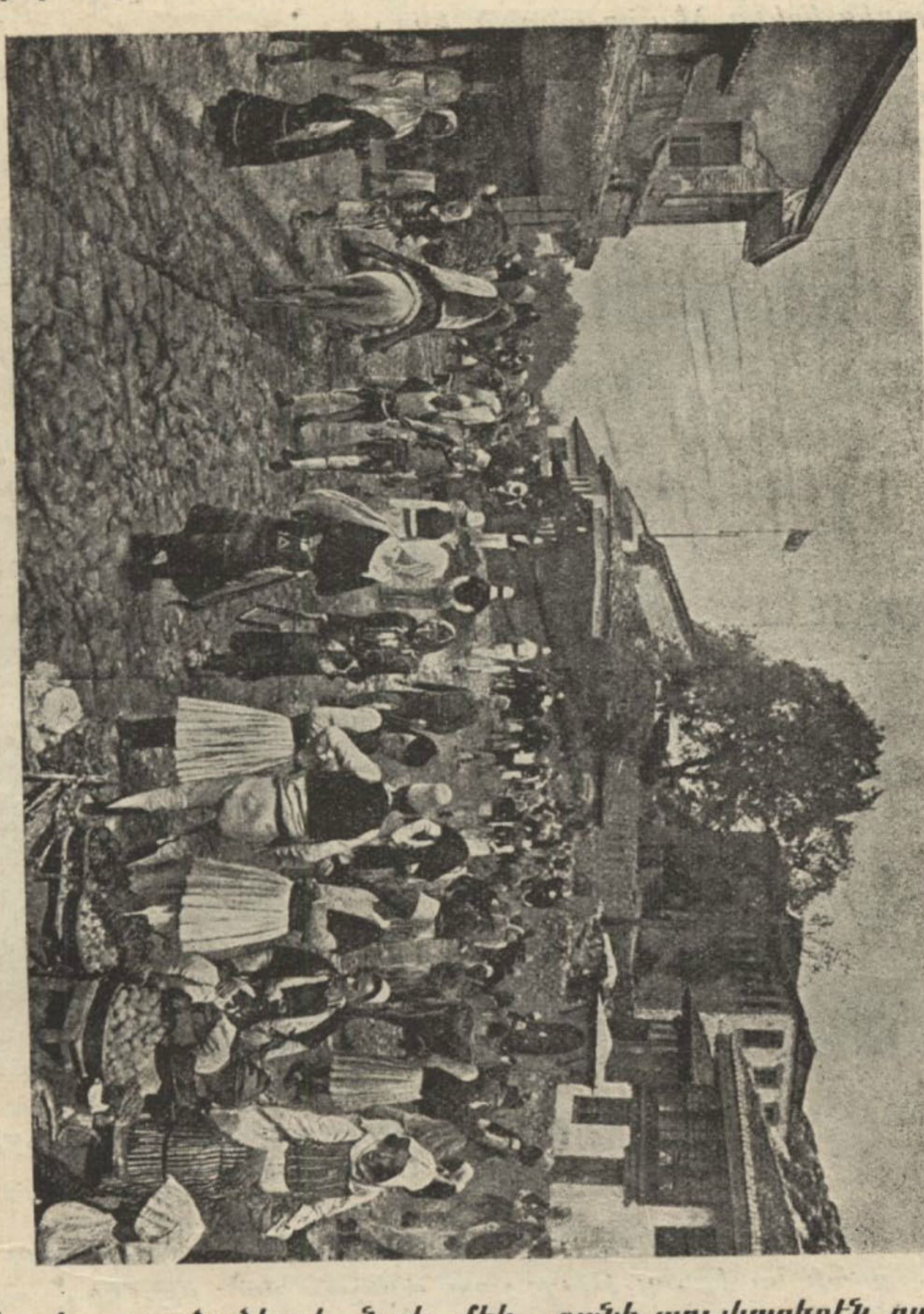

ՇՔՕՏՐԱՅԻ ԲԱԶԱՐԸ

Տօնավաճառի օրերու տեսարանը՝ Գարատաղցւոց դիմադրող համբաւաւոր բերդաքաղաքին մէջ

պերէն կը խօսէր, գործածելով նաև մէկ քանի պուլկարերէն բառեր, և որ Պուլկար անունը առաւ: Այդ ժողովուրդը Հին-Պուլկարներէն ժա-ռանգած էր կռուազան բնաւորութիւն մը և ռազմական ոգի մը որ ան-ծանօթ էր Սլաւներուն: Կռիւը շուտով սկսաւ իրենց և Բիւզանդական Կայսրութեան միջև, ու այլևս բնաւ վերջ չգտաւ: 809ին՝ Պուլկարները Իսքէրը անցան և Սօֆիան գրաւեցին, երկու տարի վերջ իրենց ձեռքը ինկաւ Արևելեան Ռումելին, և անկէ տարի մը ետքն ալ՝ Թրակիան: Այդ

աշխարհակալութիւնները երկարատեւ չեղան, եւ ամբողջ դար մը՝ Արեւելեան Ռումէլին, Թրակիան, Արեւելեան Սերպիան ու Մակեդոնիան Յոյներէն Պուլկարներուն եւ Պուլկարներէն Յոյներուն անցան բազմիցս։ 917ին՝ Պուլկարական Կայսրութիւնը իր ամենամեծ ծաւալման հասաւ. բացի Կ. Պոլսէն, Սերպիայէն եւ մէկ քանի ծովեզերեայ քաղաքներէ, բովանդակ Թերակղզին իրենց ձեռքը անցած էր»։

Պուլկարական Կայսրութեան գոյութիւնը հաստատելէ եւ անոր ահագին տարածութիւնը այսպէս խոստովանելէ ետք, Պ. Կօբչէվիչ կը հարցնէ թէ այդ աստիճան սակաւաթիւ ազգ մը ինչպէ՞ս կրնար այսքան լայնատա-

Պուլկարական Պատերազմական Նախարար Զօրավար Նիքիտօրօֆ (առաջին կարգին վրայ կեցողը) եւ իր սպայակոյտը

րած երկիր մը աշխարհակալել։ Պուլկարներ չէին ուրեմն այդ աշխարհակալները, քանի որ իրենց թիւը չատ աննշան բան մըն էր, այլ Սլաւներ, այսինքն Հին-Սերպեր, որոնց բազմամարդութիւնը միայն կարելի կ'ընծայէր այդքան խոշոր երկրամասի մը գրաւումը։ Եւ ահա հիմէն կը հարուածուին պուլկարական բոլոր յաւակնութիւնները։ Պուլկար պատմութիւնը ինքնին ուրիշ բան չէ՝ այլ Սերպ պատմութիւն. պուլկար մեծագործութիւնները նոյնպէս, աշխարհակալութիւնները նոյնպէս. ամէն ինչ Սերպ է՝ հակառակ անոր որ Պուլկար անունը կը կրէ։ Պ. Կօբչէվիչ կը հաստատէ նաեւ Շիշման Պուլկար իշխանին հիմնած Կայսրութիւնը Մակե-

դոնիոյ մէջ, բայց չընդունիր որ Շիշմանի հպատակները Պուլկարներ էին.— Շիշման, կ՚ըսէ, Պուլկարիոյ Պետրոս Ցարին դէմ ապստամբելով Մակեդոնիա ապստամբեցաւ և այնտեղ ինքզինքը «Մակեդոնացւոց ու Ալպանացւոց կայսր» հռչակեց։ Իր ժողովուրդը սլաւ, — Հին-Սերպ » — էր, և այդպէս ալ մնաց։ — Ցետոյ կը ներկայացնէ Սերպիական յաւակնութեանց բուն փաստը, Սթէֆան Տուշան կայսեր տիրապետութիւնը Սերպերու, Ցոյներու, Պուլկարներու և Ալպանացւոց վրայ. իր Կայսրութիւնը Տրավա գետէն մինչև Մօրէա (Ցունաստան) և Ադրիականէն մինչև Գավալա կը տարածուէր, իրեն կեդրոն ունենալով ո՛չ թէ այսօրուան Սերպիան, այլ Մակեդոնիան, և իբր մայրաքաղաք ալ Սկիւպը (Տե՛ս քարտէս էջ 174)։ «Ինչպէ՞ս կարելի է ենթադրել թէ, կը յարէ. Սերպ կայսր մը իրեն մայրաքաղաք ընտրէ Պուլկար քաղաք մը, և Սերպ Կայսրութեան կեդրոն դարձնէ Պուլկար երկիր մը»։ Ի վերջոյ՝ Պ. Կօրչէվիչ կը յայտնէ թէ Մակեդոնիոյ Սերպ ժողովուրդը՝ Թուրքերուն յայտնուելէն և Սերպ Կայսրութեան կործանումէն ետքը միայն սկսաւ ինքզինքը «Պուլկար» կոչել, որովհետև Թուրքերը սոսկալի հալածանքներու կ՚ենթարկէին «Սերպ» անունը կրող ամէն մարդ։ Ասկէ մնացած է «Պուլկար» յորջորջումը այն տեսակ ժողովուրդի մը որ Սերպ է ամէն բանով. իր այսօրուան խօսած լեզուն իսկ փաստ մըն է թէ Պուլկար չէ, այլ Սերպ է, պուլկարերէն չի խօսիր, այլ սերպերէն, հակառակ անոր որ ինքզինքը «Պուլկար» և խօսած լեզուն ալ «պուլկարերէն» կը կարծէ։ — «Մակեդոնիոյ «Պուլկարները», կ՚ըսէ Պ. Կօրչէվիչ, ինքզինքնին Պուկարի կը կոչեն և իրենց լեզուն ալ՝ պուկարfի. Սերպերն ալ այդ անունները կուտան Պուլկարներուն և պուլկարերէնին. մինչդեռ Պուլկարիոյ Պուլկարները ինքզինքնին Պօլկարի և իրենց լեզուն ալ Պօլկարսfի կը կոչեն։ Այս պարզ դիտողութիւնը կը լուսաբանէ Մակեդոնական Պուլկարականութեան բովանդակ պատմութիւնը»։

Անշուշտ վիճելի շատ բան կայ Պ. Կօրչէվիչի այս պատմութեան և իր առաջ բերած փաստերուն մէջ։ Պուլկարական տիրապետութիւնը Մակեդոնիոյ վրայ՝ հաստատուած իրողութիւն է. երբ Ժան Զիմիսքէս Ա. կայսրը 971ին գրաւեց Պալքաններու հիւսիսային կողմը գտնուող Պուլկար Պետութիւնը, Պուլկար ազգն ու անկախութիւնը Մակեդոնիոյ մէջ յարատեւեցին, իրենց մայրաքաղաք ունենալով Բրէզպան զոր Սամուէլ Ցարը կառոյց համանուն լիճին եզերքը (այսօր անբնակ)։ Վերջէն՝ աւելի ապահովութեան համար՝ Օխրիտա հաստատուեցաւ։ Սամուէլ քառսուն տարի իշխեց Մակեդոնիոյ վրայ։ 1000 թուականին՝ Վասիլ Բ. Կայսրը, — «Պուլկարասպան»ը, — սկսաւ իր արշաւանքը, և տասնըութը տարուան պատերազմներէ վերջ միայն յաջողեցաւ ձեռք ձգել Օխրիտան։ Անկէ ասդին, ամբողջ եօթ դար, մինչև 1767, Օխրիտայի մէջ կը նստէր «Պուլկար Պատրիարք» մը որ երբեք «Սերպ Պատրիարք» չէ կոչուած։ Պուլկարները Մակեդոնիոյ տէր մնացին նախ 914էն մինչև 1018. յետոյ՝ 1241—1196, մինչև Ասէն Բ. որուն օրով Պուլկարիա իր մեծագոյն տարածութեան հասաւ (Տե՛ս քարտէս էջ 147)։ Գալով Սերպերուն, անոնց տիրապետութիւնը Մակեդոնիոյ վրայ կը սկսի 1273ին ու կը վերջանայ 1375ին։

Արդէն իրենց մեծագոյն կայսրը՝ Սթէֆան Տուշան՝ որ բուն Պուլկարիոյ չէ տիրած, այլ միայն Մակեդոնիոյ, ինքզինքը կ'անուանէր «Կայսր Սերպերու, Յոյներու, Ալպանացւոց և Պուլկարներու»։ Ո՞ւր կը բնակէին ուրեմն այս Պուլկարները, զորս հպատակեցուցած էր Տուշան. տարա-

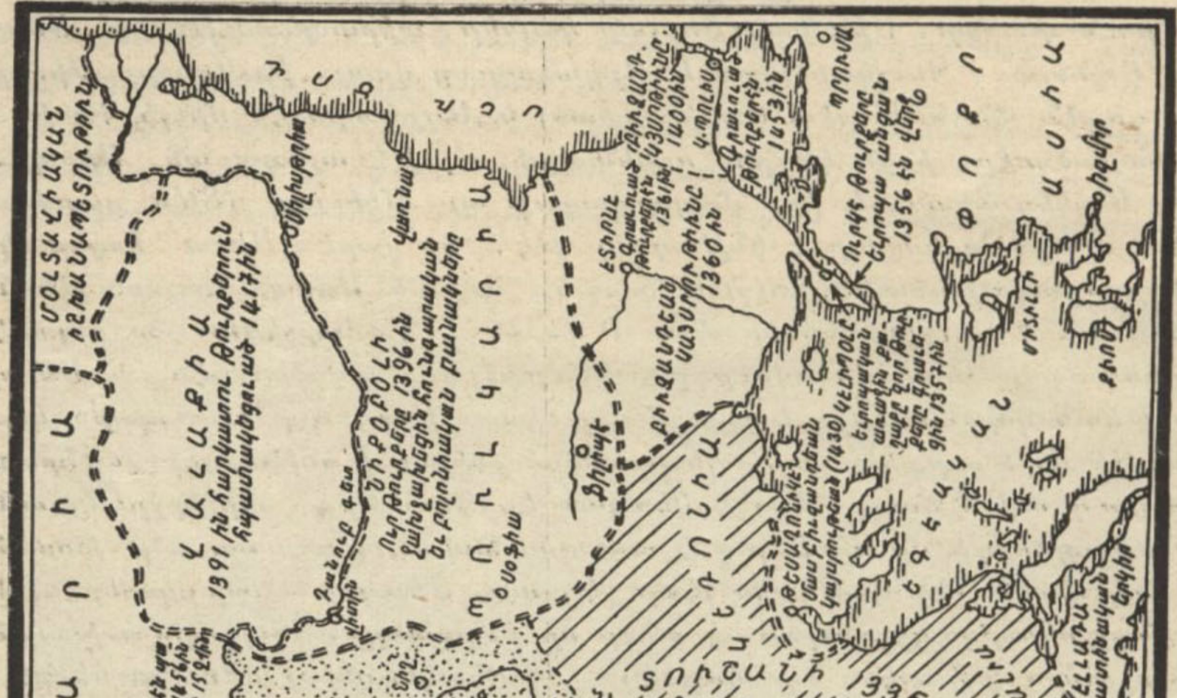

Ստէֆան Տուշանի Սերպիական կայսրութիւնը

կոյս չկայ որ Մակեդոնիոյ մէջ։ Ցետոյ՝ թէ՛ Յոյները և թէ՛ Պուլկարները՝ Մակեդոնիոյ մասին իրենց յաւակնութեանց իբր հաստատութիւն միշտ կրնային ցոյց տալ ամբողջ քաղաքներ, գիւղեր, աւաններ՝ համայնքներ որոնք ինքզինքնին «Յոյն» կամ «Պուլկար» կը կոչէին. Սերպերը սակայն ի զուր բովանդակ Մակեդոնիան մէկ ծայրէն միւս ծայրը տակն ու վրայ պիտի ընէին՝ ինքզինքնին «Սերպ» կոչող հոգ չէ թէ աննշան գիւղ մը գտնելու.

համար ։ — Թուրքէն վախնալնուն՝ «Պուլկար» անունը առին և այդպէս ալ մնաց, կ՚ըսէ Պ. Կօրչէվիչ, բայց խնդիր է թէ այդքան վրան բաց խաղ մը կարելի՞ էր կլլեցնել այն ատենուան Թուրքերուն, որոնք հիմակուաններուն չէին նմաներ. ո՛չ միայն աւելի կորով, այլ նաև աւելի խելք, աւելի իմաստութիւն ունէին. պարզ խօսքով՝ կարելի չէր անոնց քիթէն բռնել, և այն Եւրոպան որ հիմակուանները ուզածին պէս կը խաղցնէ պզտիկ մատին ծայրովը, այն ատեն բացարձակապէս զինաթափ էր Թուրքին թէ՛ զօրութեան, և թէ պետական հանճարին հանդէպ ։

Պ. Կօրչէվիչ՝ իր առաքելութեան ընթացքին կազմած էր նաև Մակեդոնիոյ բնակչութեան մէկ վիճակագրութիւնը, որ Սերպերուն թիւը կը բարձրացնէր 920,000ի, 188,000 Ալպանացիներու, 75,000 Թուրքերու, 47,000 Յոյներու, 90,000 Ուլահներու և 10,000 Հրեաներու ու Գնչուներու դէմ ։ Պուլկար չկար...։ Եւ սակայն, Մակեդոնիոյ մէջ անոնք միայն աչքի կը զարնէին իրենց գործունէութեամբ, յամր բայց ապահով, միշտ նոյն նպատակի որսորդութիւնը որ թէև դանդաղագոյն արապայով կը կատարուէր, բայց անպատճառ յաջողութեամբ կը պսակուէր ։ Թուրքերուն և Յոյներուն յաւակնութեանց դէմ մաքառելէ վերջ, անոնք սկսան մաքառիլ նաև Սերպերու յաւակնութեանց դէմ. երբ այս վերջիններն ալ սկսան քիչ շատ գործունէութիւն ցոյց տալ և բրօբականտ ընել ։ Այս ընդդիմութիւնը քիչ առ քիչ ջլատեց Սերպերը. տարիներուն հետ՝ անոնք մէկ կողմ դրին Պ. Կօրչէվիչի շինած պատմութիւնն ալ, վիճակագրութիւններն ալ, որովհետև հոն ուր այդ քարոզը կը կրկնէին, իրենց ձայնը կը խափանուէր Պուլկար չէթէներու մավզէրներուն համազարկի աղմուկէն ։ Փաստերուն լաւագոյնն էր ատիկա՝ զոր Պուլկարները երեւան կը բերէին իրենց մրցակիցներուն դէմ ։ Այսպէսով Սերպերը, Մակեդոնիոյ վրայ հեռաւոր ակնկալութիւններ պահելով հանդերձ, ստիպուեցան սահմանափակուիլ իրենց յաւակնութեանց ամէնէն բնական շրջանակին՝ Քոսօվայի դաշտին մէջ՝ ուր Խիւտավէնտիկեար խորտակած էր իրենց երբեմնի Կայսրութիւնը, ինչպէս նաև Իբէքի, Բրիզրէնտի ու Բրիշթինայի Սանճագներուն մէջ, մինչև Տուշանի մայրաքաղաքը՝ Սկիւպ ։

Այդ ընդարձակ հողամասը որ մինչև այսօր Հին Սերպիա անունը կը կրէ, աւելի յարմար գետին մըն էր սերպ յաւակնութեանց համար. 400,000 Սերպեր կային անոր վրայ, շրջապատուած 600,000 Ալպանացիներէ, որոնք Սերպերուն համար ա՛յն էին ինչ որ են Քիւրտերը Հայաստանի մէջ ։ Սերպ գիւղացին զէնք կրելու արտօնութիւն չունէր. Ալպանացին՝ տասը զէնք մէկանց կը կրէր. հետեւանքը դիւրին է ըմբռնել. Հին Սերպիան Հայաստանէն ոչինչով կը տարբերէր. հարստահարութիւն, թալան, առեւանգութիւն, բռնի իսլամացում՝ Սերպերու կեանքին բնական պայմաններն էին. շատ Սերպեր՝ միանգամայն թէ՛ Ալպանացւոց կեղեքումներէն ազատելու և թէ անոնց ունեցած հրապուրիչ առաւելութիւնները վայելելու համար կ՚իսլամանային. Քոսօվայի վիլայէթին 600,000 Ալպանացիներուն գոնէ 200,000ը մահմէտականութիւնը ընդունած Սերպեր էին ։ Իսկ չիսլամացողները կա՛մ կը տոկային դժոխային կեանքի մը.

իրապէս անտանելի պայմաններուն, և կամ սահմանագլուխը անցնելով կ՚երթային բեռ ըլլալու Սերպիոյ վրայ, ինչպէս որ Մակեդոնացի Պուլկարներն ալ բեռ եղած էին Պուլկարիոյ վրայ։

Իրերու այս դրութիւնը միջամտութեան շատ նպաստաւոր շարժառիթներ կ՚ընծայէր Սերպիոյ. ու մանաւորաբար Համիտի օրով, միջամտութեան պատճառ մը միշտ շահաբեր բան էր. Քօսօվայի Սերպերուն տխուր վիճակին նկատմամբ Սերպիոյ կողմէ եղած աւելի կամ նուազ ազդու դիտողութիւններ եթէ չէին կրցած կեղեքումներու դրութիւնը բարելաւել, գոնէ սերպիական արտածմանց առջև բացած էին Սելանիկի

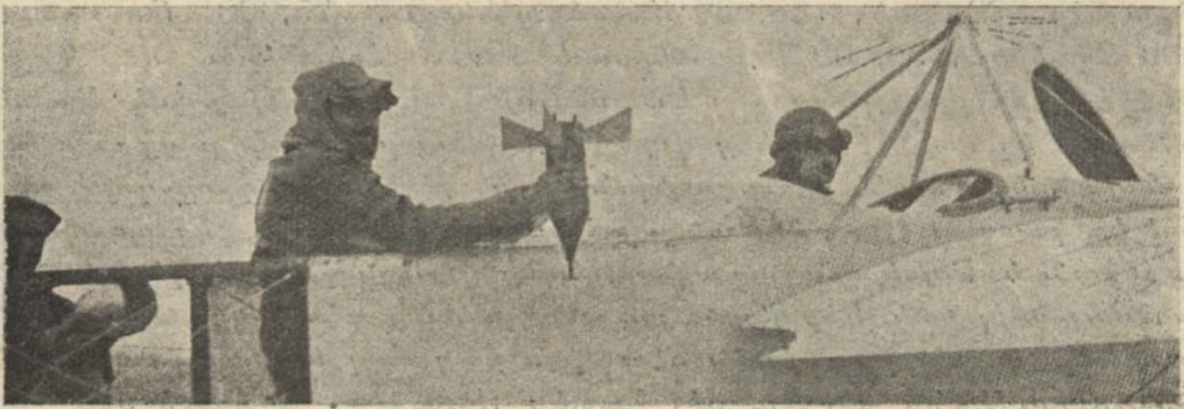

Պուլկար օդանաւորդներու արձակած ռումբերը

ճամբան։ Յաւակնութեանց այդ շրջանակին մէջ մնալով, Սերպիա կրնար յուսալ թէ ուշ կամ կանուխ պիտի յաջողի ամուր յենակներ ստեղծել իր անկախութեանց համար։ Ինք ալ սկսած էր հիւպատոսներ պահել Հին Սերպիոյ մէջ և դպրոցներ բանալ. յետոյ կ՚աշխատէր մրցակից տարրերը հեռացնել իր ծաւալման ճամբէն, և այդ մաքով յաջողած էր Սկիւպի մէջ Սերպ Մետրապոլիտութիւն մը հաստատել, ջնջել տալով Յունական Մետրապոլիտութիւնը։ Այդ ճամբուն մէջ՝ էն առաջ Ալպանացիներն էին լրջագոյն խոչընդոտները. նոյնիսկ իր հիւպատոսներէն մէկը՝ Պ. Մարթինովիչ՝ որ ցերեկով ինկած էր Բրիշթինայի փողոցներուն մէջ, ալպանական գնդակէ մը զարնուելով։ Վերջէն աւելի լրջագոյն խոչնդոտներ դարձան Պուլկարները։ Ճիշտ ինչպէս որ Սերպերը Մակեդոնիոյ մէջ Պուլկար տարրի մը գոյութիւնը կ՚ուրանային, այնպէս ալ Պուլկարները սկսան ուրանալ Սերպ տարրի մը գոյութիւնը Հին Սերպիոյ մէջ, որ Տաճկի Կայսրութեան մաս կազմելէ առաջ՝ Պուլկարական Կայսրութեան մէկ բեկորն էր։ Եւ այստեղ ալ Պուլկարները գործածեցին այն միևնոյն փաստերը, որոնցմով երբեմն բռնադատած էին Սերպերը՝ Մակեդոնիայէն նահանջելու, — այսինքն չէթէները։ Սահմանադրութենէն քիչ առաջ երբ Հիւսէին Հիլմի փաշա իր իրաւասութեան ենթակայ ժողովուրդներուն մարդահամարը կը կատարէր, շատ Սերպեր պուլկարական չէթէներու սարսափին տակ՝ ինքզինքնին Պուլկար հռչակեցին։ Մանասթըրի մօտաւորապէս 100,000 Սերպերէն կէսը՝ վախերնուն՝ ծածկեցին Սերպ ըլլալնին,

և երբ Պուլկար արձանագրուեցան։ Եկաւ ատեն մը ուր պուլկարական բանութիւնները մոռցուցին Ալպանացւոց վայրագութիւնները, ու Սերպերը իրենք ալ սկսան չէթէներ կազմել և անոնցմով փրկելու աշխատիլ իրենց իրաւունքներն ու յաւակնութիւնները։ Մի միայն Սկիւպի շրջանակին մէջ

ՍԵՐԳԻՈՍ ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳ ԻՇԽԱՆԸ

բազմաթիւ գիւղեր որոնք էկզարքութեան հետ արձանագրուած էին, սերպ չէթէներու ներկայութեան և ճնշումներուն շնորհիւ նորէն ընդունեցին Սերպութիւնը։ Եւ Թուրք Կառավարութիւնը, ինչպէս Յոյներուն ըրած էր, թոյլատրեց նաև սերպ չէթէներու գործունէութիւնը, որքան ատեն որ անոնք Պուլկարները հարուածելու կ՚աշխատէին։ Սերպերը Թուրք Կառավարութեան այդ «բարեացակամութեան» մանաւանդ կը պարտէին իրենց ցանցառ յաջողութիւնները։

Պատմական յաւակնութեանց հետեւանքն էր նաև Ուլահներուն միջամտութիւնը Մակեդոնիոյ սեփականութեան վէճերուն։ Սակայն մինչեւ վաթսունական թուականները՝ ոչ ոք կը կասկածէր թէ այդ տեսակ տարր մը գոյութիւն ունի Եւրոպական Թուրքիոյ, մասնաւորաբար Մակեդոնիոյ մէջ։ Ուլահ ժողովուրդ մը կար թէեւ, բայց Հելլէնականութիւնը վաղուց աշխարհակալած էր զայն. անոր լեզուն յունարէն էր, գիրը նոյնպէս. Ուլահները յունական վարժարաններու մէջ կ'ուսանէին և ինքզինքնին «Հելլէն» կը նկատէին. Հելլէնականութեան «Մեծ Գաղափար»ը իրենցն ալ էր, իրենք նոյնքան եռանդով կ'աշխատէին անոր յաջողութեան, և Յունաստանի անկախութեան կռուին մասնակցած էին աւելի անձնազոհութեամբ ու խանդավառութեամբ, քան նոյն ինքն բուն Հելլէն տարրը։ Կրիվաս, Քոլէթիս, Մարքոս Պոցարիս, Ջավէլաս, Հաճի Բէթրօս, Անտրուցօս, Պուքօվալլաս, Տիաքօս, Ջէրվաս, Քօլօքօթրօնիսները և ուրիշ հերոսներ որոնք ապստամբութիւնը յաջողցուցին՝ Ուլահ էին. դարձեալ Ուլահ տարրը շատ մեծ բարերարներ ընծայած էր յունական հայրենիքին։ Անոնցմէ մաս մը՝ «Հելլէն» անունով հաստատուած էր Ռումանիոյ մէջ. ընդհանրապէս վաճառական և հարուստ մարդիկ էին ասոնք, և իրենց դրամով մանաւանդ առաջ կը տարուէր Հելլէնականութեան բրօբականտը Յունաստանէ դուրս, Մակեդոնիոյ մէջ. Մակեդոնիոյ յունական վարժարաններուն, — Հելլէնականութեան վառարաններուն, — անհրաժեշտ դրամը այդ Ուլահները կու տային։

Բնական է Ռումանիա հաշտ աչքով չէր դիտեր եղածը. Ռումանիոյ ընիկները հնուց կ'ատէին Յոյները, որովհետեւ իրենք ալ՝ Պուլկարներուն և Սերպերուն պէս՝ երկար ժամանակ ո՛չ միայն Յունաց Պատրիարքարանին և յոյն կրօնաւորներուն, այլ նաև Դրան կողմէ կարգուած յաջորդական յոյն Հոսբոտարներու (կառավարիչներու) տիրապետութեան տակ մնացած էին. ու գիտենք արդէն թէ Յոյներուն կրօնական-կրթական տիրապետութիւնը աւելի անողորմ ու վայրագ բան մըն էր քան Թուրքերուն քաղաքական-ընկերային տիրապետութիւնը։ Ռումէնները վերջապէս թօթափած էին Ֆէնէրի լուծը, գրաւելով Ռումանիոյ բոլոր յունական վանքերը, եկեղեցիներն ու անոնց ստացուածքները, բայց ահա ուրիշ ճամբով մը, Ռումանիա հաստատուած Մակեդոնացի-Ուլահներու միջոցաւ, ռումանական դրամը կը հոսէր դէպի Յունաց Պատրիարքարանը, անոր յետին մըտքերուն իրականացման չռայլուելու համար։

Ռումանիոյ վրդովումը կը մեծնար անո՛վ որ Հելլէնականութեան գործիք դարձած այդ Ուլահները նոյն ինքն Ռումէններ էին։ Յոյնը Ռումէնը կը կողոպտէր Ռումէնին միջոցաւ։ Ռումէն տարրը Միջին դարու առաջին շրջանին կը գրաւէր Պալքանեան և Քարբաթեան լեռներու միջեւ գտնուող բովանդակ երկիրը։ Սլաւական արշաւը խորտակեց զայն և բաժնեց երեք հատուածներու։ Մաս մը Ռումէններ մնացին հիւսիսային կողմը, Թրանսիլվանիոյ լեռներուն բարձունքը, ուրկէ վերջէն Դանուբի հովիտը իջան. ասոնք արդի Ռումանացիներն են, որոնցմէ հատուած մըն ալ մը մնայ Թրանսիլվանիոյ ռուսական բաժնին մէջ։ Երկրորդ մաս մըն

ալ՝ Սլաւներու մղումին առջեւէն փախաւ մինչեւ Իսթրիա, ուր ժամանակ անցնելով բոլորովին ձուլուեցաւ Իտալացի լատին ցեղակիցներուն հետ. իսկ երրորդ մաս մը՝ հարաւ իջնելով՝ ապաստանեցաւ Պալքաններու և Բինտայի ապառաժներուն վրայ. Մակեդոնիոյ Ուլահները Ռումէն տարրին այս հատուածն էին ահա, աւելի յայտնի Քուցօ-Վալաքի (Կաղ-Ուլահներ) անունով: Բայց չունէին ազգային գիտակցութիւն. ինքզինքնին Հէլլէն կը նկատէին, իրենց համար ամէն բարօրութիւն լոկ Հէլլէնականութեան յաղթանակին մէջ փնտռելով: Արդէն ո՛ և է յարաբերութիւն ալ չկար իրենց և Ռումանիոյ միջեւ:

1850—1860, ամբողջ տաս տարի, Ռումանիա աշխատեցաւ այս յունացած Ռումէն տարրը շահելու. բնական է այդ մերձեցումը անկարելի էր առանց զայն Յոյներէն պաղեցնելու, անոր մէջ զօրացնելով իր ազգային գիտակցութիւնը: Շատ խանդավառ Ռումանացիներ այս մտքով անցան Մակեդոնիա, ուր իրենց հաշուով աւելի քան 1.200,000 Ուլահներ կը գտնուէին, 450,000ը Մակեդոնիոյ, 200,000ը Թէսալիոյ, 350,000ը Եպիրոս-Ալպանիոյ, և 200,000ն ալ Թրակիոյ մէջ: Իրականութիւնը շատ հեռու էր այս ենթադրական հաշուէն, հազիւ մէկ երրորդը. բայց վերջապէս կար Ուլահ տարր մը, և բաւական ալ կենսունակ ժողովուրդ մըն էր, կրնար պայքարի աղուոր գործիք մը դառնալ, եթէ ձեռք անցուէր: Տասը երկար տարիներ, յետոյ ուրիշ հինգ տարիներ՝ ռումանական առաքելութիւններ ի զուր աշխատեցան այդ նպատակով: Թուրքերը նոյնպէս ձեռք տուին Ռումէն բրօբականտիստներուն, և մասնաւորաբար Րէշիտ փաշա, Հէլլէնականութիւնը տկարացնելու մտքով, նոյն իսկ «Թրքական» միջոցները չխնայեց Ուլահներն ու Յոյները իրարմէ անջատելու համար: Բոլոր այս ճիգերը մնացին ապարդիւն. Ուլահները՝ բուն Յոյներէն աւելի համոզմամբ ու հաւատքով կը յայտարարէին թէ իրենք Հէլլէն են.

Գարատաղցի Զօրավար Նուքովիչ

Իրբոր այս վիճակին մէջն էին, երբ 1865ին Պուքրէշէն Մակեդոնիա ժամանեց Աբօսթօլօ Մարկարիթի անունով Ուլահ վաճառական մը, զոր առեւտուրը բաւական խոշոր հարստութեան մը տիրացուցած էր: Այս Ուլահը՝ տակաւին Ռումանիա չգացած՝ Հէլլէն և Հէլլէնականութեան խանդավառ գործիքներէն մէկն էր. բայց Ռումանիոյ մէջ դիւրաւ կրցած էին զինքը համոզել թէ իսկապէս Ռումէն է, ինչպէս Ռումէն են Մակեդոնիոյ իր Ուլահ եղբայրները: Ինչ որ եղած էին Բախխուս քահանան Պուլկար-

ներուն և Գ. Կոբչէվիչ Սերպերուն համար, նոյնը եղաւ նաև Մարկարիթի Ռումէններուն համար։ Գ. Կոբչէվիչի պէս, ինք ալ Սօղոս մըն էր որ յանկարծ Պօղոս կը դառնար· և այս Սօղոսը գրչի մարդ չէր, այլ գործքի և խօսքի մարդ, յամառ, պայքարող, ճարպիկ, օժտուած անընկճելի կորովով և համոզողութեան անբաղդատելի կարողութեամբ մը։ Հազիւ Մակեդոնիա դարձած, սկսաւ շրջիլ Ուլահ կեդրոններու մէջ, և ամէն կողմ անհագին խանդավառութիւն առաջ բերաւ։ Դիւրին գործ չէր ատիկա· ո՛չ միայն հէլլէնական ազդեցութիւնը չափազանց զօրաւոր էր, այլ նաև պատմութիւնն ալ, — Ուլահներու ծագման պատմութիւնը, — բաւական մութ էր, որպէս զի կարելի ըլլար տոկուն կռուաններ գտնել անոր մէջ։ Մարկարիթի սակայն յուսահատող մարդ չէր· փոխանակ չփոթելու այդ մթութենէն, ընդհակառակը շահագործեց զայն՝ Ուլահներու ծագումը կրցածին չափ հեռաւոր թուականներու մէջ հաստատելով։ Ինչպէս սրամըտօրէն դիտել կուտայ Գ. Վիքթօր Պէռար, Մարկարիթի և իր աշխատակիցները՝ Մակեդոնիոյ մասին իրենց սնուցած յաւակնութիւնները արժեցնելու համար «ճամբայ ելած էին հայր մը փնտռելու, և ահա տեսան որ շատ մը հայրեր ունին, ամէնքն ալ իրարմէ ճշմարտանման»։

Հարկ չկայ որ այդ պատմական աւելի կամ նուազ ենթադրական վէճերուն հետեւինք· կը բաւէ որ յիշատակենք Ուլահներուն յաւակնութեանց առանցքը· — Մինչև Յուստինիանոսի ատենը և անկէ ասդին ալ, կ'ըսէին, բովանդակ Մակեդոնիա լատինախօս էր և լատինական զօրեղ գաղութներ ցրուած էին Պալքանեան Թերակղզիին ու Դանուբի շրջանակներուն մէջ։ Ի՞նչ եղան այս Լատինները· բնական է չեն կորսուած· և ապացոյց թէ չեն կորսուած, ահա իրենք, Ուլահները (կամ Ռումէնները)։ Յետոյ՝ ԺԳ. դարուն՝ իրենց ցեղին պատկանող վեհապետներ կ'իշխէին Պուլկարական երկրորդ Կայսրութեան վրայ, նոյն ինքն Մակեդոնիոյ մէջ, և ժամանակին Պապը կը յիշեցնէր անոնցմէ ամէնէն նշանաւորներէն մէկուն՝ Եռանիկէի թէ ինք Յոյն չէ, այլ Հռոմայեցի։ Ուրի՞շ կռուաններ չէին պակսեր՝ իրենց յաւակնութեանց ոյժ տալու համար· Ֆաթիհ իր Եւրոպական ստացուածքներուն բնակիչները «Հէլլէն» կամ «Յոյն» չէր կոչեր, այլ «Ռումի», զոր «Հռոմայեցի» կը մեկնէին։ Ուրեմն Մակեդոնիա Լատին էր իրօք, և որովհետև Մակեդոնիոյ Լատին տարրը լոկ իրենք էին, ուրեմն իրենցն էր Մակեդոնիան։

Վրայ հասան 1876ի Ռուսեւթուրք պատերազմը և Պալքանեան խլրտումները։ Ազգայնութեանց սկզբունքը որ այդ շրջանին մեծագոյն գրգիռը եղաւ Եւրոպական Թուրքիոյ Քրիստոնեաներուն ազգային ակընկալութեանց յայտնութեան, հրապուրեց նաև Ուլահները· Մարկարիթիի բրօբականտը դարձաւ աւելի ազդու· Մեծ-Վալաքիա մը կազմելու ծրագիրը կը մշակէր, և կ'ուզէր անոր տալ ԺԳ. դարու Մակեդոնական Կայսրութեան սահմանները։ Իր խանդավառութեան մէջ՝ Ուլահ Կայսրութիւն կը հռչակէր այդ տիրապետութիւնը, մինչդեռ էապէս Պուլկար Կայսրութիւն մըն էր, լոկ Ուլահ կայսրերով։ Մեր ազգն ալ Հայ կայսրեր, — և նշանաւոր ալ կայսրեր, — տուած է Բիւզանդիոյ, բայց մեզմէ ոչ ոք օր

մը օրանց փորձուած է Բիւզանդիան Հայկական Կայսրութիւն մը հռչակել։ Մարկարիթի այս տեսակ նկատումներու հետ գործ չունէր. ամէն միջոց լաւ էր իրեն համար, կը բաւէր որ զինքը իր նպատակին հասցնէր։ Այս մտքով յաջորդաբար դիմեց թէ՛ Ռումանիոյ, թէ, Պապին, թէ՛ Աւստրիոյ և թէ Թուրքիոյ, ամէնքն ալ համոզելով, ամէնէն ալ մէյ մէկ կտոր աջակցութիւն գտնելով։ Յետոյ աշխատեցաւ ձեռք անցընելու նաև Ալպանացի տարրը, համբաւաւոր Յայտարարութեամբ մը որուն մէջ կ'ըսէր թէ

Պուլկարական Զ. զօրաբաժնի սպաները

Յոյները բնաւ իրաւունք չունէին ինքզինքնին Յունաստանի ու Մակեդոնիոյ տէր հռչակելու, քանի որ Եգիպտոսէն ու Փիւնիկիայէն եկած գաղթականներ են, մինչդեռ իրենք՝ Ուլահներն ու Ալպանացիք՝ ուղղակի նախահէլլէն տիրապետութեան շրջանի Պեղասգեաններէն կը սերին, թէ Յոյները գողեր և մակաբոյծներ են ի վնաս իրենց. կ'ըսէր տակաւին թէ յոյն կղերն ու թագաւորութիւնը զիրենք կողոպտելով միայն կ'ապրին, և թէ Ուլահներն ու Ալպանացիք միևնոյն ծագումը, ինչպէս նաև միևնոյն շահերը ունենալով, պէտք է ձեռք ձեռքի տան Յոյներուն դէմ։ Իբր ապացոյց այս եզրակացութեանց՝ Մարկարիթի կազմած էր մանրամասն հաշիւներ, որոնցմով ցոյց կու տար թէ Յունաստան ամէն տարի, բացի մարդկային զոհերէն, աւելի քան 15 միլիոն ֆրանք կը քաշէր Մակեդոնիայէն։ Ֆրանսացի Լազարիստ կրօնաւոր մը, Հ. Ֆավէրիալ՝ Ալպանացիները լատինացնելու յետին մտքով՝ ոյժ կու տար Մարկարիթիի կոչումին, անոր ի սպաս դնելով իր ժողովրդականութիւնը Ալպանիոյ մէջ. իր ջանքերով մանաւանդ Ուլահներուն և Ալպանացւոց միջև հետզհետէ աւելի սերտ մերձեցում մը կը գոյանար։ Մարկարիթի դիմեց նաև աւելի ազդու միջոցի մը, Ուլահ վարժարաններու հիմնարկութեան։ Մակեդոնիոյ միւս ժողովուրդները դպրոցներով մանաւանդ կ'ամրապնդէին իրենց յաւակնու-

թիւնները․ ինք ալ այդ եղանակը ընտրեց, ու թէև յամր, բայց ապահով
արդիւնքներ ձեռք բերաւ։

Ցոյները, կը հասկցուի անշուշտ, կատաղի կերպով մաքառեցան Ու-
լահներու վերազարթնումին, մանաւորապէս Մարկարիթիի դէմ։ Ուլահ
տարրը Հէլլէնականութեան ամէնէն ամուր պատուարներէն մէկն էր Մա-
կեդոնիոյ մէջ․ անոր կորուստը ծանրապէս պիտի վտանգէր իր շահերը․
Պուլկարները մէկ կողմէն, Սերպերը միւս կողմէն Ցոյներուն առջև ամէն
ճամբայ փակելու կ'աշխատէին արդէն․ եթէ անոնց վրայ աւելնային նաև
Ուլահներն ու Ալպանացիները, այն ատեն բոլորովին դժուարին պիտի
դառնար իրենց դիրքը։ Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու Աթէնք ձեռք ձեռքի
տուին շուտով, և սկսան զարհուրելի հալածանք մը, որուն մէջ գլխաւոր
դերակատարները ծպտուած Ցոյն սպաներու հրամանատարութեան տակ
գործող չէթէներն էին։ Միջոց մը՝ Թուրք կառավարութիւնը օյժ տուաւ
իրենց․ Պուլկարներուն ծաւալման դէմ Ցոյն չէթէներու գործակցութեան
ապաւինած ըլլալով, թողուց որ անոնք զարնեն նաև Ուլահները։ Նոյն
իսկ պահ մը բանտարկեց Մարկարիթին։ Քաջալերուած այդ թոյլտուու-
թենէն, Ցոյները անհուր համեմատութեանց հասցուցին իրենց ծայրայե-
ղութիւնները․ մի միայն Ապոսթոլո Մարկարիթի չորս անգամ մահափորձի
ենթարկուեցաւ․ էն առաջ զինքը դաշոյնով զարկին Սելանիկի մէջ, յետոյ
երկու հեղ յաջորդաբար Վարտար գետը նետեցին, և ի վերջոյ հրացանի
հարուածներով հալածեցին Օխրիտայի լեռներուն վրայէն։ Չկրցան սակայն
զայն սպաննել, ոչ ալ տկարացնել անոր խանդը․ մօտաւորապէս քառորդ
դարու ընթացքին (1878—90) Մարկարիթի կրցաւ Մակեդոնիոյ և Եպի-
րոսի հինգ քաղաքներէն ու երեսուն գիւղերէն վանել Ցոյները։

Իր մահուամբ բրօբականտը տկարացաւ բայց չկասեցաւ․ յաջողած
էր Ռումանիոյ արենակիցները հետաքրքրել Մակեդոնիոյ Ուլահներուն
դատին, և վերջ ի վերջոյ պաշտօնական Ռումանիան, գրգռուած մանա-
ւանդ Ցոյն չէթէներու վայրագութիւններէն, ձեռք առած էր այդ դա-
տը։ Ռումէն կառավարութիւնը որ միշտ բարեացակամ եղած էր Թուր-
քիոյ հանդէպ, շուտով կրցաւ Բ․ Դուռը համոզել թէ Ուլահներու ան-
ջատումը Հէլլէնականութենէն՝ աւելի օգտակար է Թուրքիոյ քան վնասա-
կար։ Կ․ Պոլսոյ Ռումանական դեսպան Պ․ Լահովարի, այս հիման վրայ
յաջողեցաւ ձեռք բերել 1905 Մայիս 23ի Ֆէրմանը որ Ուլահներուն Ցոյն
տարրէն անջատումը կը նուիրագործէր՝ զանոնք առանձին հասարակու-
թիւն ճանչնալով։ Ֆէնէր և Աթէնք իրար անցան․ Հանգուցեալ Տ․ Եոա-
քիմ Պատրիարք բողոք բողոքի վրայ տեղացուց Բ․ Դուռը, մինչդեռ
յունական սպաներ, դարձեալ չէթէներու գլուխ կեցած, սահմանագլուխը
անցնելով կը վերսկսէին իրենց անողորմ գործունէութիւնը Ուլահ շրջա-
նակներու մէջ։ Այս վերջինները, Ռումանիոյ իրենց եղբայրներուն ուղ-
ղեցին սրտառուչ կոչեր, և Պուքրէշի դահլիճն ու Աթէնքի դահլիճը սկսան
ծանուցագիրներ փոխանակել, երրորդ պետութեան մը վերաբերող հար-
ցերու մասին։ Աթէնք ուրացաւ իր մասնակցութիւնը, առարկելով
թէ Մակեդոնիոյ յունական չէթէները տեղին վրայ կը կազմակերպուէին․

ուրացաւ նաև իր գործակցութիւնը Պոլսոյ Յունաց Պատրիարքարանին հետ։ Ռումէն կառավարութիւնը երկար բարակ բանակցելու ժամանակ չունէր. Պուքրէշի փողոցները աղմկալից ցոյցերու թատերավայր դարձած էին. ժողովուրդը ազդու միջոցներ կը պահանջէր՝ իրենց Մակեդոնիոյ եղբայրներուն վիճակը ամոքելու համար։ Հետեւանքը սա եղաւ որ Ռումանիա հաստատուած Յոյները ծանր խստութեանց առարկայ դարձան և կառավարութիւնը սկսաւ խմբովին արտաքսել զանոնք. բազմաթիւ վաճառականներ փճացան այդ հալածանքին և անոր ընկերացող անողորմ պօյքօթի մը հետեւանքով։ Ռումանիա խզեց նաև իր յարաբերութիւնները Յունաստանի հետ, ջնջելով մանաւանդ յոյնեւռումէն առեւտրական դաշնագիրը, ինչ որ կատարեալ աղէտ մըն էր յունական վաճառականութեան համար։ Յոյները ամէն բան վրայ տուին այսպէս, առանց բան մը շահելու, որովհետև Ուլահները մնացին առանձին հասարակութիւն, և այսօր ալ, Պալքանեան Դաշնացութեան յաղթանակներէն վերջ, Մակեդոնիոյ Ուլահներուն հարցը կայ ու կը մնայ, պաշտպանուած Ռումանական կառավարութենէն։ Հաշտութեան հետեւելիք հաշուեյարդարութեան մէջ անշուշտ ան ալ իր դերը պիտի ունենայ։

Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հետ՝ Թուրքիոյ եւրոպական ստացուածքներուն մաս կը կազմէր նաև Ալպանիան, որ Օսմանեան Կայսրութեան ամէնէն հաւատարիմ երկիրն էր ինքնին, հակառակ իր վայելած կէս անկախութեան։ Երկար ատեն Եւրոպական Թուրքիոյ բնական պաշտպանն էր այդ երկրին ժողովուրդը. իրեն դէմ կը փշրուէր օտար արշաւը, իրմով կը ճնշուէին ներքին ըմբոստութիւնները։ Ժէօն-Թիւրքերը, այս աստիճան հաւատարիմ և Կայսրութեան գոյութեան համար անհրաժեշտ տարր մը կատաղի ու անհաշտ թշնամիներ դարձուցին իրենց, վրէժը լուծելու համար մէկ քանի Իթթիհատականներու, որոնք ալպանական գնդակներու տակ ինկած էին. իրենց իբր թէ զսպողական արշաւանքներուն մէջ, որոնք Ալպանիան զինաթափ ու մեծ մասամբ քար ու քանդ ըրին, ոչ քաղաքական իմաստութիւն կար, ոչ ալ հեռատեսութիւն. եթէ Ալպանացի տարրը Օսմ. Գահուն հաւատարիմ մնացած ըլլար, դժուար թէ Պալքանեան Դաշնակցութիւն մը ծրագրուէր, կամ Պալքանեան Զինակցութիւն մը այս աստիճան դիւրին ու ապահով յաղթանակներ տանէր։ Ինչ որ Ժէօն-Թիւրքերը իրենցմէ ցրտացուցին, կարծածնուն չափ արհամարհելի տարր մը չէր, շուտով ուրիշներ ձեռք անցուցին զանոնք. Մալիսորներու գործակցութիւնը Գարատաղի հետ, որ Նիքոլա Թագաւորին բանակներուն թանկագին օժանդակութիւն մը բերաւ ներկայ պատերազմին մէջ՝ Ժէօն-Թիւրքերու անհեռատեսութեան արդիւնքն էր պարզապէս։ Օտար տէրութեանց, մասնաւորաբար Իտալիոյ և Աւստրիոյ դրդումներուն հետեւանքով մարմին առած անկախութեան տենչ մը բոլորովին լրացուց Ալպանիոյ բաժանումը Օսմ. Կայսրութենէն, և ասպարէզը բաց թողուց Պալքանեան Դաշնակցութեան առջև։

Ալպանացիք՝ ցեղային կռիւներէ զերծ էին, հակառակ անոր որ երեք

տարբեր կրօնքներ գոյութիւն ունէին իրենց մէջ և լեզուի միութեամբ ալ կապուած չէին իրարու հետ։ Իրենց մեծամասնութիւնը կը բաղկանար հիւ-

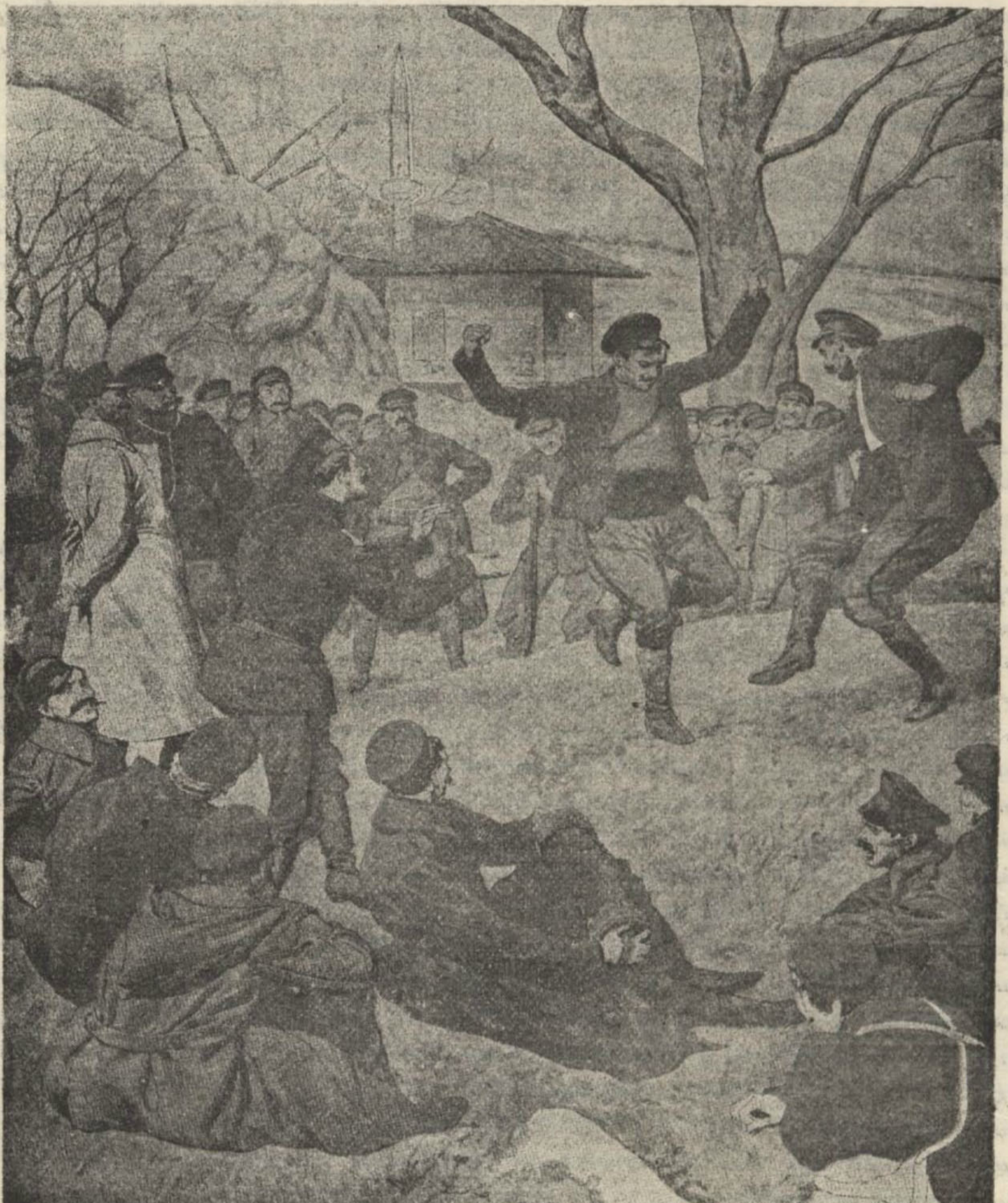

ՄԷԿ ԴԻՆ ԿՈՒ ԼԱՆ ՄԻՒՍ ԴԻՆ ԿԸ ԽՆԴԱՆ

Պուլկար զինուորներու պարը դադարի միջոցին

սիսի Կէկա ցեղէն որ իսլամացած է վաղուց ի վեր, և որմէ մէկ քանի ըն-տանիքներ միայն Կաթոլիկ են։ Դէպի ծայրագոյն հիւսիս կը բնակէին Կա-

Թոլիկ Ալպանացիները, բաժնուած բազմաթիւ ընտանիքներու (Մալիսոր, Միրտիթ, եւայլն), որոնցմէ ոմանք Սերպերուն համակիր էին, ոմանք ալ Գարատաղցւոց: Իսկ հարաւի կողմը գրաւուած էր Թոսքա ցեղէն, ուրկէ քիչ ընտանիքներ միայն իսլամացած էին, մեծամասնութիւնը Յոյն Օրթոտոքս էր: Երբ Պէրլինի Վեհաժողովը Գարատաղի թողուց Ալպանացի բնակիչներ ունեցող գաւառակ մը, այս բոլոր տարակրօն ցեղերը իսկոյն ձեռք ձեռքի տուին և «Ալպանական Դաշնակցութիւն»ը կազմելով ոտքի ելան՝ իրենց եղբայրներուն պաշտպանութեան համար: Աւելի քան 100,000 Իսլամ, Կաթոլիկ և Օրթոտոքս Ալպանացիներ՝ զորս ձեռքի տակէ կը քաջալերէին թէ՛ Իտալիա և թէ՛ Բ. Դուռը, բազմաթիւ ամիսներ կռուեցան Գարատաղցիներուն հետ. եւրոպական նաւային ցոյց մը միայն կրցաւ զիրենք հանդարտեցնել: Անկէ կը սկսի Համիտի վստահութիւնը Ալպանացի տարրին վրայ: Քիչ ետքը՝ անոնց կը յանձնէր իր անձին ու պալատին պաշտպանութիւնը:

Ընդհանրապէս Ալպանացիները կը նմանցնեն Քիւրտերուն. այս երկու ժողովուրդները Կայսրութեան եւրոպական եւ ասիական մասերուն մէջ նոյն դերը կը խաղային. Համիտ Քիւրտերը պահապան կարգած էր Ասիոյ Քրիստոնեաներուն և Ալպանացիներն ալ Եւրոպայի Քրիստոնեաներուն: Գրեթէ նոյն առանձնաշնորհումները ունէին մէկն ու միւսը. ապահարկութիւն, զինուորական ծառայութենէ ազատութիւն, թալլելու, հարստահարելու, առեւանգութեան ու նաև ջարդելու իրաւունք: Ճիշտ ինչպէս Քիւրտերը Հայաստանի մէջ, իրենք ալ ապօրէն տուրքերու ենթարկած էին Սլաւ գիւղացիները, և այդ տուրքերը կը գանձուէին աւելի կանոնաւորութեամբ քան պետականները. Ալպանացին երկար բարակ հարկահաւաքներու չէր դիմեր. ինք անձամբ հաւաքելու կ'ելլէր, ինչ որ աւելի ապահով միջոց մըն էր գանձման համար. ամէն տարի, Ս. Գէորգին կ'իջնէր լեռնէն և իր կարօտութեան բաւելու չափ բան հաւաքելով կը դառնար. իբր տեսակ՝ սուկ փայտէ չքթկլէ մը, որ յաճախ աւելի վստահելի էր քան պետական հարկահաւաքներու տոմարները: Ազատ կը մնար նաև տարապարհակ աշխատութիւններէ: Յաճախ Վալի մը կը փորձուէր այդ անգործ և սակայն աշխատելու համար անհրաժեշտ ույժով ու առողջութեամբ օժտուած մարդիկը շօսէներու շինութեան յատկացնելու: Ո՛չ միայն տարապարհակ, այլ նոյն իսկ շահաբեր աշխատութեան անվարժ Ալպանացիները հարկ կ'ըլլար բռնութեամբ տանիլ շինուելիք ճամբուն վրայ, և ժանտարմաներու հսկողութեան ենթարկել որպէս զի տատին: Բայց ահա թէ ինչպէս կ'աշխատէին. պատմողը Պ. Վիքթոր Պէռարն է որ ականատես եղած է Օխրիտայի շրջականները ճամբորդած միջոցին. — «...Տակաւին կ'աշխատին ճամբուն շինութեան, բայց այստեղ ալպանացիներ են զորս բռնի բերած են և որոնց վրայ ժանտարմաներ կը հսկեն: Իրենց կէսը՝ եղէգներու ստուերուն տակ՝ չուքին մէջ երկնցած կը ծխէ. միւսները՝ կրակին մօտ՝ կը խորովեն կամ գառնուկ մը զոր նախորդ գիշերը գողցած են անշուշտ, և կամ սագեր ու վայրի բադեր զորս լիճին վրայ զարկած են: Թիերն ու սայլակները դիզուած կը մնան

իրարու վրայ։ Ժանտարմաներն ու վերակացուները՝ յուսահատած այդ չփացած տղաքը աշխատցնելէ՝ ծխողներուն և ճաշողներուն խառնուած են։ Ամենաանուշ ընտանութիւնը հիմայ իրարու միացուցած է այդ ոխ չպահող բանտարկեալներն ու Թօլլատու պահապանները։ «Մ՛ա

ԶՕՐԱՎԱՐ ՍԱՎՕՖ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԱՅ

եղբայր սա մեզէն», կ'ըսէ Սլըպանացի մը՝ Զավուշին տալով գաւնուկին լեարդը, — պատուոյ պատառ մը։ Ամէնքն ալ երջանիկ են։ Վայլին որոշած է որ մինչև ճամբան չչինեն այդ տեղէն չպիտի հեռացնէ զիրենք։ «Կենա՛ցդ, եղբա՛յր»։ Ցերեկը կ'ուտեն, կը քնանան, կը ծխեն։ Գիշերն

ալ «գործ» չի պակսիր․ շրջակայ գիւղերուն մէջ էրիկ մարդիկը անդէն են, կիները գեղանի և գոմերն ալ շատ դէչ գոցուած․․․: Վայրին ուղածին չափ, նոյն իսկ աւելի ժամանակ ալ կը մնան այնտեղ: Ժանտարմաները որոնք բանի բերած էին զանոնք, պիտի ստիպուին բանի առնել տանիլ, որովհետև անոնց դրացնութենէն տուժող գիւղացիները, ճարահատ, վայրին դիմելով պիտի աղաչեն որ հեռացնէ, և իրենց աղաչանքը ընդունել տալու համար ալ թէ՛ քսակնին պիտի բանան և թէ իրենք պիտի ստանձնեն ճամբուն շինութեան գործը»:

Ալպանացւոց մասին աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօսինք երբ հասնինք Ալպանիոյ անկախութեան հռչակման, որ ներկայ պատերազմին ամէնէն նշանակելի հետեւանքներէն մէկը եղաւ: Այստեղ կը բաւականանանք միայն անցողակի յիշատակելով թէ մաս մը Ալպանացիներու մէջ Մակեդոնիոյ մասին յաւակնութիւններ սկսած էին մարմին առնել պատերազմէն առաջ: Մակեդոնիոյ տենչացող օտար տէրութեանց թելադրութիւնները ստեղծած էին այդ շարժումը, որ նոյնպէս պատմութեան կը յենուր: — Ինչո՞ւ լոկ Յոյներն ու Պուլկարները պիտի բաժնեն Մակեդոնիան և մենք անմասն պիտի մնանք, կ'ըսէին այդ շարժման գլուխ կանգնողները․ մեր իրաւունքները աւելի հին ծագում ունին քան անոնցը․ մենք ուղղակի յաջորդներն ենք Պեղասգեաններուն, որոնք երբեմն բովանդակ Թերակղզին կը գրաւէին և որոնց ճիւղերն են միայն Յոյներն ու Մակեդոնացիք: Աքիլլէս և Մեծն Աղեքսանդր Յոյներ չէին, այլ Պեղասգեաններ, Ալպանացիներ: Սուլիի հերոսները, անզուգելի Արնաութները որոնք իրենց արիւնը թափեցին Յունաստանի անկախութեան համար, նոյնպէս Ալպանացիներ էին: Գալով Սլաւներուն, թէ Սերպերը և թէ Պուլկարները Ալպանացւոց ճորտերը եղած են միշտ: Ինչո՞ւ համար Ալպանացի ժողովուրդը, որ բազմաթիւ ու քաջ է, ուրիշներու պիտի թողուր Մակեդոնիոյ գեղեցիկ դաշտերը որոնց մէջ իր նախահայրերը ապրած են և ինքզինքը պիտի բռնադատէր լեռներու կատարը՝ արծիւի բոյներու մէջ ապրելու:

Ալպանական այս յաւակնութիւնները բոլորովին կը կնճռոտէին Մակեդոնիոյ մէջ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող ցեղային վէճերը: Ծայրայեղութեան տարուած այս հայրենասիրական յաւակնութիւնները, անընդհատ իրարու բաղխելով, կը ստեղծէին մշտակայ անիշխանական վիճակ մը, ուր զանազան ցեղեր իրար բզքտելէ զատ ուրիշ բանի վրայ չէին խորհեր, և որ իրաւունք կուտար Մակեդոնիոյ ընդհանուր քննիչ Հիւսէին Հիլմի փաշային՝ ըսելու թէ «Այստեղ յիմարապահ մըն եմ, կ'արգիլեմ որ իրար չմորթեն»: Թրքական վարչութիւնը միայն կը զսպէր զանոնք․ եթէ Թուրքը յանկարծ Եւրոպան ձգելով Ասիա անցնելու ըլլար, անոնք շուտով իրար պիտի ջնջէին: Ինչ ահագին յեղաշրջութիւն դեռ երէկուան այդ անցեալէն մինչեւ այսօրուան Պալքանեան Դաշնակցութիւնը: Գաղտնիքը պարզ է․ Թուրքը կ'արգիլէր որ իրար չմորթեն, բայց նաև չէր ուզեր որ իրարու հետ հաշտ երթան․ իր գոյութիւնը Եւրոպայի մէջ՝ անոնց փոխադարձ թշնամութենէն կախուած էր: Այն օրը ուր այս կացութիւնը ըմբռնող, մանաւանդ այդ ըմբռնումը իրենց ժողովուրդներուն պարտա-

դրելու կարող պետական մարդիկ գոյացան Պալքանեան ազգերուն մէջ, բնական է կա՛մ պիտի համաձայնէին իրարու միջեւ, և կամ առժամաբար մէկ կողմ պիտի դնէին իրենց վէճերը, էն առաջ վանելու համար «Հասարակաց Թշնամին», — ինչպէս սկսած էին կոչել, — որ միակ օգտուողն էր միշտ իրենց ատելութիւններէն։ Պաքանեան Դաշնակցութեան գաղտնիքը ասոր մէջն է։ Ժէօն-Թիւրքերը տակաւին կրնային արգիլել այդ Դաշնակցութեան կազմութիւնը, բայց իրենց օրով գործադրուած պետական դրութիւնը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ՝ յոռեգոյն բան մըն էր քան Բռնակալութեան միջոցին կիրարկուածը. ոչինչ կրցան բարելաւել. ընդհակառակը՝ աւելի վատթար պայմաններ ստեղծեցին, ինչ որ հերուան իրար բզքտող ազգերը զինակիցներ դարձուց Թուրքիոյ դէմ։ Օսմ. Կայսրութեան թշնամիները, Պալքանեան Դաշնակիցներէն առաջ, Ժէօն-Թիւրքերը եղան։ Եւ դեռ Կայսրութեան տուած վնասնին մինակ այդ կողմէն չէ...

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ

Պելկրատի արքայական պալատը

ՑԱՆԿ Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ

Յառաջաբան **3**

ԳԼՈՒԽ Ա.—Պալքանեան Թերակղզիին անցեալը

Պալքանեան Թերակղզիին ժողովուրդները.—Ցեղային խառնուրդ.— Փորձանաւոր երկիր, փորձանաւոր պատմութիւն.—Կամուրջ մը որ երկու թշնամի աշխարհներ կը միացնէ.—Պալքաններու վրայ հաստատուած տիրապետութիւնները. — Թուրքերու յայտնութիւնը.—Կազմութիւն Պալքանեան պետութեանց.—Աւստրեւռուս հակամարտութիւնը.—Մեծն Պետրոսի քաղաքականութիւնը.—Ռուսերը ժառանգորդ Արեւելքի. —Ուր հոգեվարք նկատուած Թուրքիան կը յաղթէ թէ՛ Ռուսիոյ և թէ Աւստրիոյ. — Խրիմի պատերազմին պատճառը.—1877ի Արեւելեան Պատերազմը պատճառ այս օրուան պատերազմին **7**

ԳԼՈՒԽ Բ. — Սան Սթէֆանոյի վաղորդայնը

Զօրավար Կուրքօ Էտիրնէի մէջ.—Սուլթան Համիտ զինադադար կը խնդրէ.—Անգլիա և Ռուսիա դէմ դէմի.—Անգլիական նաւատորմիղը Իշխանաց Կղզիներուն առջեւ. —Սրտմտութիւն Ռուսիոյ մէջ.—Ռուսական բանակը հրաման կը ստանայ Պոլսոյ վրայ քալելու.—Սան Սթէֆանոյի Դաշնագիրը.—Թուրքիոյ մահուան դատավճիռը. — «Մեծ-Պուլկարիան.—Վրդովում Եւրոպայի մէջ.—Անգլիոյ սպառնալիքները. — Աւստրիական զօրահանութիւնը.—Ռուսիա կ'ընդունի Վեհաժողովի առաջարկը. — Պիզմարք և Արեւելք.—Պէրլինի Դաշնագիրը.—Ի՞նչ շահեցաւ Թուրքիա, ի՞նչ կորսնցուցին Ռուսիա և Պալքանեան պետութիւնները.—Հայոց վիճակը և Սան Սթէֆանոյի 16րդ ու Պէրլինի 61րդ յօդուածները.—Կիպրոսի գրաւումը Անգլիոյ կողմէ.—Պէրլինի Դաշնագրին Պուլկարիան.—Անգլիա ինչո՞ւ կը պաշտպանէր Թուրքիան.—Հնդկաստանի ապահովութեան հարցը՝ Թուրքիոյ փրկութեան պատճառ.—Ինչո՞ւ քանդուեցաւ Ներսէս Պատրիարքի ձեռնարկութիւնը.—Գերման և Սլաւ պայքարը Արեւելքի տիրապետութեան համար.— «Մղում դէպի Արեւելք».—Համպուրկ Սելանիկ ճամբան.—Պիզմարքի խաղերը. — Ո՞վ շահեցաւ Պէրլինի Դաշնագրէն.—Սլաւ վտանգէն ետքը Գերման վտանգը.—Ֆրանքեւռուս զինակցութիւնը.—Սիրալիր համաձայնութիւնը Ֆրանսայի և Անգլիոյ միջեւ. — Անգլիա և Ռուսիա ձեռք ձեռքի կուտան Գերման տարրին դէմ. — Արեւելեան խնդիրը կը յեղաշրջուի Անկլօ-Ռուս համաձայնութեան շնորհիւ **19**

ԳԼՈՒԽ Գ.—Պէրլինի Դաշնագրին արդիւնքը

Գերման ոգին Պէրլինի Դաշնագրին մէջ.—Պալքանեան ազգերու դաշնակցութեան վտանգը.—Ինչո՞ւ չէին կրնար դաշնակցիլ.—Պէրլինի Դաշնագիրը կը բռնաբարուի. — Պուլկարները Ռուսիոյ դէմ.—Խաղաղ յեղափոխութիւն մը.—Արեւելեան Րումէլի Պուլկարիոյ կը կցուի. — Յոյներուն բողոքը.—Եւրոպա Յունաստանի դէմ. — Ռուսիա Պուլկարիոյ դէմ. — Սթամպուլօֆ տիկտաթօր. — Ֆէրտինանտ Իշխան. — Ռուսասէր կուսակցութեան պարտութիւնը Պուլկարիոյ մէջ.—Թուրքիոյ յաջորդութեան հարցը.—Նոր ժառանգորդ մը.—Մեծ Տէրութիւնները և Պալքանեան պետութիւնները.—Պալքանեան

երկիրներու փոխադարձ ատելութիւնները.—Հին հրոսախումբերն ու նոր հրոսախումբերը. — Ցաղթանակ գերման ոգիին. — Համիտ և «Բաժանեա զի տիրեսցես»ի սկզբունքը **43**

ԳԼՈՒԽ Դ.—Պալքանեան վերածնունդը

Ներքին զօրացման անհրաժեշտութիւնը Պալքանեան երկիրներու մէջ. — Պուլկարիոյ վերածնունդը անկախութենէն առաջ. — Ապշեցուցիչ յառաջդիմութիւն ամենակարճ ժամանակուան մէջ.—Քիչ էր մնացեր որ Նուպար փաշա Պուլկարիոյ վեհապետ դառնար.—Եթէ Նուպար Պուլկարիոյ վեհապետ ըլլար՝ հայկական ջարդերը տեղի չէին ունենար.—Ֆէրտինանտ Իշխան և իր իմաստուն կառավարութիւնը. — Պուլկարիա քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մէջ.—Սերպիոյ դրութիւնը. — Օպրէնէվիչներու սպանիչ բռնակալութիւնը. — Սերպիոյ բուն տէրը Աւստրիան էր. — Խոզերու դերը Սերպիոյ ճակատագրին մէջ. — Աղեքսանդր Թագաւորին սպանութիւնը.—Արմատական կուսակցութիւնը և Պ. Բաշիչ.—Բարենորոգումներ. — Սերպեւպուլկար տնտեսական մերձեցում.—Աւստրեւսերպ տնտեսական պայքարը. —Սերպիա յաղթական.—1908ի ծանր տագնապը.—Պօսնա-Հէրսէքի իւրացումը Աւստրիոյ կողմէ.—Ժէօն-Թիւրքերը և Պալքանեան Դաշնակցութիւնը.—Գարատաղի դէմը եղած դժուարութիւնները քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ.—Հողին դերը.— Թուրքերը ինչո՞ւ չգրաւեցին այդ երկիրը.—Թուրքերուն կորուստը եօթանասնական թուականներու պատերազմին.—«Գանկերու Աշտարակ»ը.—Գնդախաղ՝ սպաննուած Թուրքերու գլխով.—Ազատութիւնը կեանքի անհրաժեշտ պայման.—Թուրքերուն հնարքը. — Իսլամացած Գարատաղցիներու ջարդը.—Գարատաղի հին քաղաքական կազմակերպութիւնը.—Ռազմիկ ժողովուրդ մը որ նոյնիսկ Մեծն Նաբօլէօնի զինուորներուն կը յաղթէ.—Ուր Գարատաղցիք կը համոզուին թէ Ֆրանսացւոց գլուխները աւելի թեթեւ կը կշռեն քան Թուրքերունը.—Ռուսիա պաշտպան Գարատաղի.—Նիքօլա Իշխան և իր կատարած հսկայ գործը.— 1875-78ի դէպքերը.—Հացի տեղ զէնք.—Հողային ընդարձակում.—Նիքօլա իշխան երկաթ կը ծեծէ.—Ցեղաշրջում Գարատաղի ժողովուրդին.—Արագ յառաջդիմութիւն.—Հացի տեղ գործիք.—«Թուով պզտիկ բայց կամքով մեծ».—Ընդարձակում Միջազգային յարաբերութեանց. — Բախտաբեր ամուսնութիւններ.—1908ի տագնապին բերած շահը Գարատաղի.—Կանխահաս Սահմանադրութիւն մը.—Իշխանը հիասթափուած.—Բռնութիւններ.—«Ազգային-ազատական» կուսակցութեան ջախջախումը.—Սերպիոյ և Գարատաղի հակառակութիւնը.—«Պալքաններու Թագուհին».—Քիւրտերու օրինակը.—Հողը դարձեալ անբաւական. — Մերձեցում Ալպանացի տարրին հետ.—Իշխան Նիքօլա ինքզինքը Թագաւոր կը հռչակէ.—Հիւսէյին Հիլմի փաշա անգիտակցաբար կը մասնակցի Պալքանեան Դաշնակցութեան մէկ գաղտնի նիստին.—Յունաստանի տխուր վիճակը.—Շաղակրատութեան վնասները.—Յոյն բարերարներու նպաստը.—Տիգրան Երկաթի խօսակցութիւնը յոյն գեղջուկին հետ.—«Ավէրօֆ» զրահաւորը.—Հողի անհրաժեշտութիւն.—1897ի պարտութիւնը. — Նեպոտականութիւն.—Արքայական ընտանիքն ալ անկարգապահութեան օրինակ.—Կրէտէի խնդիրը.—Հելլէնականութիւնը հիասթափուած.—Պ. Վէնիզէլոսի յայտնութիւնը. — Ժէօն Թիւրքերու բնազդական ընդդիմութիւնը. — Սրբագրութիւն դարաւոր սխալներու.— Մեծ մարդ մը և մեծ գործունէութիւն մը.— Բանակն ու նաւատորմիղը կը կազմակերպուին.—Մերձեցում Պալքանեան ազգերու հետ.—Պոլսոյ Յունաց Պատրիարքարանին դերը.—Պ. Վէնիզէլոս կը խաբէ թէ՛ Թուրքիան և թէ Եւրոպան. — Յունական բանակը իրական ոյժ մը.—Պալքանեան ազգերու վերածնութեան բուն ազդակները. — Դաշնակցութիւնը անհրաժեշտ իրենց գոյութեան համար.—Ծնճղուկները արծիւին դէմ.— Եւ սակայն չէին կրնար ձեռք ձեռքի տալ. **54**

ԳԼՈՒԽ Ե. — Կռուախնձորը

Թուրքիոյ Եւրոպական ստացուածքը ի՞նչ էր.—Ասիական պետութեան հանգամանքը աւելի նպաստաւոր Թուրքիոյ տեւականութեան համար.—Ֆօն տէր Կօլց փա-

շա.—Հայերուն դերը.—Աւա՜ղ թէ ստացուածք.—Ի՞նչ էր ազգայնութեանց սկզբունքը.—Վիճելի երկիրներ.—Իսլամ Դաշնակցական Տէրութեան մը կարելիութիւնը. — Բաժանմամբ տիրելու դրութիւնը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ՝ Թուրքերուն գիւտը չէր.—Թուրք առաջին ցեղերը որոնք Եւրոպա մտան.—Բիւզանդական Կայսրութիւնը և Թուրքերը.—Հազար տարի առաջ և հազար տարի վերջ նոյն բանը. — Մուհաճիր զետեղելու դրութիւնը.—Հայաստան և Մակեդոնիա. — Պալքանեան Դաշնակցութեան կազմութեան կարեւոր պատճառներէն մէկը 113

ԳԼՈՒԽ Զ. — Ցեղերու պայքար Մակեդոնիոյ մէջ

Պուլկարեւյոյն յաւակնութիւնները Թրակիոյ մէջ..— Արուեստական բնակչութիւն մը.—Թրակիա ինչո՞ւ ազատ էր խառնվութիւններէ.—Ազգայնութեանց սկզբունքը և Հայերը.—Բօմաքները.—Մակեդոնական դժոխքը.—Ցեղերու խառնարան.—Վիճակացոյց մը ուր իւրաքանչիւր ազգ ինքզինքը բազմամարդ ցոյց կուտայ.—Հէլլէնական յաւակնութիւնները Մակեդոնիոյ վրայ.—Թուրքիա ձեռնտու Հէլլէնականութեան.—Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ ամենայն ինչ յունական.—Պուլկարներու անջատման փորձը. — Բ. Դուռը դատաւոր.—Ցոյներուն հիասթափութիւնը.—Կաթոլիկ և Բողոքական համայնքութեանց գոյացումը Հայոց մէջ.—Ի՞նչ է յունական «Մեծ Գաղափարը».—Թիւի՞ն կարեւորութիւն պէտք է տալ թէ քաղաքակրթութեան.—Հէլլէններու կրթական գործունէութիւնը. — Եռաննու Քալօթիբիս և «Մակեդոնիա» գիրքը. — Մարգարէութիւն մը որ կը կատարուի.—Ցունական յաւակնութեանց սահմանները.—Ցոյն Մէտրապոլիտներ և Պատրիարքարանը աշխատակից Աթէնքի Դահլիճին. — 1897ի պատերազմը և Հէլլէնականութիւնը.—Պուլկարներուն յաւակնութիւնները. — Պատմութեան դերը. — Ցունական բռնութիւններն ու հալածանքները Մակեդոնիոյ մէջ.—Կայծեր.—Բախխուս քահանան և իր պատմութիւնը.—Պուլկարական զարթնումը.—Ռուսական դաստիարակութիւն.—Եկեղեցիներու բաժանումը.—Ցոյն Բօքերու սիմօնականութիւնը. — Կաթոլիկութիւնը Մակեդոնիոյ մէջ.—Եպիսկոպոսի մը անյայտացումը.—Պուլկարական «Կեդրոնական գաղտնի Քօմիթէ»ին վերջնագիրը.—1870 մարտ 10ի Ֆէրմանը.—Պուլկար Եկեղեցին կիսանկախ.—Պուլկարական «Հերձուած»ը.—Պուլկարներու կրթական գործունէութիւնը.—Ապստամբութիւնը ինչպէ՞ս պատրաստուեցաւ. — Միտհատ փաշայի կրկին դերերը.—Պուլկարական ջարդերը. — Անկախութիւն.—Էկզարք մը որ «եղունգներով հող մը կը փորէ».—Ի՞նչ էին Մակեդոնիոյ յունական և պուլկարական վարժարանները.—Պուլկարը նապաստակը «արապա»յով կ'որսայ. — Պուլկարական յաւակնութեանց սահմանները.—Արշիպեղագոսին ըղձանքը.—Ցոյն և Պուլկար չէթէներու կռիւը. — Թուրք կառավարութեան դերը.—Համիտի մէկ խօսքը. — Ցունական հալածանքը Պուլկարիոյ մէջ.—Սերպերու յաւակնութիւնները.—Սերպիա ինչպէ՞ս ստիպուեցաւ Մակեդոնիոյ մէջ փոխադրել իր ակնկալութիւնները.—Ուր Թուրք վալին կ'ուրախանայ որ կաթնտու կով մըն ալ ծնաւ.—Ամէն ինչ Սերպ է Մակեդոնիոյ մէջ.—Պ. Կօբչէվիչ և իր պատմութիւնը.—Սերպիոյ յաւակնութեանց բնական սահմանը. — Սերպերն ու Ալպանացիները. — Հիւպատոսի մը սպանութիւնը.—Սերպերն ու Պուլկարները.—Չէթէներ.—Ուլահներու յայտնութիւնը Մակեդոնիոյ մէջ. — Քան զՀէլլէնն Հէլլէն.—Ռումանիոյ վրդովումը. — Ռումէն Ռումէնի դէմ. — Աբօսթօլօ Մարկարիթի և իր գործը. —Ուլահ զարթնումը.—Ցոյներուն բռնութիւնները.—Չէթէները նորէն երեւան կ'ելլէն.—Ուլահները կը դառնան առանձին համայնքութիւն.—Ցոյնեւռումէն տագնապը.—Ալպանիա և Ալպանացիները.—Երեք կրօնք՝ մէկ սիրտ.—Ժէօն-Թիւրքերու անհեռատեսութեան հետեւանքները.—Ալպանացին Եւրոպայի մէջ.—Ինչպէ՞ս կ'աշխատին Ալպանացիք. — Ալպանական յաւակնութիւններ Մակեդոնիոյ մասին.—«Ցիմարապահ» մը.—Երէկ և այսօր . 125

ՔԱՐՏԷՍՆԵՐ

1. — *Եւրոպական Թուրքիան Սան Ստէֆանօի Դաշնագրով* 22
2. — *Եւրոպական Թուրքիան Պէրլինի Դաշնագրով* 23
3. — *Պատերազմիկ տէրութեանց տարածութիւնը* 49
4. — *Դէպի Էտիրնէ՝ Պուլկարներու յառաջխաղացութեան ճամբան* . . . 56
5. — *Պուլկար սահմանագլխէն մինչեւ Պոլիս* 78
6. — *Էտիրնէ և իր շրջակաները* 81
7. — *Գարատաղի և Գոսօվայի սահմանները* 99
8. — *Դէպի Սելանիկ Յոյներու յառաջխաղացութեան ճամբան* . . . 110
9. — *Դաշնակից և Թուրք նաւային ոյժերը* 123
10. — *Ազգագրական քարտէս Եւրոպական Թուրքիոյ բնակչութեան* . . . 129
11. — *Երբեմնի Բիւզանդական Կայսրութիւնը* 135
12. — *Երբեմնի Պուլկարական Կայսրութիւնը* 147
13. — *Ալպանիոյ շրջանակը* 152
14. — *Սերպ բնակչութեան տարածութիւնը Սերպիայէն դուրս* . . . 163
15. — *Երբեմնի Սերպիական Կայսրութիւնը* 174

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

1. *Պուլկար հետեւակազօրքը կռուի դիրքին մէջ.*
2. *Պատերազմի ատեն Թղթախաղ.*